

ISSN 2181-2500

ADABIY MEROS

2023-YIL 1-SON (7) / ILMIY JURNAL

O'ZBEKISTON RESPUBLIKASI
FANLAR AKADEMIYASI

80
yoshda

ADABIY MEROS

O'ZBEKISTON RESPUBLIKASI FANLAR AKADEMIYASI
ALISHER NAVOIY NOMIDAGI DAVLAT ADABIYOT MUZEYI

2023
1-son (7)

Bosh muharrir:
Jabbor Eshonqulov

Bosh muharrir o'rinbosari:
Otabek Jo'raboyev

Mas'ul kotib:
Dilnoza Rustamova

Muharrirlar:
Shahodatxon Imomnazarova
Feruza Abdurahmanova

Texnik muharrir:
G'iyosiddin O'narov

Manzilimiz:
Toshkent shahri,
Shayxontohur tumani
Navoiy ko'chasi, 69-uy
e-mail: adabiymeros@gmail.com
Tel.: (99871) 241-02-75
Jurnal 2020-yil 26-noyabrda
O'zbekiston Respublikasi
Prezidenti huzuridagi Axborot
va ommaviy
kommunikatsiyalar agentligi
tomonidan №200936238
raqami bilan ro'yxatdan o'tgan.
ISSN 2181-2500
Tahririyatga kelgan maqolalar
taqriz qilinmaydi va mualliflarga
qaytarilmaydi.
Jurnal 2023-yil 28-martda
nashrga berildi.

Tahrir hay'ati:

Ahmedova Shoir
Asadov Maqsud
Abdirashidov Zaynabidin
Bekimbetov Azamat
Boltaboyev Hamidulla
Davlatov Olim
Jabborov Nurboy
Jo'raqulov Uzoq
Karimov Bahodir
Kamilova Saodat
Mamajonov Zokirjon
Mahmudov Nizomiddin
Mamatqulov Muzaffar
Ochilov Nasim
Pardayev Azamat
Palimbetov Kamalboy
Soriyev San'at
Sulaymonov Mo'minjon
Sulaymonov Isroil
Sabirova Nasiba
Rajabova Burobiya
Rahmonov Nasimxon
Turdimov Shomirza
Tursunov Yusuf
To'xlijev Boqijon
Tilavov Abdumurod
Sheraliyeva Mashhura
Shodmonov Nafas
Shofiyev Obidjon
Xalilova Dilbar
Hamdamov Ulug'bek
Hasanov Nodir
Hasanova Shifoat
Eshchanova Gavhar
Qalandarova Dilafro'z
Qosimov Abdug'ofur
Qobilov Usmon
Quronov Dilmurod
Qobilova Zebo
Yodgorova Mehribon
Chuliyeva Nilufar

Hakamlar hay'ati a'zolari:

Abduhalimov Bahrom (O'zbekiston)
Abdullajon Axmataliyev (Qirg'iziston)
Ayşe Yücel Çetin (Turkiya)
Açık Fatma (Turkiya)
Almas Ulvi (Ozarbayjon)
Anarboy Boldiboy (Qozog'iston)
Ahmet Bican Ercilasun (Turkiya)
Ali Duymaz (Turkiya)
Asel Isayeva (Qirg'iziston)
Baydemir Husayn (Turkiya)
Bakchiyev Talatataali (Qirg'iziston)
Basangova Tamara (Rossiya)
Demir Necete (Turkiya)
Fayzulloyev Baxtiyor (Tojikiston)
Fikrat Turkman (Turkiya)
Gurer Gulseven (Turkiya)
Vahit Turk (Turkiya)
Veli Savaş Yelok (Turkiya)
Ismat Çetin (Turkiya)
Karimov Naim (O'zbekiston)
Karl Rech (Germaniya)
Metin Ekici (Turkiya)
Mirzayeva Salima (O'zbekiston)
Muhiddinov Muslihiddin
(O'zbekiston)
Ocal Oğuz (Turkiya)
Emek Ushenmez (Turkiya)
Eunkyung Oh (Koreya)
Rixsiyeva Gulchehra (O'zbekiston)
Sakaya Heroki (Yaponiya)
Sirojiddinov Shuhrat (O'zbekiston)
Sodiqov Qosimjon (O'zbekiston)
Selami Fedakar (Turkiya)
Temur Khocaoğlu (AQSH)
To'laganova Sanobar (O'zbekiston)
Zaytsev Ilya Vladimirovich (Rossiya)
O'rayeva Darmanoy (O'zbekiston)

**“ADABIY MEROS”
ILMIY JURNALI
2023 yil, №1 (7)**

USHBU SONDA:

Eshonqulov J. Buyuk Shoir va qomusiy olim.....	4
Asadov M. Bobur masnaviylarida hol va tasvir uyg'unligi.....	8

QADIMIY BITIKLAR

Qurbonova E. “Devoni hikmat”dan namunalar” nashri xususida.....	13
--	----

NAVOIY ABADIYATI

Temur Xo‘jao‘g‘li. Alisher Navoiyning turkiy til boyligini ko‘rsatish uslubi: g‘azal qofiyalari namunasida.....	12
Fayzulloyev B. Xo‘jandda navoiyshunoslik.....	21
Rustamova D. Alisher Navoiy toshbosma devonining Istanbul nusxasi.....	34

MANBASHUNOSLIK VA MATNSHUNOSLIK

İsmet Çetin. Taşkent’ten İstanbul’a bir aydn yulculuğu: Abdullahzâde Tevekkül Babür.....	46
Madirimova S. Mutrib she’rlarida matn tahriri va uning namoyon bo‘lish usullari.....	49
Abdullayeva G. Alisher Navoiy nomidagi Davlat adabiyot muzeyining Zahiriddin Muhammad Bobur zali xususida.....	54
Bokiyev K. Huvaydoning “Rohati dil” manzumasida an’ana va o‘ziga xoslik.....	58
Axmadaliyev L. “Tazkirai Qayyumiy” asaridan qo‘lyozma va nashr qiyosi.....	61

JADID ADABIYOTI

Quronov D. Cho‘lponning uch noma'lum maqolasi.....	67
---	----

TILSHUNOSLIK

Boltabayev S. Tarixda Navoiy asarlarining o‘g‘uz yurtlarida o‘qilishi va o‘g‘irilishiga doir.....	80
--	----

OLTIN BESHİK

Jumayeva S. “Og‘ish” dostonida falsafiy mushohadalar talqini.....	93
--	----

TANQID VA TAHLIL

Xalilova D. O‘zbek nasri va jahon detektiv adabiyoti an‘analari: adabiy ta’sir va mushtaraklik.....	102
Ibrohimova M. Dunyo obrazining tarixiy takomili va bitiktoshlardagi badiiy ifodasi.....	107
Cho‘liyeva N. Nazar Eshonqul hikoyalarida shahar makonining badiiy talqini.....	111
Matyoqubova G. Rauf Parfi she’riyatida inkor va rad etish.....	114
Otaboyeva M. Nonsens absurd...mi?.....	120

FANIMIZ DARG‘ALARI

Pınar Fedakar, Gökçe Emeç. Folklorga baxshida umr.....	125
Metin Ekichining ilmiy faoliyatiga oid bibliografiya.....	129

Bizning havas qilsa arziydigan buyuk tariximiz bor. Havas qilsa arziydigan ulug' ajdodlarimiz bor. Havas qilsa arziydigan beqiyos boyliklarimiz bor. Va men ishonaman, nasib etsa, havas qilsa arziydigan buyuk kelajagimiz, buyuk adabiyotimiz va san'atimiz ham, albatta, bo'ladi.

SHAVKAT MIRZIYOYEV,
O'zbekiston Respublikasi Prezidenti

JABBOR ESHONQULOV,
filologiya fanlari doktori, professor

BUYUK SHOIR VA QOMUSIY OLIM

Mamlakatimiz rahbarining “Buyuk shoir va olim, mashhur davlat arbobi Zahiriddin Muhammad Bobur tavalludining 540 yilligini keng nishonlash to‘g‘risidagi” qarori ilm-u ma‘rifat, adabiyot va san‘at orqali o‘zimizni, o‘zligimizni topishga, tafakkurimizni o‘zgartirishga, milliy madaniyatimizni yuksaltirishga qaratilgan tarixiy qaror bo‘ldi.

Qarorda Zahiriddin Muhammad Bobur ijodining nafaqat xalqimizning milliy merosi, adabiy-estetik tafakkurida tutgan o‘rni, balki jahon adabiyotidagi nufuzi va ahamiyatiga ham e‘tibor qaratildi: **“Jahon tarixida o‘chmas iz qoldirgan betakror siymolardan biri Zahiriddin Muhammad Bobur buyuk shoir, qomusiy olim, davlat arbobi va mohir sarkarda sifatida butun dunyoda ma‘lum va mashhurdir. Uning beqiyos ilmiy-ijodiy merosi nafaqat milliy madaniyatimiz va xalqimiz adabiy-estetik tafakkurining shakllanishida, balki jahon adabiyoti, ilmfani va davlatchiligi tarixida alohida o‘ringa ega”¹ (1, 1).** Zero, milliy, shuning bilan birga, umuminsoniy o‘lmas g‘oyalarni tarannum etgan Zahiriddin Muhammad Bobur ijodi nafaqat o‘zbek hamda qardosh xalqlar, balki dunyo adabiyotida o‘z o‘rni va badiiy qimmatiga ega badiiy so‘z san‘ati namunasi hisoblanadi.

Mamlakatimiz rahbari ta‘kidlaganidek, Zahiriddin Muhammad Bobur adabiy va ilmiy merosi jahon tamadduni mezonini bilan o‘lchanganda ham insoniyat ma‘naviy va ruhiy kamolotiga yuksak ulush qo‘shgan meroslar sirasidandir.

Zahiriddin Muhammad Bobur davlat arbobi, mohir sarkardagina emas, balki Alisher Navoiydan keyin turkiy adabiyot an‘analarini davom ettirgan, o‘zining dilbar she‘riyati, “Boburnoma”si, “Muxtasar”, “Mubayyin”, “Aruz risolasi”, “Risolai volidiya” kabi asarlari bilan dunyoga dong taratgan daho ijodkordir.

Zahiriddin Muhammad Bobur adabiy merosi haqida gap ketganda Anneta Beverij, Eyji Manov, F.Ko‘prulzoda, N.Ilminskiy, V.V.Bartold, I.Stebleva kabi xorijlik, P.Shamsiyev, A.Qayumov, B. Valixo‘jayev, S.Azimjonova, V.Zohidov, G‘.Salomov, N.Komilov, S.Hasanov, H.Qudratxo‘jayev, N.Otajonov, P.Qodirov, X.Sultonov kabi olim va ijodkorlarning xizmatini alohida ta‘kidlab o‘tish joiz.

Zahiriddin Muhammad Boburning lirikasi, ilmiy, falsafiy, badiiy asarlari har tomonlama o‘rganilgan bo‘lishiga qaramay, adib ijodiy merosining folklor bilan bog‘liq jihatlari, “Boburnoma”dagi xalq og‘zaki ijodiga xos unsurlar, ya‘ni folklorizmlar hali yetarli darjada o‘rganilgan emas. Biz ushbu maqolada masalaning ana shu jihatlarga to‘xtalamiz.

“Boburnoma”da folkloriga oid turli atamalar, joy nomlari, xalq maqollari, badiiy tush parchalari uchraydiki, asarning yaratilishida xalq ijodining ta‘siri katta ekanligini ko‘rsatadi.

Ma‘lumki, maqollar xalq og‘zaki ijodining tarixiy asoslari topishmoqlar kabi ibtidoiy madaniyat davrida shakllangan eng ommaviy, variantlarga boy barcha xalqlar folklorida mavjud janridir.

Til, falsafa va badiiy ijodning o‘ziga xos ifodasi sifatida yuzaga kelgan xalq maqollari ixcham shakl va teran mazmunga ega. Har bir maqol tilimiz ko‘rkini, nutqimiz nafosatini, aql-farosati va

¹ “Buyuk shoir va olim, mashhur davlat arbobi Zahiriddin Muhammad Bobur tavalludining 540 yilligini keng nishonlash to‘g‘risida”gi O‘zbekiston Respublikasi Prezidentining PQ №20-sonli qarori. 2023-yil, 25-yanvar.

tafakkurimiz mantig'ini hayratomuz bir qudrat bilan namoyish etadi. Shuning uchun ham maqollar g'oyatda keng tarqalgan bo'lib, asrlar davomida jonli so'zlashuv va o'zaro nutqiy munosabatlarda, tarixiy, ilmiy va ayniqsa, badiiy asarlarda doimiy ravishda qo'llanib kelingan.

“Boburnoma”ning sodda va ravon tili, undagi xalq dostonlariga xos bo'lgan saj asarning o'qimishli va jozabadorligini ta'minlagan. Ayniqsa, “Boburnoma”da xalq maqollari, matallaridan juda ustalik bilan foydalanganining guvohi bo'lamiz.

“Gah yozdah beh, gah no'x” (Goh o'n bir yaxshi, goh to'qqiz), “Dushman ne demas, tushga ne kirmas”, “Inonmag'il do'stingg'a, somon tiqar po'stingg'a”, “Teng bo'lmag'uncha, to'sh bo'lmas”, “Uzrash batar az gunoh” (uzr gunohdan yomonroq), “Yomon ot bilan tirilgandan, yaxshi ot bilan o'lgan yaxshiroq”, “Qobudag'ini qopmasa, qarig'uncha qayg'urur”, “Marg bo yoron sur ast” (Do'stlar bilan birga bo'lgan o'lim to'ydir).

Bunday maqollar faqatgina o'sha davr til xususiyatlari, til taraqqiyoti haqidagina ma'lumot berib qolmagan, balki asarning tilini boyitishga xizmat qilgan. Boburnomada keltirilgan maqollar muallif ifodalayotgan, aytmoqchi bo'lgan ma'lumotni yanada ta'sirchan yetkazishga xizmat qilgan.

“Boburnoma”da toponomik afsonalar bilan bog'liq voqealar ham bayon qilingan. Misol uchun, “Hodervish” dashtining nomlanishi bilan bog'liq qiziq faktlar, ya'ni tundagi shamolda adashib qolgan, ikki darvesh, bir-birini izlagani uchun “Hoy, darvesh” deb atalishi, Sirdaryodagi “Takasekragan” degan nom taka sakaragan joy bilan bog'liqligi qiziqarli tarzda bayon qilib o'tiladi.

Bobur 1529-yil voqealari (Vaqoi'i sanayi sitta va salosin va tis'a mia (hijriy to'qqiz yuz o'ttiz oltinchi yil)ni bayon qila turib, xasta bo'lib qolgan o'g'li Humoyunni xastalikdan qutarish uchun o'z jonini sadaqa qilganini bayon qiladi: ***“Va Muhmmad Humoyun, Sanbalg'akim, aning joygiri edi, ruxsat berildi. Olti oygacha anda edi; zohiran ani yer va suyi xush yoqmadi. Isitma tutar ekandur, bora-bora uzoqqa tortar. To onki biz eshittuk, farmon berildikim, Deholidin kemag'a solib keltursinlarkim, hakimi hoziqlar ko'rib, dardig'a davo qilsunlar. Bir necha kunda daryo yo'li bilan kelturdilar va tabiblar har necha dori-darmon berdilar, yaxshi bo'lmadi. Mir Abulqosimkim, ulug' kishi edi, arzg'a yetkurdikim, ushmundoq dardlarga darmon budurkum, yaxshi nimarsalardin tasadduq qilmoq kerak. To inki Tengri taolo sihatat bergay. Mening ko'nglimga keldikim, Muhammad Humoyun(ning) mendan o'zga yaxshiroq nimarsasi yo'q. Men o'zim tasadduq bo'layin. Xudoy qabul qilsun. ... O'shal holatga kirib, uch qatla boshidan o'rgulib, dedimkim, men ko'tardim har ne darding bor. O'shal zamon men men og'ir bo'ldim, ul yengil bo'ldi. Ul sihat bo'lib qo'pti. Men noxush bo'lib yiqildim”*** (2, 266-277).

Ushbu parcha muallif yashagan davrda bunga o'xshash marosimlarga xalq ishonchi kuchli ekanini urg'ulash bilan bir qatorda, Zahiriddin Muhammad Boburning ota sifatidagi qiyofasini ko'z oldimizda yanada ulug'lashtiradi.

Folklor bilan bog'liqlini urg'ulab turuvchi jihatlardan biri, “Boburnoma”da tushlarga katta e'tibor berilishidir. “Boburnoma”ning ilohiy yog'du bilan munavvar sahifalarida Boburning g'aroyib tushlari tafsiliga duch kelamiz”, – deb yozadi xalqimizning sevimli yozuvchisi Xayriddin Sultonov o'zining “Boburiynoma”sida. (3, 143-155).

Darhaqiqat, “Boburnoma”ning ko'pgina o'rinlarida ana shunday bashoratli tushlar bilan bog'liq sahifalarni uchratamiz.

Zahiriddin Muhammad Bobur 1500-1501-yillar voqeasi (Vaqoi'i sanayi sitta va tis'a mia) haqida hikoya qilar ekan, shunday yozadi:

“O'sha fursatta ajib tush ko'rdim. Tush ko'rarmankim, hazrati Xoji Ubaydullo kelmishlar, men istiqbollarig'a chiqmishmen. Xoja kelib o'turdilar. Xojaning olig'a g'olib o'libo betakallufroq

dasturxon solmishlar. Bu jihatdan hazrat Xojaning xotirig'a nima kelmish. Mullo Bobo mening sari boqib ishorat qiladur. Men imlo bila dedimkim, mendin emastur. Dasturxon solg'uchi taqdir qilibtur. Xoja fahm qilib, bu uzr masmu' tushdi. Qo'ptilar. Uzata chiqdim. Ushbu uyning dolonida o'ng ko'limdin yo so'l qo'limdan tutib andoq ko'tardilarkim, bir oyog'im yerdan qo'pti. Turkiy dedilarkim, Shayx maslahat berdi. O'shal necha kunda-o'q Samarqandni oldim" (2, 79).

Bobur uchun Xoja Ahror Valini tushida ko'rish, Xizrni uchratish bilan barobar edi. Bobur ul zoti sharifni o'ziga pir deb bilgan. Hatto otasi haqida hikoya qila turib ham, pirni eslaydi: "Hazrati Xoja Ubaydulloq'a irodati bor edi, suhbatlarig'a bisyor musharraf bo'lib edi, hazrat Xoja ham farzand deb edilar" (2, 37).

"Boburnomaning" juda ko'p joylarida biz Xoja Ahror Vali ismiga duch kelamiz. Yoxud yozuvchimiz Xayriddin Sultonov tili bilan aytganda: **"Bobur Xoja Ahror siymosini ilohiy qalamning ilohiy qudrati bilan chizadi" (3-145).**

Bobur asar so'ngida Mir Darvesh Muhammad haqida hikoya qilayotib ham pirni eslaydi: "Mir Davresh Muhammad sorbonkim, Xoja Ahrorni yaxshi muridlaridin edi, xushsuhbat, kishi erdikim, ko'p so'zi maqbul tab' bo'lur edi va tibdin ham saliqasi bor edi" (2, 267).

Zahiriddin Muhammad Bobur bu tushni Samarqand shahrini olishdan oldin ko'rgan. Endi tushlardagi ramzlarga e'tibor qilaylik. Xoja Ubaydulloning tushiga kirishi bu yaxshilik alomati, albatta. Ya'ni Bobur tez orada o'z niyatiga yetishiga ishora. Lekin uning oldiga nochor dasturxon yozilganligi bizning e'tiborimizni tortadi. Ma'lumki, tushdagi dasturxon – risq-nasiba, taqdir ma'nolarida keladi. Parning oldiga yozilgan nochor dasturxon Boburning Samarqandni fath etishi, biroq u yerda uzoq vaqt qololmasligidan dalolat beradi. Haqiqatdan, biz bilamizki, Bobur bu shaharni o'z qo'lida uzoq vaqt ushlab tutolmadi. Endi keyingi ramzlarga e'tibor beraylik. Pir uni ko'targanda u yuksaklikka ko'tariyapti-yu, lekin oyog'i yerdan uzilyapti. Boburning martabasi bundan ham ulug' bo'lishini, biroq bu hodisa o'z uyidan uzoqda sodir bo'lishidan darak bermoqda. Shoirning: "Oyog'im yetgan joygacha ketgayman", deb yozishi behuda emas. Yana bir holat e'tiborga molik: Bobur o'z uyiga kelgan mehmondan xursand, lekin ko'nglining tubida uning oldiga yozilgan dasturxon tufayli bari bir afsuslanish, o'ksiklik mavjud. Hayotda Zahiriddin Muhammad Boburning keyinchalik Hind o'lkasini zabt etib, Boburiylar saltanatiga asos solishi, biroq shoir o'z yurtidan uzoqdaligidan bir umr afsusda bo'lishi mana shu oddiygina tushda oldindan bashorat qilinmoqda. Zero, bu tushning muhim ekanligini Bobur ham sezgan. Yo'qsa, uni "Boburnoma"ga kiritib o'tirmagan bo'lardi.

Tush miyaning inson ruhiyati haqida ramzlar orqali yetkazgan xabarlaridir. Shundan kelib chiqib, aytish mumkinki, egasiga taalluqli bo'lmagan tushning o'zi hayotda uchramaydi. Tush nafaqat xayolga, balki tanaga ham ta'sir qilishi Sharqda avvaldan ma'lum.

Boburnomaning yana bir o'rnida tushga batafsil to'xtalinadi. Bu tush Bobur Samarqandni boy bergandan keyin, juda ham qiyin bir vaziyatga duch keladi. Andijon ham qo'ldan ketgan, askarlardan uzoqda, o'limni bo'yniga olgan bir vaziyatda yuz beradi.

"O'zumni o'lumga qaror berdim. O'shal bog'da bir suv oqib keladur edi, vuzu qildim, ikki rakat namoz o'qudum, boshimni munojotqa qo'yub, tilak tilaydur edimkim, ko'zim uyqug'a boribtur. Ko'radurmenkim, Xoja Yaqub, Xoja Yahyoning o'g'li hazrati Xoja Ubaydulloning nabiralari ro'baro'yimg'a ablaq ot minib ko'p jamoati bilan ablaq-suvor bilan keldilar. Dedilarkim, g'am yemangiz, Xoja Ahror meni sizg'a yibordilar. Dedilarkim, biz alarg'a istionat tegurub, podshog'lik masnadig'a o'lturg'uzubuz. Har yerda mushkul ish tushsa, bizni nazarig'a kelturib yod etsin, biz anda hozir bo'lurbiz. Holo ushbu soat fath va nusrat sizning soridur. Bosh ko'taring, uyg'oning. O'shal hol xushhol bo'lib uyg'ondimkim (2, 99-100)."

"Men dedimkim, sizlar qaydin kelasiz, nechuk xabar topdingiz.

***Qutlug Muhammad barlos dedikim, Ahsidan qochib chiqq'anda sizdan ayrila tushganda, Andijon keldimkim, xonlar ham Andijon kelubturlar. Men tush ko'rdimkim, Xoja Ubaydulloh dedilarkim, Bobur podshoh Karnon degan kentdadur, borib ani olib kelingkim, podshohliq masnadi anga taalluq bo'lubtur. Men bu tushni ko'rib xushhol bo'lub, ulug' xon, kichik xonlarga arz qildim... Karnon tarafidan borib xabar olayin"* (2, 100).**

Yuqoridagi tushni sharhlash uchun biz Boburning tush ko'rish arafasidagi kechinma va faoliyati haqida to'liq ma'lumot olishimiz zarur. Tushni sharhlash esa bizga Zahiriddin Muhammad Bobur ruhiyati haqida aniq tasavvur beradi.

Bizga ma'lumki, "Alpomish" dostonida uch qahramon, ya'ni Alpomish, Barchin, Qorajon bir vaqtning o'zida tush ko'radi. Qorajon tushidagi ko'rsatmalarga rioya qilib, Alpomish bilan do'st tutinadi.

"Boburnoma"da ham Bobur va Qutlug' Muhammad bir birini to'ldiradigan tushni ko'rganligining guvohi bo'lamiz. Ko'rgan tushi tufayli o'zini o'limga topshirgan Boburda umid paydo bo'lgan bo'lsa, Qutlug' Muhammad xuddi xalq dostonlaridagi kabi o'z tushidagi ko'rsatmalarga amal qilib, Boburni izlab topadi. Bu esa Bobur ham, uning zamondoshlari ham o'z tushlariga bee'tibor bo'lmaganidan dalolat beradi.

Bizda ulug' kishilar hayoti ruhiyatshunoslik nuqtayi nazaridan kam o'rganilganligi sababli tushlari bayonidan foydalanib, ularni talqin qilish Zahiriddin Muhammad Bobur ruhiyatini bilishga kalit topib beribgina qolmaydi, balki "Boburnoma"ning mazmun va mohiyatini yanada teranroq anglashga xizmat qiladi.

Foydalanilgan adabiyotlar ro'yxati:

1. *"Buyuk shoir va olim, mashhur davlat arbobi Zahiriddin Muhammad Bobur tavalludining 540 yilligini keng nishonlash to'g'risida"*gi O'zbekiston Respublikasi Prezidentining PQ №20-sonli qarori. 2023-yil, 25-yanvar.

2. Zahiriddin Muhammad Bobur. *Boburnoma*. Porso Shamsiyev, Sodiq Mirzayev va Eyji Mano nashrlari asosida qayta nashrga tayyorlovchi Saidbek Hasanov. – Toshkent: Sharq, 2002. – B.266-267.

3. Sultonov Xayriddin. *Boburiynoma*. – Toshkent: Ma'naviyat, 2019. – B. 143-155.

MAQSUD ASADOV,
filologiya fanlari doktori, professor,
O‘zR FA O‘zbek tili, adabiyoti va folklori instituti

BOBUR MASNAVIYLARIDA HOL VA TASVIR UYG‘UNLIGI

Annotatsiya: Mazkur maqolada Zahiriddin Muhammad Bobur masnaviylarining o‘ziga xos poetik xususiyatlari haqida bahs yuritilgan. Ayniqsa, hasbi hol xarakteridagi masnaviysida ma’naviy hol ifodasi, badiiy tasvir imkoniyatlari va Bobur shaxsiyatining yorqin jihatlari aks ettirilgani tahlillar asosida ochib berilgan.

Kalit so‘zlar: masnaviy, Bobur, hasbi hol, dunyo, subh.

Аннотация: В данной статье тщательно изучены специфические поэтические особенности маснави Захириддина Мухаммада Бабура. Следует отметить, что на основе анализа были выявлены некоторые возможности художественной репрезентации и светлые стороны личности Бабура, особенно в произведениях автобиографического характера, в них отразилось выражение духовного состояния поэта.

Ключевые слова: маснави, Бабура, хасби хал (духовное состояние), мир, заря.

Annotation: There is examined in detail the features of the poetics of the masnavi Zakhiriddin Mukhammad Babur in this article. The article examines in detail the features of the poetics of the masnavi of Zahiriddin Muhammad Babur. It should be noted that on the basis of this analysis, not only some possibilities of artistic representation of Babur’s poetic skill were revealed, but also the disclosure of his personality in some masnavi, especially those written in an autobiographical style. We can say that they reflected the expression of the spiritual state of the poet.

Key words: masnavi, Babur, hasbi khal (spiritual state), world, dawn.

Ma’lumki, Bobur so‘zi – hikmatga, hikmati – she’rga, she’ri – irfon va ma’rifatga evrilgan yetuk so‘z san’atkoridir. Uning ijodini shaxsiyatidan, shaxsiy fazilatlarini esa ijodiyotidan ayri tushunish va talqin qilish ham nihoyatda mushkul bir ishdir. Shoh va shoirning har bir she’rida hayot haqiqatlarini teran anglagan, ma’naviy olamida tafakkur chechlari bo‘y taratib, she’rxonni hayrat va mushohadaga ilhomlantirib turgan lirik qahramon – donishmand insonning poetik qiyofasi yorqin jonlanib turadi. Bu, xususan, masnaviylarida ko‘zga yaqqol tashlanadi. Mirzo Boburning adabiy merosida 20 ga yaqin masnaviy janri namunalari mavjud. Ular orasida “Bir kecha xotirim mushavvash edi” misrasi bilan boshlanuvchi she’r ruhiy kamolot yo‘lidagi solik – lirik qahramonning ranj-u iztiroblari, o‘y-kechinmalari, orzu-umidlarini yanada teranroq kashf etishga imkon berishi bilan boshqalaridan yaqqol ajralib turadi. Mazkur she’r jami 72 baytdan iborat bo‘lib, hafifi maxbun va abtar vaznida yozilgan [5, 98]. Maqolada biz shoirning ana shu masnaviysi xususida to‘xtalamiz.

Aslida, o‘tmish she’riyatida bu dunyo barcha yomon odatlar, noqisliklar, tubanliklarning ramzi sifatida tasvirlanadi. Dunyoga muhabbat qo‘yish esa insonning ma’naviy kamolotiga

to'siq bo'lishi aytilib, dunyoparastlik keskin qoralanadi. Bobur masnaviysida ham bu olamning ranj-u zahmatlarini ko'p ko'rgan, hayotning achchiq-chuchugini "xo'b" totgan, g'am-anduhdan yuragi zada bo'lgan "miskin" kishining hasrat-u alamlari o'ta ta'sirchan bir tarzda ifoda etilgan. Mazkur she'r lirik qahramonning "vafosi yo'q zolim", "zulmdin o'zga ishni bilmay" digan, odamlarni "yuz ishva-u firib bila" aldab, o'ziga rom etadigan "dahr"dan shikoyati bilan boshlanadi:

*Bir kecha xotirim mushavvash erdi,
Ko'zda suv, ko'nglum ichra otash erdi.
Dahr ishidin fig'on qilur erdim,
Xotirimni yomon qilur erdim. [3, 188]*

Agar xotir so'zi bo'lmasa, ushbu satrlarni bu dunyoning tashvish-u izzitoblari bilan qalbi ozor topgan chorasiz kimsaning oh-u fig'oni deb sharhlash mumkin bo'lar edi. O'zi, aslida ham shunday. Biroq, diqqat qilinsa, mazkur baytlarda irfoniylar fikr-tuyg'ular ham ifodalangan. Chunki mumtoz adabiyotda "xotir" deyilganda, ko'p hollarda insonning ichki olamida paydo bo'ladigan sas va ovozlarning tushuniladi. Bular tasavvuf tadqiqotchilari tomonidan to'rtga ajratilib o'rganilgan. Birinchisi – Ollohdan keladigan saslar, ya'ni xotiri Haq. Ikkinchisi malakdan etadigan – ilhom. Uchinchisi – shaytondan keladigan sado – "vasvasa" va to'rtinchisi nafsdan tug'ilajak saslar – "havojiz" sanaladi. Inson botinida vasvasa bilan havojiz barham topmas ekan, u hech qachon xotir tinchligi va osudaligiga erisha bilmaydi. Masnaviyda lirik qahramonning "mushavvash xotir", ya'ni parishon, tashvishli, beorom kayfiyatga sohib ekaniga, "ko'ngil ichra otash"ni "ko'z" yoshlari bilan o'chirishga urinayotganiga bir sabab ham ana shunda. Ayonki, xotir – qalb, ko'ngil demakdir. "Navoiy asarlari lug'ati"da ham xotir so'zi 1. Ko'ngil 2. O'y, fikr, xayol 3. Es, yod, xotira deb izohlangan [1, 420]. Xotirni xush tutmoq, uni har turfa tiyraliklardan asramoq lozim. Ana shunda qalb haqiqiy rohatni tuyadi, jon huzur-halovat topadi. Haq ma'rifatiga yaqin bir hol qalbgacha farog'at, ma'naviy nash'a, huzur bag'ishlaydi. Shu sababli, she'rda g'oyibdan kelgan hotif ovozi lirik qahramonga mana nima deydi:

*Ta'ma uzgil bu eski dunyodin,
Xotiringdin chiqar bu dunyodin. [3, 189]*

Shunisi ham borki, Boburning lirik qahramoni – hayot kurashlarida chiniqqan, mashaqqat-u zahmat olovida toblangan, shijoat-u jasoratda, qat'iyat-u qanoatda boshqalarga sira o'xshamagan metin irodali nodir shaxs. Uning umidsizligi zaminida umid va ishonch, zaif-u notavonligi ortida kuch-qudrat, baxtsizligi zaminida saodat-u iqbol hamisha bo'y ko'rsatib turadi. Chunki:

*Arzimas g'am yemakka bu dunyo,
Bal otin ham demakka bu dunyo. [3, 189]*

deyishga jur'ati, fikrati, hatto jasorati ham yetadi uning. Mumtoz adabiyotda o'z tabiatidagi katta-yu kichik – barcha nuqsonlarni oshkor aytishdan aslo cho'chimagan, nafs qutqulariga uchib, yo'l qo'ygan har qanday xato va kamchiliklarini keskin fosh etishdan sira chekinmagan isyonkor kishilarga malomatiylar deyilgan. Malomatiylar uchun nafs nazorati, botiniy va zohiriy noqisliklar, kemtikliklarni tuzatish mas'uliyati inson kamolotining bosh masalasi sanalgan. Malomatiylik maslagidagi solikka eng muhim, eng ahamiyatli narsa – bu qalb va vaqt. Ularning o'zlaridan bir talablari, xalqning ta'na-yu malomatiga, yozg'irish-u mazammatiga aslo parvo qilmay, e'tiqod-

da sobitlik, ruhoniy huzur-halovatga erishish yo'lida barcha mashaqqatlarga toqat aylashdir. Bir g'azalida Bobur bu haqda mana bunday yozgan edi:

*Ulusning ta'nu ta'rifi manga, Bobur, barobardur,
Bu olamda o'zimni chun yamon-yaxshidin o'tkardim.*

Bu bayt bir ma'naviy hol mahsuli. Irfoniy adabiyotda "bu holatga Tark deyilgan. Malomatning yana ikki ko'rinishi bo'lib, biriga Istiqomat, ikkinchisiga Qasd nomi berilgan. Istiqomat – dilni fisq-u fasod, munofiqlik va riyodan tozalab, faqat Haq talablariga muvofiq yashash ma'nosini bildirgan" [7, 46]. Bobur masnaviysida lirik qahramon ana shu – istiqomat tamoyillari asosida umr kechiruvchi ma'nan etuk shaxsdir. Shu boisdan u hotif tilidan o'z nafsini qattiq qoralaydi, tabiatidagi xato va kamchiliklarni tanqid qilishdan aslo istihola qilmaydi. Masalan:

*Fisq qilmoqdin o'zga fikring yo'q,
Fahsh demakdin o'zga zikring yo'q...
Qilg'asiz xalqni tumon g'iybat
Degasiz otingizni xushsuhbat...
Bu ne umru bu ne balolig'dur,
Bu ne tavru ne yuz qarolig'dur.... [3, 190]*

Darhaqiqat, nafs iskanjasidan butkul xalos bo'lib, o'z-o'zini Haq matlabi, chin insonlik maslagi bilan umr kechirishga qat'iy da'vat etish ruhi Bobur lirik qahramoniga xosdir. Ruh pok gavhardan yaratilgani uchun uning mohiyati vahdat, ya'ni birlikdan iborat. Nafs-chi? Nafsning istak-xohishlari chegara bilmaydi, unga erk berilsa, insonni o'tkinchi hoy-u havaslar yo'lida ne ko'ylarga solib, umrning go'zal damlarini behuda sarf qilinishiga sabab bo'ladi. Nafsning tamali kasrat, ya'ni ko'plik bo'lgani uchun mumtoz adabiyotda u ruh bilan hamisha ziddiyatda tasvirlanadi. Jumladan:

*Nafsning kasbidur havou havas,
Ruh alidadur bular yaramas. [3, 191]*

Ayonki, subh tong demakdir. Ma'rifiy adabiyotda esa, subh deganda, g'ayb olamida Haq jamolining nurlanib oshiq dilidan borliq, mavjudot zulmatini aritishi ham tushunilgan. Ya'ni "subh" vahdat nuri hamdir. Tasavvuf istilohi sifatida "subh – ilohiyot tajallisining zuhuri bo'lib, u g'ayb olamidan nozil bo'ladi; tayyunot (moddiy borliq, mavjud ashyolar) zulmatlarini oshiqning dil sahifasidan sildirib tashlaydi" [2, 160]. Demak, tong – fayz manbai, zavq va farah timsoli. Butun borlig'i "subhi sodiq" "nafasi" – Haq ma'rifati bilan yorishgan ma'naviy huzur holidagi solikning his-tuyg'ulari masnaviyda quyidagicha ifodalangan:

*Manga so'zlarki tong bu tun qotti,
Jonima o'qlar erdi tong otti.
Subhi sodiqlig'i chu zohir edi,
Nafasi subhning muassir edi. [3, 191]*

Tasavvufda vaqt, nafas, lahza Haq yo'liga kirgan solikning faqat muayyan fursat, ya'ni ayni damdagi ruhiy kechinmalarini anglatadi. Vaqt hol sohibining qalbidagi ilohiy surur demakdir.

Solikning aql-u shuuri, his-tuygʻulari bu dunyo va uning tashvishlari bilan bogʻliq boʻlsa, vaqt va nafas ana shu – dunyodir. U gʻam-anduh cheksa, vaqt ham gʻam-anduh, shodlansa, vaqt – shodlikdir. Vaqt – solikning maʼnaviy olamida gʻolib va hokim boʻlgan tuygʻu va tushunchalar. Barcha maʼnaviy fazilatlar va ruhiy kamolot sirlari vaqt bilan qozoniladi. Masnaviydagi “tong”, “subhi sodiq”, “fursat” kabilar orqali ana shunday mazmunlardan ham bahs yuritilgan.

Maʼrifiy adabiyotda “jazba insondagi alohida ilohsevarlik mayli” deb qaraladi. U “ishqdan holga, holdan qalb va ruhga, ruhdan Haqqa yoʻnaltiruvchi hurriyat yoʻli”dir [4, 33]. Bobur masnaviy-sida ham muallif ruhiyatidagi jazba holati yuqori darajada aks etgan.

*Davlat uchun koʻngulni zor etma,
Izzat uchun oʻzungni xor etma.*

misralari orqali koʻngli chinakam hurlik saodati va Haq maʼrifatidan zavq-u farah tuygan faqr holidagi solikning ruhiy kechinmalari ifodalangan. “Jazba qancha kuchli boʻlsa, solik shuncha tez tariqat odobini oʻzlashtirib, qalb koʻzi ochiladi, holga kiradi”. Hol esa, “oʻziga xos qisqa muddatli kayfiyat. Qalbning porlashi, chaqmoq chaqilganday yarqiragan charogʻon nurni tuyish lazzati.” [4, 33]. Boburning mazkur masnaviysi ana shunday bir hol mahsulidir. Lirik qahramon esa tafakkur odami, ruh kishisi. Buni sheʼrning soʻnggi baytlari mazmunidan ham anglash uncha qiyin boʻlmaydi:

*Rost qilgʻaysen eʼtiqodingni,
Bilgasen mabdau maodingni. [3, 191]*

Koʻrinadiki, Bobur masnaviysida oʻz mohiyatini anglash sari borayotgan malomat maslagidagi komil insonning oʻy-kechinmalari badiiy ifoda topgan. Sheʼrda hidoyat nurlari botiniy olamini munavvar etgan maʼnaviy hol sohibining axloqiy qiyofasi favqulodda jonli va taʼsirchan gavdalantirilgan. Masnaviy oʻquvchiga Bobur lirik qahramonining oʻziga xos fikr dunyosi, ruhiy kamolot sirlari, hayotiy xulosalari haqida yorqin tasavvur beradi. Qolaversa, Bobur sheʼriyatida vaqt, fursat, nafas, dam timsollarining mohiyatini yanada teranroq mushohada qilishga imkon yaratadi. Umuman olganda, mazkur masnaviyni atroflicha tahlil etish shoh va shoir Bobur shaxsiyati va tarjimai holini kengroq bilishga, adabiyotshunoslikda Bobur va malomatiylik maslagi, Bobur va naqshbandiya tariqati gʻoyalari masalalariga atroflicha baho berishga ham yoʻl ochadi.

Foydalanilgan adabiyotlar roʻyxati:

1. . Alisher Navoiy asarlari tilining izohli lugʻati. IV tomlik. III tom. – Toshkent: Fan, 1984. – 822 b.
2. Бертельс Е.Э. Избранные труды. Том III. Суфизм и суфийская литература. – М.: Восточная литература, 1965. – 668 с.
3. Bobur. Tanlangan asarlar. – Toshkent: Fan, 1953. – 212 b.
4. Komilov N. Tasavvuf. – Toshkent: Movarounnahr-Oʻzbekiston, 2009. – 344 b.
5. Zahiriddin Muhammad Bobur ensiklopediyasi. – Toshkent: Sharq, 2014. – 714 b.
6. Haqqul I. “Malomatiylik va Navoiy”. // Oʻzbek tili va adabiyoti. 2016, № 1. – B. 6-11.
7. Haqqul I. Navoiyga qaytish. – Toshkent: Fan, 2007. – 240 b.

ELNURA QURBONOVA,

*O'zR FA O'zbek tili, adabiyoti va folklori
instituti, filologiya fanlari bo'yicha falsafa doktori (PhD)*

“DEVONI HIKMAT”DAN NAMUNALAR” NASHRI XUSUSIDA

Annotatsiya: *Ulug' pir Xoja Ahmad Yassaviyning ibratli hayoti va hikmatlari turkiy xalqlar ma'naviy hayotida sezilarli iz qoldirgan. Shu sabab yassaviyshunoslikda bugunga qadar Ahmad Yassaviy yashagan muhit, valiy shoirning shaxsiyati, ijodi, yassaviylik tariqatining asosiy tamoyillari, ushbu tariqat vakillarining izdoshlik masalalari, hikmatlarning tili, uslubi, undagi obraz va timsollarning o'ziga xosliklari hamda nashrlar yuzasidan qator tadqiqotlar olib borilgan. Ta'kidlash kerakki, bu mavzudagi ilk va salmoqli izlanishlar, shuningdek, “Devoni hikmat”ning bir necha qayta nashrlari turk yassaviyshunoslari tomonidan amalga oshirilgan. Mazkur maqolada Ahmad Yassaviy hikmatlarining Turkiyada K.Eraslon tomonidan amalga oshirilgan (“Devoni hikmat”dan namunalar”) nashri xususida fikr-mulohazalar bildirilgan.*

Kalit so'zlar: *Ahmad Yassaviy, “Devoni hikmat”, Kamol Eraslon*

Аннотация: *Образцовая жизнь и мудрость великого Ходжи Ахмеда Ясави оставили значительный след в духовной жизни тюркских народов. По этой причине в ясавиеведениях до сегодняшнего дня был проведен ряд исследований среды, в которой жил Ахмед Ясса-ви, личности великого поэта, его творчества, основных принципов секты ясави, вопросов приверженности представителей этой секты, язык и стиль его мудрости, особенности образов и символов в ней, а также публикации. Следует отметить, что первые и важные исследования по этой теме, а также несколько переизданий “Девони Хикмат” были выполнены турецкими учеными Ясави. В данной статье комментируется публикация хикмата Ясави в Турции К. Эраслоном (“Образцы хикмата Девони”).*

Ключевые слова: *Ахмед Ясави, “Девони хикмет”, Камал Эраслан.*

Annotation: *The exemplary life and wisdom of the great Khoja Ahmad Yassavi left a significant mark on the spiritual life of the Turkic peoples. For this reason, a number of researches have been conducted in Yassavi studies until today on the environment in which Ahmed Yassavi lived, the personality of the great poet, his work, the main principles of the Yassavi sect, the issues of followership of the representatives of this sect, the language and style of his wisdom, the peculiarities of the images and symbols in it, and the publications. It should be noted that the first and important researches on this topic, as well as several reprints of “Devoni Hikmat” were carried out by Turkish Yasavi scholars. This article comments on the publication of Yassavi's hikmat in Turkey by K. Eraslon (“Samples from Devoni hikmat”).*

Key words: *Ahmed Yassavi, “Divan of wisdom”, Kamal Eraslon*

“Devoni hikmat”ning turli yillarga mansub qo‘lyozma va bosma nusxalarida yasaviya darveshlari tomonidan yozilgan va Ahmad Yassaviyga oid bo‘lmagan bir qancha hikmatlar ham joy olgan. Oqibatda, ilmda ko‘p bora ta’kidlanganidek, hikmatlar qisman aslidan yiroqlashgan. Ularning eng eski qo‘lyozma nusxasi XVII asrga oid bo‘lib¹, Yassaviy yashagan davridan ancha yiroq. Asrlar davomida nusxadan nusxaga, kotibdan kotibga o‘tib, til, ifoda, hajm va mazmun jihatdan o‘zgarishlarga uchragani bois ayrim ilm ahli uni ishonchli manba, deb hisoblamaydi. Yassaviy hikmatlarining tili borasida atroflicha tadqiqot olib borgan B.Isabekov “Hikmat”dagi tilning o‘z yaratilgan davrdan buyongi o‘zgarishlari, asosan, leksik holatlar bo‘lib, ko‘proq fors tilli yoxud savodi fors-arab tilida chiqqan xattotlar aybi bilan ham o‘zgarishlarga uchraganini aytadi². Bugungi kunda “Devoni hikmat”ning juda qadimgi bo‘lmasa-da, qo‘lyozma nusxalari mavjud, qolaversa, barcha qo‘lyozma nusxalari hali to‘liq topilgan emas. Shu sabab “yo‘qni bor qilish chorasizligi ko‘ndalang turganda, borni yo‘q qilishga yo‘l berilmagani ma’qul”³. Qo‘ldagi bor imkoniyatlardan unumli foydalanib, tadqiqotlarni davom ettirish, jumladan, hikmatlarni ilmiy tahlil qilish, yassaviyshunoslik sohasidagi dunyo miqyosida erishilayotgan yutuqlar bilan tanishib, ularni o‘zlashtirib borish lozim. Zero, Turkiyada olib borilgan tadqiqotlarni ilmiy-nazariy jihatdan tahlil qilish, ulardagi yangiliklar, yutuq va kamchiliklarni xolislik bilan ko‘rsatish o‘zbek yassaviyshunosligi uchun ham g‘oyatda ahamiyatlidir.

“Devoni hikmat” qo‘lyozmalarini tadqiq qilish va nashrga tayyorlash, albatta, muhim. “Devoni hikmat” haqida ilk bor bahs yuritib, namuna sifatida bir nechta hikmatni tarjima va nashr qildirgan ilk sharqshunos H.Vamberi ekani ma’lum⁴. “Devoni hikmat”ning mavjud qo‘lyozmalarini solishtirib, nisbatan mukammal va ishonchli nusxasini yaratish adabiyotshunoslikning dolzarb masalasidir. Bu borada yurtimiz va xorijda amalga oshirib kelinayotgan ishlar e’tiborga molik. Ayniqsa, turk olimlarining bu boradagi xizmatlari e’tirofga loyiq. O‘tgan asrning 20-yillaridan boshlab Turkiyada yassaviyshunoslik borasida ma’lum yutuqlarga erishilgan. Ahmad Yassaviy haqidagi tadqiqotlar xususida fikr yuritganda hikmatlar nashriga alohida e’tibor qaratish lozim. “Devoni hikmat”ning qayta-qayta nashrlari turk yassaviyshunoslari tomonidan amalga oshirildi. Ammo mavjud qo‘lyozma va nashrlar asosida “Devoni hikmat”ning tanqidiy matnini, izoh va ilovalari bilan yaratish yassaviyshunoslikdagi yechimi kutilayotgan muammolardandir. Matnshunoslik ilmidagi yutuqlarni inobatga olgan holda bu masalani tadqiq etishda ham hikmatlarning Turkiyadagi nashrlarining o‘rni beqiyos.

Turkiyada “Devoni hikmat”ning nashrlari, asosan, XX asr avvalidan boshlangan. Jumladan, naqshbandiylik tariqati murshidi Muhammad Quds Ko‘naviy xalifalaridan bo‘lgan Hasan Shukriga “Devoni hikmat”ni tarjima qilish vazifasini topshiradi. 1909-yilda Hasan Shukri hikmatlarni Chig‘atoy lahjasidan usmonli turk tiliga o‘girib nashr qildirgan⁵. Bugungi kunda Turkiyada Yassaviy adabiy merosini tadqiq qilish dolzarb masalaga aylandi. Ayniqsa, hikmatlarni to‘plash va nashr qilish alohida mashaqqat hamda ko‘p kuch-g‘ayrat talab etadi. “Devoni hikmat”ning Kamol Eraslon, Hayoti Bije, Yusuf Azmun, Ibrohim Haqqul va Erxon Sezoyi To‘plu, Mirahmad

¹ F.Ko‘pruluning yozishicha, mavjud nusxaning eng eskisi hijriy 1105 (milodiy 1693–1694)-yilda ko‘chirilgan. 148 varaqdan iborat bo‘lgan mazkur nusxa Turkiyadagi Vofiq poshsho kutubxonasida №1039 raqamli katalogda saqlanadi. Qarang: Köprülü Fuod. Turk edebiyatında ilk mutasavvıflar. – Ankara, 1976. – S. 121.

² Isabek B. Yassaviy hikmatlari lug‘ati. – Toshkent: Akademnashr, 2022. – B.23.

³ Haqqul Ibrohim. Tasavvuf va she‘riyat. – Toshkent: Adabiyot va san‘at, 1991. – B.35.

⁴ Herman Vambery. Cagataische Sprach-Studien. Philo Press. – Amsterdam: Neudruck, 1975. der Ausgabe Leipzig 1867. – S.115-123.

⁵ Ahmed Yesevi. Tercüme-i Divan-ı Ahmed Yesevi, mütercimi Hasan Şükrü. – İstanbul: Hürriyet Matbaası, 1327/1909. 1. cild. Turk olimi Turon Arslon Hasan Shukrining hayoti va u amalga oshirgan “Devoni hikmat”ning usmonli turkchaga tarjimasi haqida tadqiqotlar olib borgan. Qarang: Arslan Ahmet Turan. Eyüp’te Medfun Meşâyıhtan Hacı Hasan Şükrü Efendi ve “Tercüme-i Divânı Ahmed-i Yesevî”si, Tarihi, Kültürü ve Sanatıyla IX. Eyüpsultan Sempozyumu: Tebliğler, 2005. – S.66-69; Arslan Ahmet Turan. Ahmed-i Yesevi Divanı’nın Osmanlı Türkçesine Bir Tercümesi (Tercüme-i Divan-ı Ahmed-i Yesevi), Uluslararası Hoca Ahmed Yesevi Sempozyumu, Bildiriler, 20-21 Şubat 2010 = International Khoja Ahmed Yesevi Smposium, Papers, 20-21 February 2010, 2012, ss. 54-59.

Mirxoldor o'g'li va Metin Oqar, Najdat To'sun, Mustafo Totji, Zulfiqor Gungo'r, M.M.Tulum, Ibrohim Haqqul va Nodirxon Hasan kabi olimlar tomonidan tarjima, muharrirlik va mustaqil nashrlar amalga oshirildi. Bular orasida, ayniqsa, K.Eraslon, H.Bije, N.To'sun, M.Totji, I.Haqqul va N.Hasan kabi olimlarning mehnati alohida ahamiyatga ega. Biroq mazkur nashrlar orasida bir qator tafovutlar ham mavjudligini ta'kidlash joiz.

“Devoni hikmat”ning Turkiyadagi nashrlarini tadqiq etish asnosida, nisbatan mukammal nashrlar K.Eraslonning “Devoni hikmat”dan namunalar”i hamda I.Haqqul va N.Hasan nashridir. Shu sabab tadqiqotning tayanch manbai sifatida mazkur kitoblarni va unga yordamchi manbalar etib Hayoti Bije, Najdat To'sun, Zulfiqor Gungo'r nashrlari tanladik. Tahlil jarayonida Olmota nashri, uyg'ur olimi Abdurashid Jalil Qorluq nashri va o'zbekcha nashrlarga ham murojaat qilishni lozim topdik.

1. Kamol Eraslon. “Devoni hikmat”dan namunalar”⁶

Kamol Eraslon Yassaviy mavzusida samarali mehnat qilgan olim. Uning bir necha tadqiqotlari, “Devoni hikmat”dan namunalar” va “Faqrnoma”ni ham asliyat, ham usmonli turkchada nashr ettirgani nafaqat turkiy dunyoda, balki yevropada ham ma'lum⁷. “Devoni hikmat”dan namunalar” kitobi ilk bor 1983-yilda nashrga tayyorlangan. Olim unda 9 ta qo'lyozma nusxadan foydalangan:

1. Istanbul turkiy tillar tadqiqot instituti kutubxonasining qo'lyozmasi, № 2497⁸.
2. Ahmad G'ofuro'g'li shaxsiy kutubxonasidagi nusxa⁹.
3. Emil Esin nusxasi¹⁰.
4. Manchester (The John Rylands University Libraray) nusxasi, № 67¹¹.
5. Istanbul universiteti markaziy kutubxonasining turkiy qo'lyozmalar nusxasi, № 3898¹².
6. Xalq kutubxonasi Ali Amiriy qo'lyozmalar fondida saqlanayotgan nusxasi, (Millet ktp. Ali Amiri, Manzum) № 16¹³.
7. Xalq kutubxonasi Ali Amiriy qo'lyozmalar fondida saqlanayotgan nusxasi, (Millet ktp. Ali Amiri, Manzum) № 17¹⁴.
8. Ko'nyoda Mavlono muzeyida saqlanayotgan nusxa, № 2583¹⁵.
9. Ko'nyoda Mavlono muzeyida saqlanayotgan nusxa, № 2460¹⁶.

⁶ Ahmed-i Yesevi. Divan-ı Hikmetten seçmeler. Haz: Eraslan Kemal. – Ankara: Kültür Bakanlığı, 1983.

⁷ “Faqrnoma” Kamol Eraslon tomonidan 1977-yilda maqola, 2016-yilda kitob holida nashr qilindi. Abdurahmon Go'zal tomonidan “Faqrnoma” ustida tadqiqotlar olib borilgan. Qarang: Kemal Eraslan. Yesevi'nin Fakr-nâme'si. İstanbul Ün. Edebiyat Fak. Türk Dili ve Edebiyatı Dergisi, XXII (1977), – S. 45-120; Abdurrahman Güzel. Ahmed Yesevi'nin Fakr-nâme'si Üzerine Bir İnceleme, – Ankara: Öncü Kitap, 2007.

⁸ Bu nusxa hijriy 1290-yilda ko'chirilgan bo'lib, 373 varaqdan iborat. Ahmad Yassaviy hikmatlari 1 b-173 b sahifalariga kiritilgan. Qo'lyozmaning qolgan boshqa sahifalarida Azim Xoja, Xolis va Qul Sulaymonning hikmatlari joy olgan.

⁹ Ushbu qo'lyozmaning ko'chirilgan sanasi noma'lum bo'lib, 489 sahifadan iborat. Unda Ahmad Yassaviydan boshqa yana ko'plab yassaviylik tariqati darveshlarining hikmatlari mavjud.

¹⁰ Ko'chirilgan sanasi noma'lum, 101 sahifadan iborat. 1b-63 a sahifalarida Ahmad Yassaviy, qolgan qismida Azim Xojaning hikmatlari joy olgan.

¹¹ 1800 yillarda ko'chirilgan, 97 sahifadan tashkil topgan. Unda Ahmad Yassaviyning 150 ga yaqin hikmati mavjud.

¹² Hijriy 1260-yil ko'chirilgan, 119 sahifadan iborat. Ahmad Yassaviyning 150 ga yaqin hikmati kiritilgan.

¹³ So'nggi yillarda ko'chirilgan, 85 sahifadan iborat.

¹⁴ So'nggi yillarda ko'chirilgan, 86 sahifadan iborat.

¹⁵ 145 sahifadan iborat. 99 b-145 b sahifalarida Ahmad Yassaviy hikmatlari joy olgan.

¹⁶ So'nggi davrlarga oid bu nusxa 125 sahifadan iborat. Unda Ahmad Yassaviy bilan birga boshqa Yassaviy darveshlarining hikmatlari joy olgan. “Devoni hikmat”ning boshqa qo'lyozma nusxalari haqida qarang: Kemal Eraslan. Ahmed-i Yesevi. Erdem Atatürk Kültür Merkezi Dergisi, Hoca Ahmet Yesevi Özel Sayısı, c. 7, sy.21, Türk Tarih Kurumu Basımevi, – Ankara, 1995. – S.815; Ishmuxeimova M. “Devoni hikmat”ning qo'lyozmalari. Filol.fan. nomz... diss. – T., 1995.

Kamol Eraslon “Devoni hikmat”dan namunalar”da qo‘lyozmalar bilan birga 3 ta bosma: Qozon (h.1295)¹⁷, Istanbul (h.1299)¹⁸, Toshkent (h.1314)¹⁹ nusxalariga ham tayangan. Bu qo‘lyozma va bosma nusxalar matn hamda hikmatlar soni jihatidan farqlidir.

Kamol Eraslon “Devoni hikmat”ning yozma va bosma nusxalaridan 250 ta hikmat tanlagan. U nashrga tayyorlagan majmua 70 hikmatni o‘z ichiga oladi. Ancha keng hajmli so‘zboshida Ahmad Yassaviyning hayoti, tariqati, xalifalari bilan birga “Devoni hikmat” haqida ma’lumotlar berilgan. “Devoni hikmat”dan namunalar”da hikmatlar matni va turkcha tarjimasi bilan taqdim qilingan. Izohlar qismida hikmatlarda nomi zikr qilingan shaxslar va joy nomlari haqida anchagina keng ma’lumot keltirilgan. Majmua oxiridagi lug‘at qismida turli diniy-tasavvufiy atamalar izohi mavjud. Mazkur nashr yana shu jihati bilan ahamiyatli, olim hikmatlarni tarjima qilish va nashrga tayyorlash jarayonida vazn talablariga rioya qilib, vazniy saktaliklarni bartaraf etishga erishgan.

Kamol Eraslon tomonidan amalga oshirilgan hikmatlar nashriga 9 ta qo‘lyozma nusxa asos qilib olingan. Ta’kidlash kerakki, bugungi kunda yassaviyshunoslik borasida amalga oshirilgan tadqiqotlarning aksariyatida ushbu nashrga tayaniladi. Biroq “Devoni hikmat”dan namunalar” kitobi ba’zi kamchiliklardan xoli emas, jumladan:

I/18 hikmat: Kamol Eraslon (1991. – 18 b.)²⁰ :

O‘qilishi

İnnâ fetehnâ’ni okup ma’nâ sordum,

Pertev saldı bî-hod bolup dîdâr kördüm,

Selâm urup *usküt didi bakıp turdum,*

Yaşım saçıp muztar bolup turdım muna.

Tarjima

İnnâ fetehnâ’yı okuyup mâna sordum,

Işık saldı, kendimden geçip didar gördüm,

Selâm verdim *“Usküt!” dedi bakıp durdum, işte,*

Yaşımı saçıp, çâresiz olup durdum işte.

Bu misrani Ibrohim Haqqul “*salom urub*” (1991. – 66 b.)²¹; A.Abdushukurov (1992. – 22 b.)²², Hayoti Bije (1993, 2/9 hikmat; 2017. – 48 s.)²³, Muso Uzunqoya (2019. – 94 b.)²⁴, Olmota (2011.

¹⁷ Yassaviy hikmatlari ilk bor Qozonda milodiy 1878/79-yilda “Hikmati Hazrati Sulton ul-orifin Xoja Ahmad Yassaviy” nomi bilan bosilib, 67 hikmat va munojotdan tashkil topgan 125 sahifadan iborat risoladir. 1311 (M. 1894-95) yilda amalga oshirilgan uchinchi bosma “Devoni hikmati Sulton ul-orifin Xoja Ahmad” nomi bilan bosilib, 134 hikmat va munojot joy olgan. “Devoni hikmat”ning 1896-yilda Qozonda bosilgan to‘rtinchi nusxasi 277 sahifa, 148 hikmatdan iborat.

¹⁸ Istanbulda “Devoni balog‘at unvoni Sulton ul-orifin Xoja Ahmad Yassaviy” nomi bilan nashr qilingan. Turk olimi Voris Chakanning yozishicha, 276 sahifadan tashkil topgan bo‘lib, har sahifasida o‘rtacha 26 misra kiritilgan. Boshqa nusxalardan hajm jihatidan ortiq bo‘lgan mazkur nusxada Yassaviydan boshqa bir qancha taniqli mutasavvif shoirlarning ijod namunalari ham o‘rin olgan. Qarang: Yesevi Ahmed 562/1166. Kitab-ı Divan-ı Belagat Unvan-ı Sultanü’l-Arifin Hacı Ahmed Yesevi. – İstanbul: Matbaa-i Osmaniye, 1881/1299; Çakan Varis. Hoca Ahmed Yesevi ve Divan-ı Hikmet. Milli Folklor, 2005, yıl 17, sy. 68, – S.201-207.

¹⁹ Milodiy 1898-1899 yilda Toshkentda toshbosma o‘laroq nashr qilingan ushbu nusxa 154 sahifadan iborat bo‘lib, muqaddimada “Faqrnoma”, 134 hikmat va munojotdan tashqari yassaviya darvesh shoirlaridan birining hikmatlari ham kiritilgan.

²⁰ Eraslan Kemal. Dîvân-ı Hikmet’ten Seçmeler. Kültür Bakanlığı Yay., – Ankara 1991.

²¹ Ahmad Yassaviy. Hikmatlar. Nashrga tayyorlovchi, so‘zboshi va izohlar muallifi: Haqqul I. – Toshkent: Adabiyot va san‘at, 1991.

²² Ahmad Yassaviy. Devoni hikmat. Nashrga tayyorlovchi: Rasulmuhammad Ashurboy o‘g‘li Abdushukurov. – Toshkent: Adabiyot va san‘at, 1992. – B.22; Mazkur jumla quyidagi o‘zbek nashrlarida ham ayni shaklda. Qarang: A.Yassaviy. Hikmatlar kulliyoti. – Toshkent: O‘zbekiston, 2011. – B.12; Ahmad Yassaviy. Devoni hikmat. Nashrga tayyorlovchilar: Haqqul I, Hasan N. – Toshkent: Muharrir, 2020. – B.15.

²³ Yesevi Ahmed. Divan-ı Hikmet. Haz. Hayati Bice. – Ankara: Türkiye Diyanet Vakfı, 1993; Hoca Ahmed Yesevi. Dîvân-ı Hikmet. Edit: Mustafa Tatcı. Hoca Ahmet Yesevi Uluslararası Türk-Kazak Üniversitesi Yay., – Ankara, 2017.

²⁴ Hoca Ahmet Yesevi kulliyati. Edit: Zülfikar Güngör. – Ankara.: Ahmet Yesevi Üniversitesi Mütevelli Heyet Başkanlığı, 2019.

– 6 b.)²⁵ va Abdurashid Jalil Qorluq (Beijing – Pekin, 2012. – 26 b.) nashrida²⁶ *بوروا مال* (*mullom urub*) shaklida berilgan. Bizningcha, “*Mullom urub* “*Uskut!*” dedi, boqib turdum”, bo‘lganda yuqoridagi misralar mazmuniga mos bo‘ladi²⁷.

III/4 hikmat: K.E (1991. – 66 b.)

O‘qilishi

Tarjima

*On bişimde hûr u ğilmân karşı kildi, On beşimde hûri, ğılman karşı geldi,
Başrın üzüp kol kavşurup ta‘zîm kıldı, Baş eĝerek, el bağlayıp tâzim kıldı,
Firdevs atlıĝ cennetidin muhızr kildi, Firdevs adlı cennetinden haberci geldi,
Dîdâr üçün barçasını koydum muna. Didar için hepsini terkettim işte.*

R.A (1992. – 26 b.) va H.B (1993, 2/26 hikmat):

Boshin urub, mahzar keldi, qo‘ydum mano;

Arab yozuvli matnlarda Hayoti Bije (2017. – 52 b.)²⁸, Olmota (2011. – 11,12 b.) va A.J (2012. – 33 b.)da:

باشين اوروب محضر كيلى قويديم منا

M.U (2019. – 100 b.)da:

باشين ايگيب محضر كيلى قويديم منا

Hikmatlar kulliyoti (2011. – 20 b.)²⁹:

Boshin urub, mahzar keldi, surdum mano

“Haqdin o‘zgani dema. “Hikmatlar” (2021. – 25 b.)da:

Boshin urub, muhızr keldi, qo‘ydum mano

shaklida nashr qilgan.

Kamol Eraslon “muhzir” so‘zini “xabarchi” deb izohlaydi. Lug‘atlarda: 1. Mahzar – yuksak maqomli ulug‘ zotning yoni, huzuri, huzur joyi, huzurgoh; yuqori maqomga taqdim etish uchun bir necha shaxs tomonidan yozilgan ariza; qozining hukm va fatvosi, shahodatnoma, hujjat. 2. Muhzir – sudda manfaatdor shaxslarning hozir bo‘lishini ta‘minlovchi, ularga xushxabar beruvchi mansabdor shaxs, mahkama xodimi, ma‘nolarida kelgan³⁰. Ushbu ma‘lumotlarga tayanib, mazkur o‘rinda “*muhzir*” so‘zini qo‘llash maqsadga muvofiq bo‘ladi, deb bilamiz.

VI/8 hikmat: K.E (1991. – 84 b.)

Kırk yitimde yiti yakdan haber yitti Qırq yettimda yetti yoqdan xabar yetdi

Bu misra “Hikmatlar kulliyoti” (2011. – 27 b.)da ham “xabar”; R.A (1992. – 29 b.), “Haqdin o‘zgani dema. “Hikmatlar” (2021. – 32 b.)da “ilhom”; arab yozuvli nashrlarda: H.B (1993. – 14b. 6/8 hikmat; 2017, 59 – b.), Olmota (2001. – 16 b.), A.J (2012. – 43 b.), M.U (2019. – 108 b.)da *مال* (*ilhom*) tarzida berilgan. To‘g‘risi: “*Qırq yettimda yetti yondin ilhom yetdi*” bo‘ladi.

XI/5 hikmat: K.E (1991. – 110 b.)

Râhat taşlap cân mihnetin hoşlagenler, Rahatı atıp can mihnetinden hoşlananlar;

Seherlerde cânın kaynap aşlagenler Seherlerde can kaynatıp aş kılanlar

ikki jumla yanglish o‘qilib, yanglish tarjima qilingan. Boshqa nashrlarga murojaat qilinsa, quyidigi holat kuzatiladi:

I.H (1991, 80 b):

Rohat tashlab jon mehnatin xushlaganlar;

²⁵ Қожа Ахмет Иассауи. Диуани хикмет. Баспаға дайдындаған: Д. Серикбайұлы, С.Рафиддинов. – Алматы, 2001.

²⁶ 2012: نه همهد به سسه ژني ديژانی هيکمهت نه شرگه تهيارلغوچی : ئابدوره شد جه ليل قارلوق. مبلله تله ر نه شربياتی ببيجيك شه همري

²⁷ Bundan keyin muallif ismlari qisqartirilgan holda Kamol Eraslon K.E; Hayoti Bije. H.B; Najdat To‘sun N.T; Muso Uzunqoya M.U; Abdurashid Jalil Qorluq A.J.Q; I.Haqqul I.H; Nodirxon Hasan N.H; R.A.Abdushukurov R.A. holda beriladi.

²⁸ Hoca Ahmed Yesevi. Divân-ı Hikmet. Editör: Mustafa Tatcı. Hoca Ahmet Yesevi Uluslararası Türk-Kazak Üniversitesi Yay., – Ankara, 2016. (=AYÜ 2016).

²⁹ Ahmad Yassaviy, Sulaymon Boqirg‘oniy. Hikmatlar kulliyoti. – Toshkent: O‘zbekiston, 2011.

³⁰ Farhangi zaboni tojik. II tomlik, I. – Moskva, 1969. –B.674; Türkce sözlük-TDK. II. – Ankara, 1998. – S.1488,1588.

Qarang: Hasan N. Yangi topilgan hikmatlar haqida. Xoja Ahmad Yassaviy. Devoni hikmat. Yangi topilgan namunalar. – Toshkent: Mavorounnahr, 2004. – B.131-138.

*Saharlarda jonin **qiynab oshlaganlar***

R.A (1992. – 129 b.), H.B (1993, 139/21 hikmat), “Hikmatlar kulliyoti” (2011. – 27 b.), “Haq-din o‘zgani dema. “Hikmatlar” (2021.– 59 b.): “*Saharlarda jonin **qiynab ishlaganlar***”; Muso Uzunqoya (2019. – 336 b.), Olmota (2001. – 156 b.) nashrida:

سحر لارده جانين قيناب اشلاگانلار

To‘g‘risi: “*Saharlarda jonin qiynab ishlaganlar*” tarzida bo‘lishi lozim.

XII/7 hikmat: K.E (1991. – 118-119 b.)

O‘qilishi

Sûretleri **sâfi naks** kıyâmetdin korkmaslar

Fisk u fücûr hâsılı gûnâhlardın hürkmesler

Riyâ tesbîh ilginde yıǵlap yaşın tökmesler

Arslan Baba ‘m sözlerin işitingiz teberrük

Tarjima

Sûretleri **bütûn naks**, kıyametten korkmazlar

fisk ve fücûr kırlarlar, günahlardan ürkmezler

riya tesbihi ellerinde, ağlayıp yaş dökmezler

Arslan Baba ‘m sözlerini işitiniz teberrük.

I.H (1991, 84-b):

Suratlari **sofu naqsh** qiyomatdin qo‘rqmaslar,

Fisqu-fujur hosili gunohlardin hurkmaslar,

Riyo, tasbih ilginde, yig‘lab yoshin to‘kmaslar,

Arslon bobom so‘zlarin eshitingiz, tabarruk.

R.A (1992, 132 b):

Suvratlari **so‘fiy naqsh** qiyomatdin qo‘rqmaslar,

Fisqu-fujur hosili, gunohlardin hurkmaslar,

Ayo, tasbeh ilkinda, yig‘lab yoshin to‘kmaslar,

Arslon bobom so‘zlarin eshitingiz, tabarruk.

H.B. (1993, 18/7 hikmat; 2017. – 87 b.), Olmota (2001. –160 b.), M.U. (2019. – 137 b.) “صوفى
نقش”; N.T. (2015. – 66 b.), “so‘finaqsh”, A.J. (2012. – 82 b.) nashrida “سوفده ك”; “Haqdin o‘zgani
dema. “Hikmatlar” (2021. – 99 b.)da “so‘finaqsh” tarzida nashr qilingan. To‘g‘risi: “so‘finaqsh”
(صوفى نقش) bo‘lishi kerak.

I/19 hikmat: K.E. (1991. – 54-55 b.):

O‘qilishi

Eyâ nâdân, ma’nâ bol dip aydi bildim,

Andım songra çöller kizip Hak’nı sordım,

Rûzî kıldı ‘Azâzil’ni tutup mindim,

Lenger töküp bilin basıp yançtım muna.

Tarjima

“Eyâ cahil, mâna ol!” diye söyledi, bildim;

Ondan sonra çöller gezip Hakk’ı sordum

Nasip etti, Azâzil’i tutup yendim

Kararlı olup, belini basıp ezdim işte.

I.H. (1991. – 46 b.):

Ayo nodon, ma’no bo‘l deb aydi, bildim,

Andin so‘ngra cho‘llar kezib, Haqni **so‘rdim**,

Ro‘zi qildi Azozilni tutub mindim,

Langar tikib, belin bosib, yanchtim mano.

R.A. (1992. – 22 b.):

Ayo nodon, ma'no bo'l deb aydi, bildim,
Andin so'ngra cho'llar kezib, Haqni suydim,
Ro'zi qildi Azozilni tutub mindim,
Langar tugub, belin bosib, yanchtim mano.

“Hikmatlar kulliyoti” (2011. – 12, 13 b.):

Ayo nodon, ma'ni bo'l deb aydi, bildim,
Andin so'ngra cho'llar kezib, giyoh yedim,
Ro'zi qildi, Azozilni tutub mindim,
Langar to'qub, belin bosib, yanchtim mano.

Buni H.B. (1993. 2/10 hikmat; 2017. – 49 s.), “*Haqni so'rdim*”, “*langar tugub*”, Olmota (2001. – 6 b.) “*لنکر توکوب*”, “*حقنی سوردیم*”;

A.J. (2012. – 26 b.) “*له نگر تو گه پ*”, “*هه قنی سوردیم*”;

M.U. (2019. – 95 s.) “*لنکر توقوب*”, “*حقنی سوردوم*” (*Haqni so'rdim*, *langar to'qub*); “*Haqdin o'zgani dema*. “*Hikmatlar*” (2021. – 20 b.)da “*Haqni so'rdim*”, “*langar to'qub*” shaklida nashr qilingan.

“Lenger tökmek” jumlasini Kamol Eraslon risolaning izohlar bo'limida “faqirlarga ovqat ulashmoq” deya izohlasa-da, “qarorli bo'lmoq” deb tarjima qilgan. Bizningcha, ushbu jumla turkchaga yanglish o'girilgan. Manbalarda “langar”ning bir qancha ma'nolari berilgan³¹. Bizningcha, mutasavvif shoir mazkur o'rinda “langar to'qub”, ya'ni temir changak bilan “shaytoniy istaklarga to'siq qo'ydim, yanchdim, nafsimga langar urdim”, demoqchi. Shunday bo'lganda “langar to'qub” to'g'ri bo'ladi.

III/3 hikmat: K.E. (1991. – 66,67 b.)

O'qilishi

On üçümde nefis hevânı kolğa aldım.

Nefs başığa yüz ming belâ karmap saldım.

Tarjima

On üçümde nefis arzusuna kapılverdim,

Nefs başına yüz bin belâ tutup saldım.

Turk tili izohli lug'atida “*kapılmak*” so'ziga 1. Birovga ishonib aldanib qolmoq, 2. Tutilmoq, 3. Bog'lanmoq, 4. Biror narsa yoki kimningdir ta'siri ostida qolmoq, deb izoh berilgan³². Fikrimizcha, Kamol Eraslon “*nefis arzusuna kapılverdim*”, deb ushbu misrani noto'g'ri tarjima qilgan. Oqibatda matn mazmuniga putur yetgan. To'g'risi: “*O'n uchumda nefis havoni qo'lga oldim*”, bo'lishi kerak.

XI/9 hikmat:

“Âşık irmes cânânîğa cân birmese Âşık değil, sevdiğine can vermese,

Dihkân irmes kitmen چاپپ nân birmese köylü değil, çapa yapıp nân vermese.

K.E. (1991. – 113 b.), H.B. (2017. 136/9 hikmat) va M.U. (2019. – 337 b, 136/9 hikmat) tomonidan *dihkân* > *köylü* (qishloqlik) deb tarjima qilingan. Turk tili izohli lug'atida “*köylü*” jumlasiga “qishloqda yashovchi yoki qishloqda tug'ilgan” deb izoh beriladi³³. Bizningcha, bu o'rinda “*çifiçi*” (yerga ishlov berib, ro'zg'orini tebratadigan kishi) yoxud “*ziraatçı*” (ziroatchi) so'zlari qo'llanilsa, to'g'ri bo'lar edi.

XII/12 hikmat: K.E. (1991. – 120-121 b.)

³¹ 1. kema va boshqa suzib yuradigan vositalarni ma'lum bir joyda to'xtatib turish uchun zanjirga biriktirib, suv ostiga tashlanadigan og'ir temir changak; 2. karvonsaroy, mehmonxona, g'aribxona, ziyofatxona, xonaqoh, to'xtash joyi; 3. Darbozlar xodasi, dorda muvozanatni saqlash uchun darboz qo'lda tutadigan tayoq, langarcho'p; 4. Takya va xonaqohlarda darvesh, g'arib, faqirlarga ovqat ulashadigan joy. Qarang: Cebecioglu Ethem. Tasavvuf terimleri ve deyimleri sözlüğü. www.turklib.com; Alisher Navoiy asarlarining izohli lug'ati. IV tomlik, II tom. – Toshkent: Fan, 1983. – B.166; Türkçe sözlük-TDK. II. – Ankara, 1998. – S.1460; Eraslan Kemal. Dîvân-ı Hikmet'ten Seçmeler. Kültür Bakanlığı Yay., – Ankara, 1991. – S.454.

³² Türkçe sözlük-TDK. II. – Ankara, 1998. – S.1197-1198.

³³ Qarang: Türkçe sözlük-TDK. II. – Ankara, 1998. – S.1390.

O'qilishi

*Çârşenbe kün işitip nâgeh hazret bardılar;
Arslan Bâb'ni ol kün mihmân boldılar.*

Tarjima

*Çarşamba günü işidip ansızın Hazret vardılar;
Arslan Bâb'in evine o gün misafir oldular.*

(Chorshanba kun eshitib, nogoh hazrat bordilar, Arslobobning uyiga ul kun mehmon bo'ldilar).

O'qilishdagi matnda ikkinchi misradagi "evine" (uyiga) deb tarjima qilingan jumla yo'q.

XXXVI/7 hikmat: Kamol Eraslon (1991. – 234 b.):

*Ehl-i dünyâ âhiretdin pervâsı yok,
Rûhi tenhâ î mân islâm hemrâhı yok,
Tarîkat yol adaşkan hîc pervâsı yok,
Bende min dir tili birle ağzı bolğay.*

Ibrohim Haqqul (1991. – 176 b.):

*Ahli dunyo oxiratdin parvosi yo'q,
Ruhi tanho, iymon, islom hamrohi yo'q,
Tarikatda yo'l adashgan hyech parvosi yo'q,
Bandaman deb tili bila og'zi bo'lg'ay.*

Mazkur hikmat R.A. (1992. – 183 b.), Olmota (2001, 236 b), H.B. (2017. – 218 b.), M.U. (2019. – 275 b.)da "یساورپ" (*parvosi*); "Haqdin o'zgani dema. "Hikmatlar" (2021. – 129 b.)da "*rohi*" deb berilgan. Bizningcha, "roh" kalimasi mazkur misra mazmuniga uyg'un bo'lib, "*Tariqatda yo'l adashgan hyech rohi yo'q*" shaklida bo'lishi lozim. Forschada "yo'l", "odat", "qonun", "din" ma'nolarida qo'llanilgan roh kalimasi Navoiy asarlarida "may", "chog'ir" mazmunida ham kelgan. Tasavvufda asosan tariqat "yo'l"i, "maslak", "usul" ma'nolarini anglatadi³⁴. Alloh jamoliga yetish uchun solik tanlagan yo'l, qabul qilgan usul va maslak, Haq va haqiqat yo'lidir.

Kamol Eraslon hikmatlarni turkchaga tarjima qilar ekan, vazn ixchamligi, soddaligiga ham e'tibor bergan va asl matndan uzoqlashmagan. Kamol Eraslon *sūdā* (savdo) deb o'qigan co'zni Hayoti Bije hamisha *sevda*; *su'al* > *seval*; *rūsva* > *resvâ*; *muhkem* > *mehkem*; *tofrak* > *tuftrak* deb o'qigan. *Muna* > *işte* (انم – "mano") jumlasini Hayoti Bije va Najdat To'sun *mena* > *ben işte* holida o'qib tarjima qilgan. Bu ma'no jihatdan to'g'ri bo'lsa-da, hijolar sonining oshib ketishiga sabab bo'lgan.

"Devoni hikmat"dan sochmalar" nashrlaridagi ayrim hikmatlar qiyoslanib, undagi ayrim o'ziga xos farqli tomonlar kuzatildi. Bizningcha, ularni quyidagicha guruhlash mumkin.

- arab yozuvli matnni o'qish bilan bog'liq o'zgarishlar;
- mazmun bilan bog'liq o'zgarishlar;
- vazn bilan bog'liq o'zgarishlar;
- tarjima jarayonida yo'l qo'yilgan kamchiliklar;
- imlo bilan bog'liq xatolar.

Xulosa qilib aytish mumkinki, "Devoni hikmat"ning nisbatan ishonchli va mukammal nashri-ni amalga oshirish dolzarb masala. Yuqoridagi taklif va mulohazalar Ahmad Yassaviy hikmatlarining yig'ma-qiyosiy matnini tayyorlashda inobatga olinadi, degan umiddamiz.

Foydalanilgan adabiyotlar ro'yxati:

1. Ahmed Yesevi. *Tercüme-i Divan-ı Ahmed Yesevi, mütercimi Hasan Şükrü. – İstanbul: Hürriyet Matbaası, 1327/1909. 1. Cild*

³⁴ Tarikat. Reşat Öngören. TDV İslâm Ansiklopedisi. – İstanbul. 2011, c.40. – S.95-105; Alisher Navoiy asarlarining izohli lug'ati. IV tomlik, II tom. – Toshkent: Fan, 1983. – B.632.

2. *Ahmed-i Yesevi. Divan-ı Hikmetten seçmeler. Haz: Eraslan Kemal. – Ankara: Kültür Bakanlığı, 1983.*
3. *Ahmad Yassaviy. Hikmatlar. Nashrga tayyorlovchi, so‘zboshi va izohlar muallifi: Haqqul I. – Toshkent: Adabiyot va san’at, 1991.*
4. *Ahmad Yassaviy. Devoni hikmat. Nashrga tayyorlovchi: Rasulmuhammad Ashurboy o‘g‘li Abdushukurov. – Toshkent: Adabiyot va san’at, 1992.*
5. *Ahmad Yassaviy, Sulaymon Boqirg‘oniy. Hikmatlar kulliyoti. – Toshkent: O‘zbekiston, 2011.*
6. *Ahmad Yassaviy. Devoni hikmat. Nashrga tayyorlovchilar: Haqqul I, Hasan N. – Toshkent: Muharrir, 2020.*
7. *Isabek B. Yassaviy hikmatlari lug‘ati. – Toshkent: Akademnashr, 2022.*
8. *Kemal Eraslan. Yesevi’nin Fakr-nâme’si. İstanbul Ün. Edebiyat Fak. Türk Dili ve Edebiyatı Dergisi, XXII. 1977.*
9. *Köprülü Fuod. Türk edebiyatında ilk mutasavvıflar. – Ankara, 1976.*
10. *Қожа Ахмет Иассауи. Дуяни хикмет. Баспаға дайдындаған: Д. Серикбайұлы, С.Рафиддинов. – Алматы, 2001.*
11. 2012: ئە ھمھد يە سسە ژني ديژانی ھېكمەت نە شرگە تھييارلغۇچى : مېللە تلە ر نە شريياتى بېيجيگ شە ھمىرى ئابدورە شدد جە ليل قارلوق
12. *Haqqul Ibrohim. Tasavvuf va she‘riyat. – Toshkent: Adabiyot va san’at, 1991.*
13. *Hoca Ahmed Yesevî. Dîvân-ı Hikmet. Editör: Mustafa Tatcı. Hoca Ahmet Yesevi Uluslararası Türk-Kazak Üniversitesi Yay., – Ankara, 2016.*
14. *Hoca Ahmed Yesevî. Dîvân-ı Hikmet. Edit: Mustafa Tatcı. Hoca Ahmet Yesevi Uluslararası Türk-Kazak Üniversitesi Yay., – Ankara, 2017.*
15. *Hoca Ahmet Yesevi kulliyati. Edit: Zülfikar Güngör. – Ankara.: Ahmet Yesevi Üniversitesi Mütevelli Heyet Başkanlığı, 2019.*
16. *Yesevi Ahmed. Divan-ı Hikmet. Haz. Hayati Bice. – Ankara: Türkiye Diyanet Vakfı, 1993.*

TEMUR XO‘JAO‘G‘LI

Michigan State University (AQSH) va
O‘zbekiston Milliy universiteti, Prof. Dr.

ALISHER NAVOIYNING TURKIY TIL BOYLLIGINI KO‘RSATISH USLUBI: G‘AZAL QOFIYALARI NAMUNASIDA

Annotatsiya: Ushbu maqolada Navoiyning yetuklik chog‘idagi devonida foydalanilgan turkiy qofiyalarga e’tibor qaratilgan. G‘azallardagi qofiyalar orasida turkiy tildagilari tanlab olingan. Chunki Alisher Navoiy turkiy fe’llarni ko‘proq qo‘llash maqsadida o‘zining deyarli barcha g‘azallarining qofiyalarini turkiy so‘zlardan tanlagan. Navoiy Muhakamat-ul-lug‘atayn asarida turk tilining boyligiga namuna deb ko‘rsatgan turli fe’l turlarini ham o‘z g‘azallarida qo‘llagan. Bu maqolada Alisher Navoiyning to‘rtinchi devoni bo‘lmish “Favoyid-ul-kibar”dagi 51 g‘azalda aniqlangan 44 xil qofiya tahlil qilinadi. Bu 44 xil qofiya ham ulug‘ shoirimizning turkiy til so‘z boyligi va qudratini she’rxonlar hamda boshqa shoirlarga ko‘rsatish harakat qilganidan dalolat beradi. Navoiyning boshqa devon va masnaviylari ham shu jihatdan tadqiq qilinsa, bu mavzuni yanada chuqurroq yoritish mumkin bo‘ladi.

Kalit so‘zlar: Navoiy, g‘azal, qofiya, turk tili, so‘z boyligi, “Favoyid-ul-kibar”

Annotation: This article focuses on the Turkic rhymes used in Navoi’s divan during his youth. Among the rhymes in the ghazals, the ones in the Turkic language were selected. Because Alisher Navoi chose the rhymes of some of his ghazals from Turkic words in order to use more Turkic verbs. Navoi also used various types of verbs in his ghazals, which he showed as an example of the richness of the Turkic language in Muhakamatu’l-lughatayn. This article analyzes the 44 different rhymes identified in 51 ghazals in Alisher Navoi’s fourth poetry collection of his maturity, “Fawayid ul-kibar”. These 44 different rhymes show how our great poet tried to show the richness and power of the Turkic language to poetry-readers and other poets. If Navoi’s other divans and masnavis are studied from this point of view, it will be possible to shed more light on this topic.

Key words: Navoi, ghazal, kofiya, Turkic language, vocabulary, Favoyid-ul-kibar

Аннотация: Данная статья посвящена тюркским рифмам, использовавшимся в диване Навои в годы его юности. Среди рифм в газелях были отобраны тюркские. Потому что Алишер Навои выбрал рифмы некоторых своих газелей из тюркских слов, чтобы использовать больше тюркских глаголов. Навои также использовал различные типы глаголов в своих газелях, которые он показал на примере богатства тюркского языка в “Мухакаматул-лугхатайн”. В данной статье анализируются 44 различные рифмы, выявленные в 51 газели четвертого поэтического сборника Алишера Навои “Фаваид ул-кибар”. Эти 44 различных рифмы показывают, как наш великий поэт пытался показать читателям поэзии и другим поэтам богатство и силу тюркского языка. Если с этой точки зрения изучить другие диваны и маснави Навои, то можно будет пролить больше света на эту тему.

Ключевые слова: *Навои, газель, кофия, тюркский язык, лексика, фавоид ул-кибар.*

Islom dini kirib kelgandan keyingi umumturkiy adabiyotda turkiy tilga ahamiyat bergan shoir-yozuvchilar orasida XI asr qoraxoniylar davri mahsuli Qutadg‘u bilig (“Saodatga yo‘llovchi bilim”, 1069-1070) masnaviysi muallifi Yusuf Xos Hojib birinchi o‘rinda tursa, bu vazifani temuriylar davrida Alisher Navoiy o‘z zimmasiga olgan. Navoiy “Muhokamat-ul-lug‘atayn” (“Ikki til muhokamasi”, 1499) nomli asarida turkiy tilning ustunligini turli misollar bilan isbotlashga harakat qilgan. Bir she‘rida shunday deydi:

*Chunki topdim ul kalom ichra kamol,
Turk alfozi bila surdum maqol.
Turk nazmida chu men tortib alam,
Ayladim ul mamlakatni yakqalam.*

“Muhokamat-ul-lug‘atayn” asarining boshlarida, Navoiy o‘zining ham yoshligida hali turk tilining qudratini bilmagan bir vaqtda, boshqa turk shoirlari singari fors tilida she‘rlar yozganini, lekin “Shuur sinniga” (tushunish yoshiga) qadam qo‘yganida, turk so‘zlarini muhokama qilishni boshlaganini e‘tirof qiladi.

Navoiy turk va fors tillari leksikasini qiyoslash orqali turkiy tilning ko‘p jihatlaridan fors tilidan ustunligi, boyligi qudratini turli misollar bilan isbotlashga harakat qiladi. Masalan, Navoiy quyidagi yuzta so‘zni yozib, fors tilida bu so‘zlarni ma‘nosini beradigan so‘z yo‘qlugini bildirib, quyidagi yuzta turk tilidagi fe‘lni misol qilib ko‘rsatadi: *quvormoq, quruqshamoq, usharmak, jiyjaymoq, o‘ngdaymoq, chekrimak, do‘msaymoq, umonmoq, o‘sanmoq, igirmak, egarmak, o‘xranmak, toriqmoq, aldamoq, arg‘adamoq, ishanmoq, iglanmoq, aylanmoq, erikmak, igranmak, ovunmoq, qistamoq, qiynamoq, qo‘zg‘almoq, sovrulmoq, chayqalmoq, devdashmoq, qiymanmoq, qizg‘anmoq, nikamak, siylanmoq, tanlamoq, qimirdamoq, serpamak, sirmamak, kanorkamak, sig‘riqmoq, sig‘inmoq, qilimoq, yolinmoq, munglanmoq, indamamak, tergamak, tevrarak, qingg‘aymoq, shig‘aldamoq, singramoq, yashqamoq, isqarmoq, ko‘ngranmoq, suxranmoq, siypamoq, qoralamoq, surkanmoq, kuymanmak ingranmoq tushalmak mung‘aymoq tanchiqamoq, tanchiqolmoq, ko‘ruksamak, bushurg‘anmoq, buxsamoq, kirkinmak, suqadamak, busmoq, burmak, turmak, tomshimoq, qahamoq, sipqormoq, chicharkamak, jurkanmak, o‘rtanmak, sizg‘urmoq, gurpaklashmak, chuprutmoq, jirg‘amoq, bichimoq, qiqzanmoq, singurmak, kundalatmak, kumurmak, yigirmak, kungurdamak, kinarkamak, kezarmak, duptulmoq, chidamoq, tuzmak, qozg‘anmoq, qichig‘lamoq, gangiramoq, yadamoq, qadamoq, chiqanmoq, kundurmak, sundurmak, suqlatmoq.*

Bu yuzta so‘z uchun Navoiy shularni yozadi: “Bu yuz lafzdurki, g‘arib maqosid adosida tayin qilibdurlarki, hech qaysi uchun sort tilida lafz yasamaydurlarki, barchasi muhtojun ilayhdurki, takallum chog‘ida kishi anga muhtoj bo‘lur. Ko‘pi andoqdurki aslo aning mazmunin tafhim qilmoq bo‘lmas va ba‘ziniki, anglatsa bo‘lg‘ay, har lafz tafhimi uchun necha lafzni tarkib qilmag‘uncha bo‘lmas, ul dag‘i arabiy alfoz madadi bila. Va turk alfozida bu nav‘ lafz ko‘p topilur. Masalan, bu mazkur bo‘lg‘on yuz lafzdin bir nechaga mashg‘ulluk qilib sobit qilali, to xasm muqobalada ilzom bo‘lsunki, o‘zgalarni munga qiyos qilsun.”

Hozirgi o‘zbekcha tarjimasida: “Bu yuzta so‘zni ingichka maqsadlarni ifodalash uchun belgilabdirlarki, bularning hech biri uchun sart tilida so‘z yasamabdirlar. Lekin bularning barchasiga kishining ehtiyoji tushadi, so‘zlashish chog‘ida kishi unga muhtoj bo‘ladi. Bularning ko‘pi shunday so‘zlarki (forschada), uning mazmunini aslo anglatib bo‘lmaydi. Ba‘zisini anglatsa bo‘ladi, lekin bir so‘zni tushuntirish uchun bir necha so‘zni tizmaguncha bo‘lmaydi. Bu ham arabcha so‘zlar

yordami bilan bo‘ladi. Turk tilida bu xil so‘zlar ko‘p topiladi. Masalan, yuqorida mazkur bo‘lgan yuzta so‘zdan bir nechasi ustida shug‘ullanib, isbot qilaylik, toki da‘vogar qarshilik ko‘rsatganda uyalib qolsin, shuning bilan boshqalarini ham bunga solishtirsin.” (Shamsiyev, 4 s.)

Navoiy o‘sha asarida bergan boy fe‘l misollarini o‘z she‘rlarida ham ko‘proq foydalangan. Navoiyning keksalik davri she‘rlaridan tashkil topgan “Favoyid-ul-kibar” nomli devonidagi g‘azallarining muhim qismida turkiy so‘zlardan, xususan, fe‘llardan yasalgan qofiyalarni ishlatgan. Navoiyning bu ishni qilishdan asosiy maqsadi quyidagicha edi: g‘azalning birinchi baytidagi qofiyaning turkiy so‘z bilan bo‘lishi, undan keyingi baytlardagi qofiyalarda ham turli yangi turkiy so‘z fe‘llarni ishlatilishiga imkoniyat yaratadi. Bu maqolada, Navoiyning shu so‘nggi devonidagi 650 g‘azal orasidan qofiyalari turkiy so‘zlar, ayniqsa, fe‘llar bo‘lgan 51 tasi tanlab keltirildi.

G‘azallar orasidan faqat turk tilidagi qofiyalari tanlandi. Keyin, turk tili radiflari oldidagi qofiyalar ham turk tilidan bo‘lgan g‘azallar tanlandi. Lekin turk tili radiflari oldidagi qofiyalar arab-fors so‘zlaridan bolgan g‘azallar tanlanmadi.

G‘azallar shu asardan olindi:

Alisher Navoiy Mukammal asarlar to‘plami: “Xazoyin-ul-maoniy” “Favoyid-ul-kibar”, Oltinchi tom (Yigirma tomlik). Toshkent: O‘zbekiston SSR “Fan” nashriyoti, 1990.

G‘azal raqamlari shu kitobdagi sonlarni ko‘rsatadi.

54-g‘azal:

*Ul qo‘pub, otlang‘ali markab surub, sarxush **borib**,
Men boshim ochib, ayog‘ig‘a qo‘yub yuz, **yolborib**.*

*Menda xud had yo‘q, vale ollinda jon aylay fido:
Har kishi ashobidin keltursa ani **qaytorib**.*

*Bo‘ldi rokib, netti ko‘nglum uyida qilsa nuzul,
Tig‘ ilakim tortmish, ozurda ko‘ksumni **yorib**.*

*O‘z uyiga tushmakin ham bilmay o‘lgum, koshki
Borsa qatl aylab meni, jon mehnatidin **qutqorib**.*

*Vah, ne yanglig‘ sa‘b emish g‘am bazmida qolmoq kishi,
Ko‘nglida orom qolmay, joni oromi **borib**.*

*Kimga davron bir ayog‘ may berdikim, bo‘ldi xalos,
So‘ngra aning yuz qadah bedodi zahrin **sipqorib**.*

*Bekas o‘lsam, ne taajjubkim, vafoda jon berib,
Topmadim ahli vafo bori jahonni **axtorib**.*

*Bosh oqardi – uzlat avlodurki, ul kofur ila
Sovutur, ulkim yigitlar bazmida kirgay **qorib**.*

*Ey Navoiy, go‘yiyo yoring kelur, yo‘qsa nega
Muztaribtursen — taning titrab, uzoring **sarg‘orib**.*

Navoiy bu g'azalida **-ib** sifatdoshi bilan yasalgan qofiya uchun shu turkiy fe'llarni keltirgan: *borib, yolborib, qaytorib, yorib, qutqorib, sipqorib, axtorib, qorib, sarg'orib...*

56-g'azal:

*Xas kebi jismimg'a hijron shu'lasi **urdung borib**,
Barqi ofat birla xoshokimni **kuydurdung borib**.*

*Aylabon gul, hajr azmig'a chu **surdung bodpoy**,
Bo'yla sarsar birla ani ko'kka **sovurdung borib**.*

*Tiyr aylab ko'kni ul kulda bu yanglig' lutf etib,
Poyam ahli ishq aro gardung'a **yetkurdung borib**.*

*Tindi sargardon ko'ngul ko'yungda har yon po'yadin,
Orzuyi vasldin ko'nglumni **tindurdung borib**.*

*Azm etarda barcha ishq ahlig'a qilding xayrbod,
Nayladuk ushshoq arokim, bizni **yozg'urdung, borib**.*

*Ul ko'zi kofir sari borma deb erdim, ey ko'ngul,
Pand eshitmay, naqdi imoningni **oldurdung borib**.*

*Eyki, man'ing aylab erdim ishq ko'yi tavfidin,
Zorsen, go'yo balo boshingg'a **kelturdung borib**.*

Navoiy bu g'azalida **borib** radifi **-rdung** qo'shimchasi bilan yasalgan fe'l qofiya uchun shu turkiy fe'llarni keltirgan: *kuydurdung, sovurdung, yetkurdung, tindurdung, yozg'urdung, oldurdung, kelturdung, sindurdung, yondurdung...*

58-g'azal:

*Xushturur bir tiyra shomi hajr iki yor **uchrashib**,
Topishib, bir-birlarin mahkam quchushub, **yig'lashib**.*

*Hajr dardi-yu firoq anduhig'a taskin bo'la,
O'lturub ulfat bila, bir-birlariga **yondashib**.*

*Furqat ayyomida har birning boshiga kelganin,
Yuz tuman hamdardlig'lar birla har dam **so'zlashib**.*

*Goh vasl iqbolining ishratlaridin shukr deb,
Gah firoq idborining shiddatlaridin **mungrashib**.*

*Goh ikki rishta yanglig'kim, topar bir-biriga tob,
Ikkilik fahm o'lmog'udek bir-biriga **chirmashib**.*

*Gah bu chirmanmog' ochilg'anda ham ikki rishtadek,
Tob ochilsa qaytara ham bir-biriga **to'lg'ashib**.*

*Ikki yondin qo'l hamoyil berk-berk andoq chekib
Kim, yana bir-birdin ayrilmas masallik **o'rmashib**.*

*Ayni vasl ichra ishi o'tsa shikoyat mujibi,
Ikki yondin raf' etib, bir-birlarini **aldashib**.*

*Ey Navoiy, bu mahol andishag'a chirmashma ko'p,
Jur'at aylab betahoshi so'zlaring haddin **oshib**.*

Navoiy bu g'azalida **-shib** sifatdoshi bilan yasalgan qofiya uchun shu turkiy fe'llarni keltirgan: yig'lashib, yondashib, so'zlashib, mungrashib, chirmashib, to'lg'ashib, o'rmashib, aldashib, oshib...

60-g'azal:

*Bir oy firoqida har tun boshimg'a o't **tutoshib**,
Quyoshg'a shu'la yetib, dudi yetti ko'kdin **oshib**.*

*Chu eltib ikki tarafdin boshin qulog'ing'a zulf,
Magarki, qatlima har bir sening bila **kengoshib**.*

*O'zin hechcha fahm aylabon, uyotqa qolib,
Ajal firoqing ila o'ltururda chun **o'choshib**.*

*Quyosh damin ola olmay, kirib qora yerga,
Yiqildi, husnda go'yo yuzung bila **taloshib**.*

*Chamanda sarvg'a noz aylamak yarashmaydur,
Valek har ne qilib sarvnozima **yaroshib**.*

*Firoq aro ne tiriklikdurur, xusho o'lgan,
Visol toriga ummidi rishtasi **uloshib**.*

*Navoiy ulcha qazodin kelur, bo'yinsung'il
Kim, ulki bosh chekpbon, so'ngra kechgasen **qoshib**.*

Navoiy bu g'azalida **-shib** sifatdoshi bilan yasalgan qofiya uchun shu turkiy fe'llarni keltirgan: oshib, tutoshib, kengoshib, o'choshib, taloshib, yaroshib, uloshib, qoshib...

61-g'azal:

*Chobukum tez surar tund samand uzra **chiqib**,
Men so'ngicha yeta olmay, yugururdin **toliqib**.*

*Garchi sabrim yo 'qidin ani erishib, lekin
Hushu ko 'nglum yo 'q uchun, har nafas andin **oziqib**.*

*Do 'stlar, bu kecha voqif bo 'lingizkim, chiqadur
Onsizin shefta jonim tan uyidin **toriqib**.*

*Har ko 'zumdin oqadur har birining xunobi,
Hajr iskanjasi chun bag 'rimu ko 'nglumni **siqib**.*

*Tig 'ila boshima keldingi, bu kun qatl ishida
Xo 'blar ichra saromadsen, o 'lubsen **ayiqib**.*

*Ko 'p kuchung birla quvonmaki, ajal jomi mayi
Ki, tutub Rustami Dostonni hamul lahza **yihib**.*

*Ey Navoiy, to 'lar oxir dame chun paymona,
Naylagungdur bu nafas maykadadi bore **chiqib**.*

Navoiy bu g'azalida **-ib** sifatdoshi bilan yasalgan qofiya uchun shu turkiy fe'llarni keltirgan: *chiqib, toliqib, oziqib, toriqib, siqib, ayiqib, yiqib, qorib...*

70. g'azal:

*Ey ko 'ngul, yor firoqida labolab may **tut**,
Dam-badam la 'li xayoli bila xotirni **ovut**.*

*Jonu ko 'nglumni bir o 'pmoqqa tilarsen, unomon,
Ortuq ayla adadin, yo 'qsa bahosin o 'ksut.*

*Ko 'zu ko 'ngul dema men borg 'ali bo 'lmish tiyra,
Vasl sham 'i bila ul tiyra vatanlarni **yorut**.*

*Vah, necha bizni sog 'inmag 'ni unuttung bir ham,
Yo sog 'inmag 'ni sog 'in, yoxud unutmag 'ni **unut**.*

*Ko 'z firoqingda oqardiyu sirishki qurudi,
Yomg 'uri bo 'lmas, agar ayni bayoz o 'ldi **bulut**.*

*Aylasa xotiringga tafriqa qushlari hujum,
Zikr uni dog 'i riyozat toshi birla **urkut**.*

*Ey Navoiy, meni zor ayladi bir lo 'livash
Kim, ham arlot unut bo 'ldi manga, ham **bilgut**.*

Navoiy bu g'azalida **-ut** qofiyali shu turkiy so'zlarni keltirgan: *tut, ovut, o 'ksut, yorut, unut, bulut, urkut, bilgut...*

73-gʻazal:

*Demon, ul oy oʻqin, ey doʻst, suvur, yoʻqsa, **ushat**
Kim, qoqib toshlar ila, zor tanimgʻa **oʻrnot**.*

*Buki, ul umrdin ayrildimu oʻlmaydurmen,
Ber, ey insofki, bu bordur oʻlum chogʻligʻ **uyot**.*

*Gʻamzang oʻqiki, ulus joni anga keldi hadaf,
Elga jon qolmadi bir, dogʻi mening jonima **ot**.*

*Jon olurgʻa bir taraf kelmak emish ul qotil,
Solma, ey jon, ani zaxmatqayu chiq olliga **bot**.*

*Eyki, hayvon suyi ichkung, tilabon umri abad,
Tilasang umrni xush, jurʻai may ham anga **qot**.*

*Bogʻbono, gulu sarving saridin soʻz dema koʻp,
Birisin sarvi gulandomima bare **oʻxshot**.*

*Raz qizi zarfini, zohid, koʻp ushatma, er esang,
Oʻz butungniyu mening but kebi tavbamni **ushot**.*

*Xalqdin har yaramas kelsa, xush ulkim, haqqʻa
Desa boʻlmas, mening uchun yana bir xalq **yarot**.*

*Ey Navoiy, chu gadosen, senu bir loʻlivash,
Shahgʻa mirzoyu mirak, xongʻa qiyotu **qoʻngʻirot**.*

Navoiy bu gʻazalida -at -ot qofiyali shu turkiy soʻzlarni keltirgan: *ushat, uyot, ot, bot, qot, oʻxshot, ushot, yarot, qoʻngʻirot...*

100-gʻazal:

*Qayd aylarga junun ahlini bor ul ikki **soch**,
Har biri necha tugun, har tuguni necha **quloch**.*

*Turklarning qulidurmenki, nigorimning erur
Qoshi turkona, qabogʻi kengu koʻzi **qiy moch**.*

*Sochingu mushk aro bor ancha tafovutki, munung
Kisvatidur yangi iksunda, aning – eski **sanoch**.*

*Tashlabon dogʻlarim marhami birla momugʻin,
Telbadurmenki, choponin solib oʻlgʻay **yolangʻoch**.*

*Soqiyo, la'l uza xay ko'rubon bexudmen,
Mayg'a mamzuj gulob aylab, ani yuzuma **soch**.*

*Luqma ogahlik ila solik agar aylasa no'sh,
Yaxshiroq arpa ko'mochiki, tag'ofilda **kuloch**.*

*Ey Navoiy, tilasang eldinu o'zdin maxlas,
Chiqqil o'zduk yo'ldin chustu fano ko'yiga **qoch**.*

Navoiy bu g'azalida -och qofiyali shu turkiy so'zlarni keltirgan: *soch, quloch, qiymoch, sano-ch, yolangoch, och, soch, kuloch, qoch...*

139-g'azal:

*To buzug' ko'nghum aro zulfung xayoli **aylanur**,
Ajdahoyedurki, bir vayrona necha **to'lg'anur**.*

*Ahli dard ohu fig'onidur, emas ko'su nafir,
Sayr uchun ul xo'blar shohi qachonkim **otlanur**.*

*Gar tanimda dog'lardur, vah, ne tong toshida dog',
Notavonekim, ichi hijron o'tidin **o'rtanur**.*

*Har shararkim, o'tlug' ohimdin borur gardun sari,
Ahli ishq arvohi o'rtonmakni andin **o'rganur**.*

*Ravshan etmas bazmni husn ahli sepdek, kim etar
Dahr yorutmog'ni gar anjum quyoshqa **o'tkanur**.*

*Chun bu gulshan bevaforur, jom davrig'a to'kar,
Necha pora siymkim, umrida nargis **qozg'anur**.*

*Andoq uyqug'a Navoiy bordi hijron shomikim,
Yaxshidur gar hashr g'avg'osida dog'i **uyg'anur**.*

Navoiy bu g'azalida -**anur** qofiyali shu turkiy fe'llarni keltirgan: *aylanur, to'lg'anur, otlatur, o'rtanur, o'rganur, o'tkanur, qozg'anur, uyg'anur...*

Keyingi g'azallarning matni berilmaydi, lekin g'azallardagi qofiyali radif qofiyali so'zlar yoziladi:

147-g'azalda: *Olur, qolur, qo'zg'alur, chayqalur, solur, siyg'alur, tovshalur, tarqalur.*

163-g'azalda: *Bog'idur, tufrog'idur, tirnog'idur, qalpog'idur, chog'idur, dog'idur, yafrog'idur, olmog'idur.*

174-g'azalda: radif bilan qofiya: *Qorong'u kechalar, bu kechalar, uyqu kechalar, su kechalar, asru kechalar, kulgu kechalar, yuv kechalar, bo'lurmu kechalar.*

189-g'azalda: radif bilan qofiya: *tutosh ko'runur, yosh ko'runur, yovosh ko'runur, tosh ko'runur, quyosh ko'runur, bosh ko'runur, savosh ko'runur, qosh ko'runur.*

- 204-g'azalda:** Tutmangiz, yavutmangiz, qo'rqutmangiz, yutmangiz, ovutmangiz, yarutman-giz, chubrutmangiz, urqutmangiz.
- 205-g'azalda:** Uz, tuz, buz, yuz, muz, qutuz, ujuz, kuz, to'kuz, qubuz.
- 206-g'azalda:** Aylamangiz, istamangiz, qovlamangiz, aldamangiz, aydamangiz, yig'laman-giz, uchramangiz, yamangiz.
- 214-g'azalda:** Aylangiz, qilmangiz, istangiz, butrangiz, o'rtangiz, asrangiz, o'ynangiz, ko'rsangiz.
- 218-g'azalda:** Turdi ko'z, oldurdi ko'z, bilgurdi ko'z, yağdurdi ko'z, surdi ko'z, kuydurdi ko'z, yashurdi ko'z, yetkurdi ko'z, sindurdi ko'z.
- 262-g'azalda:** Aylanmish, chirmanmish, o'rganmish, yastanmish, o'rtanmish, kungranmish, uyg'anmish, to'lg'anmish, saylanmish, bulg'anmish, qo'zg'anmish, aytmish-tonmish.
- 269-g'azalda:** Aylamish, bog'lamish, toqtamish, anglamish, qarg'amish, ko'ldamish, to'g'ra-mish.
- 296-g'azalda:** Issig', qizig', sarig', arig', achchig', qotig', qilig', ilig'.
- 297-g'azalda:** Osig', ochig', sarig', orig', solig', balig', qotig', osig'.
- 311-g'azalda:** Yoruq, momuq, yovuq, ochuq, tomuk, sovuq, yoruq, tobuq.
- 327-g'azalda:** Ko'zluk, yuzluk, so'zluk, tuzluk, buzluk, bo'zluk, o'zluk, ko'zluk.
- 328-g'azalda:** Ilik, tirik, kichik, itik, eshik, tetik, biyik, irik, bilik, telbalik.
- 330-g'azalda:** Ko'nglak, ipak, yurak, so'ngak, elak, chechak, ko'palak, etak.
- 333-g'azalda:** Kunidek, tunidek, uchqunidek, oltunidek, unidek, shudrunidek, chopqunidek, ozg'unidek.
- 337-g'azalda:** Surung, yag'durung, kezdrung, o'lturung, kuydirung, sovurung, kelturung, tin-durung, yetkurung, esturung, topshurung.
- 346-g'azalda:** Urmading, yog'durmading, turmading, o'ldurmading, o'lturmading, kelturma-ding, yetkurmading, bosh indurmading, to'ldurmading.
- 362-g'azalda:** O'lturung, topshurung, yetkurung, sindurung, sovdurung, surung, topshurung.
- 398-g'azalda:** Barmog'im, tirnog'im, tufrog'im, yormag'im, chaqmog'im, o'rtog'im, chog'im.
- 407-g'azalda:** Kuymakim, ko'nglakim, emgakim, ko'prakim, ertakim, ilmakim, kuymakim.
- 408-g'azalda:** Kuydurmadim, sindurmadim, turmadim, kelturmadi-m, indirmadim, yetkurma-dim, kuydurmadim, telmurmadi-m, kuldurmadi-m...
- 410-g'azalda:** Barmog'im, yobormog'im, bormog'im, axtarmog'im, hormog'im, qutqor-mog'im, sipqormog'im, boshqormog'im...
- 411-g'azalda:** Qilmadim, ayrilmadim, qilmadim, bilmadim, ilmadim, yoqilmadim, oyilma-dim, topilmadim...
- 413-g'azalda:** Yuragim, so'ngagim, yuragim, etagim, gazagim, nenagim, aylamagim, ti-lagim...
- 414-g'azalda:** Emgandim, o'rgandim, o'rtandim, aylandim, to'lg'andim, churkandim, tebran-dim, uyg'andim...
- 418-g'azalda:** Bilmas edim, qilmas edim, ilmas edim, sochilmas edim, qotilmas edim, to-pilmas edim...
- 439-g'azalda:** Un, tun uzun, boyun, tutun, quyon, bukun, sun.
- 506-g'azalda:** Birov, ikov, uchov, to'rtov, beshov, oltov, yettov.
- 509-g'azalda:** Boru, axtaru, qaytaru, o'tkaru, yolbaru, boshqaruv, qutqaru, qoru.
- 519-g'azalda:** Gesu, uyqu, kulgu, qoru, o'tru, ko'zgu, qayg'u, bu.
- 538-g'azalda:** Uchurdi bu kecha, sovurdi bu kecha, to'kurdi bu kecha, yemurdi bu kecha,

keturdi bu kecha, ko'murdi bu kecha, uyurdi bu kecha, yugurdi bu kecha, o'churdi bu kecha, hurdi bu kecha.

578-g'azalda: ayrilmadi, qilmadi, sanchilmadi, yoyilmadi, bilmadi, ochilmadi, aytilmadi, yozilmadi.

584-g'azalda: Urdi, sovurdi, buyurdi, kivurdi, sumurdi, oshurdi, buyurdi, yugurdi.

585-g'azalda: Qari, sari, nari, tashqari, ilgari, qullari, ichkari, o'xshari.

590-g'azalda: Butradi, qo'zg'adi, churkadi, chirmadi, burkadi, tishladi, bermadi, istadi.

592-g'azalda: Kuydurgali, o'lturgali, surgali, sevdurgali, bildurgali, kelturgali, yetkurgali, telmurgali.

594-g'azalda: Yasatay, qotay, uzatay, yetay, sotay, ushatay, yamatay, Chig'atoy.

637-g'azalda: Chog'i, ayog'i, qarog'i, dudog'i, uchog'i, yamg'i, asramog'i.

Alisher Navoiy o'z g'azallarida qofiyalar uchun turkiy fe'llarning turli grammatik kategoriyalaridan foydalanib, Turk tilining boyligini ko'rsatishga harakat qilgan. "Muhakamat-ul lug'atayn" nomli asarida Navoiy bu haqda shunday deydi:

"Hosili kalom andin so'ngrakim, muncha qaviy daloil azim shavohid bila bu faqirning vuqufi, balki mahorati bu fanning forsiy turkiy nazmida sobit ravshan bo'ldi..."

Bu maqolada Alisher Navoiyning kamolot davri devonida mavjud turkiy tildagi qofiyalarga e'tibor qaratildi. Keyinchalik bu ma'lumotlarni Navoiyning boshqa devonlari bilan solishtirish mumkin.

Navoiyning "Favoyid-ul-kibar" nomli devonidagi g'azallarida turk tilidagi so'zlarning oxirgi bo'g'inlari bilan yasalgan turli xil qofiyalar ishlatilgan. Ushbu maqolada aniqlangan 44 xil qofiyalar quyidagilardir:

1) -ib oxirgi bo'g'ini bilan yasalgan qofiyalar (4 g'azalda):

1. *borib, yolborib, qaytorib, yorib, qutqorib, sipqorib, axtorib, qorib, sarg'orib...*

2. *yig'lashib, yondashib, so'zlashib, mungrashib, chirmashib, to'lg'ashib, o'rmashib, aldashib, oshib...*

3. *oshib, tutoshib, kengoshib, o'choshib, taloshib, yaroshib, uloshib, qoshib...*

4. *chiqib, toliqib, oziqib, toriqib, siqib, ayiqib, yiqib, qorib...*

2) -u oxirgi bo'g'ini bilan yasalgan qofiyalar (2 g'azalda):

1. *boru, axtaru, qaytaru, o'tkaru, yolboru, boshqaruv, qutqaru, qoru*

2. *resu, uyqu, kulgu, qoru, o'tru, ko'zgu, qayg'u, bu...*

3) -urdung oxirgi bo'g'inlari bilan yasalgan qofiyalar:

kuydurdung, sovurdung, yetkurdung, tindurdung, yozg'urdung, oldurdung, kelturdung, sindurdung, yondurdung...

4) -ut oxirgi bo'g'ini bilan yasalgan qofiyalar:

tut, ovut, o'ksut, yorut, unut, bulut, urkut, bilgut...

5) -at oxirgi bo'g'ini bilan yasalgan qofiyalar:

ushat, uyot, ot, bot, qot, o'xshot, ushot, yarot, qo'ng'rot...

6) -och oxirgi bo'g'ini bilan yasalgan qofiyalar:

soch, quloch, qiymoch, sanoch, yolangoch, och, soch, kuloch, qoch...

7) -anur oxirgi bo'g'inlari bilan yasalgan qofiyalar:

aylanur, to'lg'anur, o'tlanur, o'rtanur, o'rganur, o'tkanur, qozg'anur, uyg'anur...

8) -ur oxirgi bo'g'ini bilan yasalgan qofiyalar:

ohur, qohur, qo'zg'alur, chayqalur, solur, siyg'alur, tovshalur, tarqalur...

9. -dur oxirgi bo'g'ini bilan yasalgan qofiyalar:

bog'idur, tufrog'idur, tirnog'idur, qalpog'idur, chog'idur, dog'idur, yafrog'idur, olmog'idur...

10. -u kechalar (qofiya va radifi) oxirgi bo‘g‘inlari bilan yasalgan qofiyalar:
qorong‘u kechalar, bu kechalar, uyqu kechalar, su kechalar, asru kechalar, kulgu kechalar, yuv kechalar, bo‘lurmu kechalar...

11. -osh ko‘runur (qofiya va radifi) oxirgi bo‘g‘inlari bilan yasalgan qofiyalar:
tutosh ko‘runur, yosh ko‘runur, yovosh ko‘runur, tosh ko‘runur, quyosh ko‘runur, bosh ko‘runur, savosh ko‘runur, qosh ko‘runur...

12. -utmangiz oxirgi bo‘g‘inlari bilan yasalgan qofiyalar:
tutmangiz, yavutmangiz, qo‘rqutmangiz, yutmangiz, ovutmangiz, yarutmangiz, chubrutmangiz, urqutmangiz...

13. -amangiz oxirgi bo‘g‘inlari bilan yasalgan qofiyalar:
aylamangiz, istamangiz, qovlamangiz, aldamangiz, aydamangiz, yig‘lamangiz, uchramangiz, yamangiz...

14. -angiz oxirgi bo‘g‘inlari bilan yasalgan qofiyalar:
aylangiz, qilmangiz, istangiz, butrangiz, o‘rtangiz, asrangiz, oynangiz, ko‘rsangiz...

15. -uz oxirgi bo‘g‘ini bilan yasalgan qofiyalar:
uz, tuz, buz, yuz, muz, qutuz, ujuz, kuz, toquz, qubuz...

16. -urdi ko‘z (qofiya va radifi) oxirgi bo‘g‘inlari bilan yasalgan qofiyalar:
turdi ko‘z, olddurdi ko‘z, bilgurdi ko‘z, yag‘durdi ko‘z, surdi ko‘z, kuydurdi ko‘z, yashurdi ko‘z, yetkurdi ko‘z, sindurdi ko‘z...

17. -anmish oxirgi bo‘g‘ini bilan yasalgan qofiyalar:
aylanmish, chirmanmish, o‘rganmish, yastanmish, o‘rtanmish, kungranmish, uyganmish, to‘lganmish, saylanmish, bulg‘anmish, qo‘zganmish, aytmish-tonmish...

18. -amish oxirgi bo‘g‘inlari bilan yasalgan qofiyalar:
aylamish, bog‘lamish, toqtamish, anglamish, qarg‘amish, ko‘ldamish, to‘g‘ramish...

19. -ig‘ oxirgi bo‘g‘ini bilan yasalgan qofiyalar (2 g‘azalda):

1. *issig‘, qizig‘, sarig‘, arig‘, achchig‘, qotig‘, qilig‘, ilig‘...*

2. *osig‘, ochig‘, sarig‘, orig‘, solig‘, balig‘, qotig‘, osig‘...*

20. -uq oxirgi bo‘g‘ini bilan yasalgan qofiyalar:

yoruq, momuq, yovuq, ochuq, tomuk, sovuq, yoruq, tobuq...

21. -zluk oxirgi bo‘g‘inlari bilan yasalgan qofiyalar:

ko‘zluk, yuzluk, so‘zluk, tuzluk, buzluk, bo‘zluk, o‘zluk, ko‘zluk...

9) -ik oxirgi bo‘g‘ini bilan yasalgan qofiyalar:

ilik, tirik, kichik, itik, eshik, tetik, biyik, irik, bilik, telbalik...

10. -ak oxirgi bo‘g‘inlari bilan yasalgan qofiyalar:

ko‘nglak, ipak, yurak, songak, elak, chechak, ko‘palak, etak

11. -unidek oxirgi bo‘g‘inlari bilan yasalgan qofiyalar:

kunidek, tunidek, uchqunidek, oltunidek, unidek, shudrunidek, chopqunidek, ozg‘unidek...

12. -urung oxirgi bo‘g‘inlari bilan yasalgan qofiyalar (2 g‘azalda):

1. *surung, yağdurung, kezdrung, o‘lturung, kuydirung, sovurung, kelturung, tindurung, tinduring, yetkurung, esturung, topshurung*

1. *o‘lturung, topshurung, yetkurung, sindurung, sovdurung, surung, topshurung,*

10. -urmading oxirgi bo‘g‘inlari bilan yasalgan qofiyalar:

urmading, yog‘durmading, turmading, oldurmading, o‘lturmading, kelturmading, yetkurmaading, bosh indurmading, to‘ldurmading...

11. -og‘i oxirgi bo‘g‘inlari bilan yasalgan qofiyalar:

chog‘i, ayog‘i, qarog‘i, dudog‘i, uchog‘i, yamg‘i, asramog‘i...

- 12. -og'im** oxirgi bo'g'inlari bilan yasalgan qofiyalar:
barmog'im, tirnog'im, tufrog'im, yormag'im, chaqmog'im, o'rtog'im, chog'im...
- 13. -mog'im** oxirgi bo'g'inlari bilan yasalgan qofiyalar:
barmog'im, yalbormag'im, bormog'im, axtarmog'im, hormog'im, qutqormog'im, sipqor-mog'im, boshqormog'im...
- 14. -agim** oxirgi bo'g'inlari bilan yasalgan qofiyalar:
yuragim, songagim, yuragim, etagim, gazagim, nenagim, aylamagim, tilagim...
- 15. -akim** oxirgi bo'g'inlari bilan yasalgan qofiyalar:
kuymakim, ko'nglakim, emgakim, ko'prakim, ertakim, ilmakim, kuymakim.
- 16. -urmadim** oxirgi bo'g'inlari bilan yasalgan qofiyalar:
kuydurmadim, sindurmadim, turmadim, kelturmadim, indurmadim, yetkurmadim, kuydurma-dim, telmurmadim, kuldurmadim.
- 17. -ilmadi** oxirgi bo'g'inlari bilan yasalgan qofiyalar:
ayrilmadi, qilmadi, sanchilmadi, yoyilmadi, blmadi, ochilmadi, aytilmadi, yozilmadi...
- 18. -ilmadim** oxirgi bo'g'inlari bilan yasalgan qofiyalar:
qilmadim, ayrilmadim, qilmadim, bilmadim, ilmadim, yoqilmadim, oyilmadim, topilmadim...
- 19. -ilmas edim** (qofiya-radif) oxirgi bo'g'inlari bilan yasalgan qofiyalar:
bilmas edim, qilmas edim, ilmas edim, sochilmas edim, qotilmas edim, topilmas edim...
- 20. -andim** oxirgi bo'g'inlari bilan yasalgan qofiyalar:
emgandim, o'rgandim, o'rtandim, aylandim, to'lg'andim, churkandim, tebrandim, uyg'an-dim...
- 21. -un** oxirgi bo'g'ini bilan yasalgan qofiyalar:
un, tun uzun, boyun, tutun, quyun, bukun, sun.
- 22. -ov** oxirgi bo'g'inlari bilan yasalgan qofiyalar:
birov, ikov, uchov, to'rtov, beshov, oltov, yettov.
- 23. -urdi kecha** (qofiya va radifi) oxirgi bo'g'inlari bilan yasalgan qofiyalar:
uchurdi bu kecha, sovurdi bu kecha, to'kurdi bu kecha, yemurdi bu kecha, keturdi bu kecha, ko'murdi bu kecha, uyurdi bu kecha, yugurdi bu kecha, ochurdi bu kecha, hurdi bu kecha...
- 24. -urdi** oxirgi bo'g'inlari bilan yasalgan qofiyalar:
urdi, sovurdi, buyurdi, kivurdi, sumurdi, oshurdi, buyurdi, yugurdi.
- 25. -ari** oxirgi bo'g'inlari bilan yasalgan qofiyalar:
qari, sari, nari, tashqari, ilgari, qullari, ichkari, oxshari
- 26. -adi** oxirgi bo'g'inlari bilan yasalgan qofiyalar:
butradi, qo'zg'adi, churkadi, chirmadi, burkadi, tishladi, bermadi, istadi...
- 27. -urgali** oxirgi bo'g'inlari bilan yasalgan qofiyalar:
kuydurgali, o'lturgali, surgali, sevdurgali, bildurgali, kelturgali, yetkurgali, termulgali...
- 28. -atay / -otay** oxirgi bo'g'inlari bilan yasalgan qofiyalar:
yasatay, qotay, uzatay, yetay, sotay, ushatay, yamatay, chig'atay...

Alisher Navoiyning faqat bitta devonidagi (*Favoyid-ul-kibar*) g'azallarda aniqlaganimiz bu 44 xil qofiya ham ulug' shoirimizning turkiy til so'z boyligi va qudratini she'rxonlar hamda boshqa shoirlarga ko'rsatish uchun qanday urinib turganidan dalolat beradi. Navoiyning boshqa devon va masnaviylari ham shu jihatdan tadqiq qilinsa, bu mavzuni yanada chuqurroq yoritish mumkin bo'ladi. Butun umrini faqat adabiy asarlarda turkiy tilni takomillashtirish va boyitishga bag'ishlagan Alisher Navoiyning bizlarga meros sifatida qoldirgan ulug' kulliyoti ustida yanada chuqur-roq ishlab, uning sir-asrorlarini o'rganishimiz zarurdir.

Foydalanilgan adabiyotlar ro'yxati:

1. Alisher Navoiy. *Mukammal asarlar to'plami: Xazoyin-ul-maoniy. Favoyid ul-kibar. Oltinchi tom (Yigirma tomlik).* – Toshkent: O'zbekiston SSR "Fan" nashriyoti, 1990.

2. Alisher Navoiy. *Mukammal asarlar to'plami: Muhokamat-ul-lug'atayn. Mezon ul-avzon. Tarixi anbiyo va hukamo. Tarixi muluki Ajam. Arba'in. Siroj ul-muslimin. Munojot. Risolai tiyr andoxtan. O'n oltinchi tom (Yigirma tomlik).* – Toshkent: O'zbekiston SSR "Fan" nashriyoti, 2000.

Shamsiyev Porso (Nashrga tayyorlovchi), Alisher Navoiy, *Muhokamat-ul-lug'atayn*. Online manba: https://n.ziyouz.com/books/alisher_navoiy_asarlari/Alisher%20Navoiy.%20Muhokamat-ul%20lug'atayn.pdf

3. Sodiqov Qosimjon. *Muhokamatu-l-lug'atayn.* – Toshkent: Akademnashr, 2017.

FAYZULLOYEV BAXTIYOR

filologiya fanlari nomzodi, dotsent,
Akademik Bobojon G'afurov nomidagi
Xo'jand DU
(Tojikiston)

XO'JANDDA NAVOIYSHUNOSLIK

Annotasiya: Maqolada Amir Alisher Navoiy merosining zamondoshlari tomonidan o'rganilishiga e'tibor qaratilgan. XX asrda Tojikistonda Navoiy ijodiga doir amalga oshirilgan tadqiqotlarga ham nazar tashlandi. Shuningdek, Xo'jand ilmiy muhitidan yetishib chiqqan navoiyshunolar avlodining kuzatishlari taniqli olim Homidjon Mamadovning ilmiy kuzatishlari misolida yoritilgan.

Tayanch so'z va iboralar: o'rganish, an'ana, ta'sir, o'ziga xoslik, tatabbu, talqin, ijodiy ta'sir, badiiy talqin, mahorat, ustoz, tahlil, badiiy san'at.

Аннотация: Статья посвящена изучению творческого наследия Амира Алишера Навои его современниками. Также были рассмотрены исследования о деятельности Навои в Таджикистане в XX веке. Также освещены наблюдения поколения навоийских ученых вышедших из научной среды Худжанда на примере работ известного ученого Хамиджона Мамадова.

Ключевые слова и выражения: обучение, традиция, влияние, своеобразие, татаббу, сравнение, творческое влияние, художественная интерпретация, мастерство, учитель, анализ, художественные средство.

Annotation: The article focuses on the study of the creative heritage of Amir Alisher Navoi by his contemporaries. Research on Navoi's work in Tajikistan in the 20th century was also reviewed. Also, the observations of the new generation of Navoi scholars who emerged from the scientific environment of Khujand are covered by the example of the works of the famous scientist Hamidjon Mamadov.

Key words and phrases: learning, tradition follower. Influence originality skill, tatabbu, interpretation, creative influence, artistic interpretation, teacher, analysis, art.

Amir Alisher Navoiy ijodini o'rganish shoirning tiriklik vaqtidayoq boshlangan edi. Bu an'anani uning zamondoshlari – tojik mumtoz olimlari va shoirlari boshlab bergan edilar. Bu faoliyatni ilk boshlovchisi Mavlono Abdurahmon Jomiy (1441 – 1492) bo'lib, u o'z asarlarida birinchi marta shogirdi Navoiyning ko'plab fazilatlarini bilan birga she'riyat dunyosiga ham munosib baho berganligiga guvoh bo'lamiz. Buni “Bahoriston” asarida berilgan quyidagi e'tirofidan ham kuzatish mumkin: “...ta'bining balandligi tufayli va iste'dodining kengligi jihatidan u (Navoiy – F.B.) she'riyatning har ikki sohasida – turkiyda ham, forsiyda ham ajoyib mo'jizalar yarata oldi...”¹.

¹ J o m i y A. Bahoriston. (fors tilidan Sh. Shomuhamedov tarjimasi) – Toshkent: “Yozuvchi”, 1997, 88-89-b.

Hirot adabiy muhitining faol vakillaridan yana biri tojik shoiri va tazkiranavisi Davlatshoh Samarqandiy (1438-1494) “Tazkirat-ush-shuaro” (“*Shoiralar tazkirası*”) asarida ham Alisher Navoiy haqida qimmatli ma’lumotlarni qayd etadi. Shuningdek, o’sha davrning peshqadam muarrixlaridan bo’lgan Mirxond (1433-1498) hamda Xondamir (1475-1553) larning ham Navoiy haqidagi batafsil ma’lumotlari bizgacha yetib kelgan bo’lib, ular har bir davr uchun muhim manba sifatida xizmat qiladi.

Bu an’anani Navoiyning kichik zamondoshlari hamda shogirdlari Abdulloh Hotifiy (1453-1520), Kamoliddin Binoiy (1453-1512), Zayniddin Vosifiy (1483-1556) lar davom ettirganlar. Ular ham Navoiy shaxsiyati hamda ijodiga doir diqqatga arzigulik ma’lumotlarni o’z asarlarida yozib qoldirishgan.

Zayniddin Vosifiyning nasriy yo’lda bitilgan “*Badoye’-ul-vaqoye*” asarida Navoiyning faoliyati yanada kengroq rejada yoritilganligi bilan ajralib turadi. Unda o’z xulq-atvori bilan yomonlikni odatga aylantirgan Navoiyning zamondoshlari Majididdin va Amir Jahongirlarning Alisher Navoiyga doimiy ravishda o’tkazib kelgan zug’umi hamda yomonliklariga nisbatan mutafakkir shoir faqat yaxshilik bilan javob qaytarganligini aniq misollar asosida yozilganligi bilan ahamiyatli.

Shuningdek, Navoiy umrining so’nggi yillarida yozgan “Mahbub-ul-qulub” asarining muqaddimasi qismida chuqur xo’rsinish va iztirob bilan shunday yozadi: “Men qo’lim kaltalik payti ko’p xorlik va notavonliklarni ko’rdim. Hayotning turli sinovlariga duch keldim, goh pastkash lainlar meni xo’rladilar, goh razillar kamsittilar. Har ko’cha-yu ko’yga kirdim, turli el va toifalarga qo’shildim, yaxshilarning yaxshiliklaridan bahramand bo’ldim, yomonlarning fitnalaridan qalbim jarohatlandi, pastkashlarning qiliqlaridan ko’nglim yaralandi. Taqdir kulib boqqanda **amir** va **hokim** ham bo’ldim. Unda adolat bilan ish ko’rdim, **ta’zim** va **sahovatni** kanda qilmadim, qo’limdan kelgancha yaxshilik qildim...”²

Navoiyga hurmati baland bo’lgan tojik shoiri va tazkiranavisi Hasanxo’ja Nisoriy (1516-1597) “Muzakkiri ahhob” (“*Do’stlar yodnomasi*”) asarida va tarixchi Muhammad Haydar mirzo (1499-1551)ning “Tarixi Rashidiy” kitobida ham Alisher Navoiy shaxsi hamda faoliyatiga doir qimmatli fikrlar berilganki, bu ma’lumotlar mutafakkirga bo’lgan yuksak ehtiromning ifodasi deyish mumkin.

Sho’ro davrida ham boshqa ittifoqdosh respublikalarda bo’lgani kabi Tojikistonda Navoiy merosini o’rganishga alohida e’tibor qaratilganini ko’rish mumkin. Xususan, XX asrning 20-yillaridan boshlab bu borada dastlabki qadamlar qo’yilgan edi. Birinchi bo’lib, bu ishni atoqli adib hamda taniqli alloma Tojikiston Qahramoni Sadriddin Ayniy boshlab bergan edi. Shu jihatdan ustoz Ayniyni Tojikistonda navoiyshunoslikning asoschisi deyish o’rinlidir. Sadriddin Ayniyning 1926-yilda nashr qilingan “Namunahoi adabiyoti tojik” (“*Tojik adabiyoti namunaları*”) nomli fundamental asarida boshqa turkigo’y shoiralar qatorida Alisher Navoiy hayoti va ijodiga doir qimmatli ma’lumotlar berilganligi diqqatga sazovor. Shuningdek, Ustod Ayniyning 1948-yilda nashr qilingan “Alisher Navoiy” monografiyasida birinchi bo’lib, Navoiyning badiiy ijod olamiga xolis-ona ilmiy baho berilganligi bilan navoiyshunoslikdagi muhim voqea hisoblanadi.

50-60-yillarda bu an’anani taniqli tojik olimlari akademik A.Mirzoyev, professorlar A.Maniozov, R.Hodzoda, A.Afsahzodlar davom ettirib, ular o’zlarining kuzatishlari orqali Tojikistondagi navoiyshunoslikka sezilarli darajada hissa qo’shganliklarini ham e’tirof etish lozim.

Shuni alohida ta’kidlash lozimki, o’tgan asrimizning 60-70-yillargacha Tojikistonda navoiyshunoslik bilan asosan tojik olimlari shug’ullangan bo’lsa, 60-yillarning ikkinchi yarmidan boshlab, Tojikistonda yanada aniqrog’i Xo’jand ilmiy muhitida ham o’zbek navoiyshunoslari avlodi-

² Navoiy A. Mahbub-ul-qulub. Hozirgi o’zbek tiliga tabdil, (Izoh va sharhlar bilan nashrga tayyorlovchilar: A.Tilavov, I.Saydulloyev) – Toshkent: “Sano-standart”, 2018. 3-4-betlar.

ning ilm maydoniga kirib kelishlari o'z davrdagi muhim voqealardan yana biri edi. Bu an'ana ustozimiz professor Ergashali Shodiyev nomi bilan bevosita bog'liq. Ustozning 1965-yilda "Alisher Navoiyning fors-tojik adabiyotiga munosabati masalasiga doir" mavzudagi nomzodlik ishi-ning himoyasi bilan Tojikistonda o'zbek navoiyshunosligiga ham dastlabki qadamlar qo'yilganini quvonch bilan ta'kidlash mumkin.

60-yillarning oxiri va 70-yillarning boshida esa Xo'jandda ilmiy muhitida o'zbek tilshunosligi bo'yicha ham tadqiqotchilar yetishib, ular Alisher Navoiy asrlarini lingvistik nuqtayi nazardan tadqiq etishga kirishadilar. Va, nihoyat, 1969-yilda ustoz Homidjon Mamadov, 1973-yilda esa marhum ustozimiz Ahmadjon Karimov Navoiy asarlarining til xususiyatlarini (mutafakkir shoir-ning ikki asari: "Mahbub-ul-qulub" va "Farhod va Shirin" misolida) o'rganish bo'yicha nomzodlik risolalarini O'zbekiston Respublikasi Fanlar akademiyasi A.S.Pushkin nomidagi Til va adabiyot institutdagi salohiyatli ilmiy kengashda muvaffaqiyatli himoya qilishib, ularning har ikkisi ham fan nomzodi degan sharaflı nomga ega bo'ldi.

Biz ushbu kuzatishimizda tilshunos Homidjon Mamadovning Alisher Navoiy ijodiga doir qil-gan ishlariga qisqacha e'tibor qaratishni maqsad qilib oldik. Vaholanki, Xo'jand ilmiy muhitida navoiyshunoslikka doir shu kungacha qilingan ilmiy tadqiqotlarning har biri alohida-alohida ku-zatishlar uchun mavzu bo'la oladi.

Ustoz Homidjon Mamadovning ilm yo'lidagi muvaffaqiyatlari Alisher Navoiy asarlarining til xususiyatlarini o'rganishga qaratilgan. Ta'kidlash lozimki, sobiq sho'rolar zamonida ham Navoiy hayoti va ijodiga doir amalga oshirilgan bir qator ishlarini e'tirof etish darkor. Ammo ba'zi tad-qiqotlarda mutafakkir shoir shaxsiyati va ijodi sinfiylik hamda partiyaviylik mezonlar asosida talqin etilganligini ham unutmasligimiz lozim.

Hatto ba'zi kuzatishlarda Navoiy ijodini din va tasavvufdan ajratib, ularga qarama-qarshi qo'yib, shoir ijodidan zo'r berib ateistik g'oyalarni qidirishga yoki uning dostonlari matni bi-lan to'liq tanishmasdan turib bu dostonlarni fors-tojik adabiyotidan tarjimalar deya ko'rsatishga harakatlar bo'lib turgan bir vaqtda Homidjon Mamadov akademik Alibek Rustamovning ilmiy rahbarligida "Mahbub-ul-qulub" ("*Ko'ngillarning sevgani*") asarining leksik-stilistik xususiyatla-rini tadqiq etishga kirishadi. Bo'lg'usi olim o'zining "Navoiy badiiy prozasining leksik va stilistik xususiyatlari"(1969) degan mavzudagi nomzodlik ishini muvaffaqiyatli himoya qiladi. Mazkur tadqiqot o'z davridayoq navoiyshunoslik taraqqiyotiga qo'shilgan munosib ish sifatida mutaxas-sislarning e'tirofiga sazovor bo'ladi.

H.Mamadov nomzodlik ishining muqaddimasida o'sha yillarda "Mahbub-ul-qulub"ni badiiy asar ekanligiga shubha bilan qaragan ayrim olimlarning qarashlariga keskin munosabat bildirib, o'zining ilmiy asosga ega bo'lgan muhim xulosalarini bildiradiki, bu o'sha davr ilmiy hayotida-gi ayniqsa, endi shakllanib kelayotgan yangi davr navoiyshunosligi uchun muhim yangilik edi. "Bizningcha... asar alohida syujet liniyasiga ega bo'lmasa ham uning falsafiy, ma'rifiy, didaktik ahamiyatiga ega bo'lgan qarashlarini, san'atkorona go'zal til bilan badiiy ifoda etuvchi to'laqonli badiiy asar sifatida qabul qilish mumkin", – deya ustoz yuqoridagi masalaga o'z munosabatini bildirgan edi.

Shuningdek, olim fikrlarini davom ettirib, Navoiyning mazkur asarni Sa'diyning "*Guliston*" hamda Jomiyning "*Bahoriston*" asarlariga mazmun jihatdan yaqin turishini, ko'p jihatda salaf-lari an'analarning davomi ekanligini birinchilar qatorida ta'kidlay olgani uning o'rganilayotgan ma-salaga qanchalar jiddiy munosabatda ekanligidan guvohlik beradi. Navoiyning bu nasriy pandno-masida ko'plab masalalar qatorida ilm va san'at ahliga ham maxsus e'tibor qaratilib, ular orasida *shoir-lar, o'qituvchilar, kotiblar va olimlar* kabi bir qator ijtimoiy tabaqa vakillarining har biriga maxsus boblar berilgan. Shuningdek, Navoiy buyuk ustozlari Farididdin Attor, Jaloliddin Rumi-y,

Xusrav Dehlaviy, Sa'diy, Hofiz va Abdurahmon Jomiyar nomlarini ham ehtirom bilan tilga olib o'tadiki, asardagi bu tasvirlarning har biri boshdan oxir *badiiy san'atlar* bilan ziynatlangan misralar bo'lib, ular asar badiiyatiga o'ziga xos estetik joziba baxsh etganligi H.Mamadovning kuzatishlarida birinchi marta nuqtadonlik bilan ko'rsatib bergan ediki, bu kabi xulosalar Navoiyning prozadagi mahorat sirlarini yanada mukammalroq anglashda asosiy ilmiy manbalardan biri sifatida bugungi kunga qadar ham o'z ilmiy qimmatini yo'qotgan emas.

H.Mamadov "Mahbub-ul-qulub"da Navoiy hayot va tajribasi jam bo'lgan barcha olijanob fazilatlarini mujassam bo'lgan nodir prozaik asar ekanligini ko'satib berish barobarida, unda badiiylikni yuzaga keltirgan bir nechta tasviriy vositalar asar matni asosida tahlil qilinib, ilmiy jihatdan asoslab berilishi mazkur tadqiqotning yana bir foydali jihatlaridan biri deyishga imkon beradi.

Olim mavzuni yoritishda XI asr taniqli tilshunos olimi Mahmud Qoshg'ariyning "Devonulug'otit-turk" asariga ham murojaat qilib, undagi muhim xulosalarga tayanib, "Mahbub-ul-qulub"ni tahlil qilishda taniqli tilshunos olimning yo'lidan borganki, bu usuli har jihatdan o'zini oqlay olgan. Ustoz H.Mamadovning navoiyshunoslikka qo'shgan muhim xizmatlaridan yana biri nomzodlik dissertatsiyasining ikkinchi bobi Navoiy prozaik asarida o'ziga xos mahorat bilan qo'llangan *iltizom, tajnis, takror, tazod, tanosib, tarse', tavze, saj', radif, hojib, vazndosh so'zlar, tovushdosh so'zlar, zulqofiya va qo'shqofiya* kabi badiiy tasviriy vositalar "Mahbub-ul-qulub"ning matni asosida kuzatilib, birinchi marta alohida reja asosida tahlil qilinganligi ustoz kuzatishlaridagi asosiy nuqtalardan yana biri hisoblanadi. Nasriy matndagi badiiy san'atlarni aniqlab, ularni tahlil etish jarayonida o'sha san'atlarga doir qisqacha nazariy ma'lumotlarning taqdim etilishi ham tadqiqotchining e'tiboridan chetda qolmaganligini alohida ta'kidlash joiz. Shuningdek, Sharq mumtoz poetikasiga doir nodir manbalarga o'rni-o'rnida murojaat qilinganligi ham ishning ilmiy-nazariy salmog'ini ta'minlay olgan.

H.Mamadov har bir kuzatishlarining yakunida o'z qarashlarini aniq ilmiy xulosalar bilan asoslab borganligini quyidagi birgina misoli yordamida kuzatish mumkin: "Shuni unutmaslik kerakki, Alisher Navoiy tomonidan qo'llangan barcha til vositalari asar g'oyasini ochishga qaratilgan yordamchi vositalardir. Navoiy, avvalo, ma'noni asos qilib oladi, so'ng shu mazmunga mos forma (shakl) tanlaydi. Binobarin, u qo'llagan shakllar mazmunga bo'ysunadi va unga go'zal tus berishga xizmat qiladi..."³.

"Mahbub-ul-qulub"ning uchinchi qismida "*Saxovat va himmat*" xususida fikr yuritilgan bo'lib, unda Navoiyning *iltizom* badiiy san'atidan qay darajada foydalana olganligini H.Mamadov bir nechta misollar asosida dalillaydi. O'quvchiga yanada tushunarli bo'lishini e'tiborga olib, nasriy matnning hozirgi o'zbek adabiy tilidagi tabdilini keltirishni ma'qul deb bildik: Mazmuni: Saxovat insoniyat bog'ining serhosil daraxti, balki u daraxtning foydali mevasidir. Saxovat odamiylik mulkining mavj urib turgan dengizi, balki u sermavj dengizning bebaho gavharidir. Saxovatsiz odam – yomg'irsiz bahor bulutiga va hidi yo'q mushki anbarga o'xshaydi... Himmatli kishilarning darajasi yuksakdir, ammo saxiylikning darajasi bir necha barobar yuksakdir. Bitta kulchani ikkiga bo'lib, yarmini och odamga berganni **saxiy** deb, o'zi yemay hammasini muhtoj odamga berganni **axiy** (oshna, birodar, do'st) deb bilgil).⁴

Keltirilgan misolda tashbeh (o'xshatish) badiiy san'atini hayotiy misollar asosida zukkolik bilan qo'llanganiga olim alohida e'tibor qaratib, ularga yetarli darajada sharh-u izohlar keltira olganki, bu bundan yarim asr muqaddam badiiy asarni poetik nuqtayi nazardan baholash lozim ekanligiga qo'yilan ilk qadam edi.

³ M a m a d o v H. "Mahbub-ul-qulub"dagi ba'zi badiiy san'atlar // O'zbek tili va adabiyoti, 1983, 1-son, 53-bet.

⁴ N a v o i y A. Mahbub-ul-qulub. Hozirgi o'zbek tiliga tabdil, (Izoh va sharhlar bilan nashrga tayyorlovchilar: A.Tilavov, I.Saydulloyev) – Toshkent: "Sano-standart", 2018. 107-108-betlar.

“Mahbub-ul-qulub”ning “*Ishq zikrida*” bobida Navoiy chin insoniy muhabbat va sof sevgi haqida o‘zining fikr va qarashlarini bayon etar ekan “*pok*”so‘zi takroridan juda o‘rinli foydalanadi, – deya muallif fikrlarini davom ettiradi: Ul *pok* ko‘zni *pok* nazar bila *pok* yuzga solmoqdur va *pok* ko‘ngul ul *pok* yuz oshubidin qo‘zg‘olmoq va bu *pok* mazhar vositasi bila oshiqi *pokboz* mahbubi haqiqiy *pok* jamolidin bahra olmoq. So‘ng tadqiqotchi fikrlarini davom ettirib ishq ahli orasidagi pobozlar, pokravlar, pok nafs u guftoru pok alfozlar, yana so‘zi pok-u ko‘zi poklar va nihoyat pok oshiqlar haqida birma bir to‘xtalib Amir Xisrav Dehlaviy, Shayx Iroqiy, Abdurahmon Jomiyar nomini ham alohida ehtirom bilan tilga olingan tasvirlar ham ishda o‘ziga xos o‘rinlarda nuktadonlik bilan tahlil qilingan.

Navoiy chin insoniy muhabbat va sof sevgi haqida o‘zining fikr va qarashlarini bayon etar ekan “*pok*”so‘zi takroridan juda o‘rinli foydalanadi: Unda *pok ko‘z; pok nazar; pok yuz; pok ko‘ngil; pok mazhar; pokboz; va hak*. Mutaakkir shoir *pok* so‘zga alohida ehtirom bilan qaraydi va poetik maqsadni amalga oshirishda *takror (takrir)* san‘ati *shoir* Navoiyga qanchalar qo‘l kelgan bo‘lsa, *prozaik* Navoiy uchun ham shu darajada poetik imkoniyatlar maydonini vujudga keltirgan. Shu o‘rinda “Farhod va Shirin”dagi Farhodning butun surat va siyrat olami shu birgina so‘z vositasida asarga mukammallik baxsh eta olganligi shoir Navoiyning tom ma‘nodagi badiiy kashfiyoti ekanligini tadqiqotchi aniq qiyoslar asosida isbotlashga harakat qilgan:

*Demonkim ko‘ngli pok-u ham ko‘zi pok,
Tili pok-u so‘zi pok-u o‘zi pok.
Munungdek tiynati pokiga loyiq,
Duosin aytibon poki xaloyiq*⁵

Shu o‘rinda ustoz Navoiyning shunchaki jo‘n takrorga qarshi ekanligiga to‘xtalib uning “*Bir deganni iki demak, xush emas, Chu so‘z takror topdi dilkash emas...*”, degan badiiy estetik prinsipiga ham to‘xtalib, yuqoridagi keltirilgan so‘zlar takrori esa badiiy ijoddagi mutlaqo boshqa hodisa ekanligi lingvistik nuqtayi nazardan ko‘rsatib berilgan.

Bundan tashqari “*pok*” o‘zagi boshqa so‘zlar va grammatik shakl va formalar bilan ham birlashtirilgan xilma-xil ma‘nolarda qo‘llanganligini ustoz kuzatishlarida yanada aniqroq ko‘rinish kasb etganligini kuzatish naqadar maroqli: *pok ko‘z* – haqiqiy sevgi, beg‘araz, yaxshi niyat bilan qarovchi kishi; *pok nazar* – yaxshi niyat, oq ko‘ngillik bilan qarash; *pok yuz* – go‘zal, chiroyli, yuzi yoriq; *pok ko‘ngil* – oq ko‘ngil, gunohsiz, aybsiz; *pok mazhar* – sof maqsadga erishish; *pokboz* – sadoqatli oshiq; *pok yuruvchi, halol, chinakam, haqiqiy; pok jamol* – tiniq yuzli, chiroyli, go‘zal; *pokrav* – go‘zal, mohir, shafqatli; *pok nafas* – yaxshi niyat, chin so‘zli; *pok alfoz* – yaxshi so‘z, to‘g‘ri so‘z; *so‘zi pok* – chin so‘zli; *ko‘zi pok* – vafodor; *pok oshiq* – haqiqiy sevgi egasi, sadoqatli kabi. Bu kabi misollarni olimning ishlaridan istagancha topish mumkin.

Zukko adabiyotshunos Ergash Ochilov “Ibrohim Haqqul – navoiyshunos” maqolasi bilan olimning fenomenini haddi a‘lo darajada ko‘rsatib bera olgan. Undagi quyidagi fikrga e‘tibor qaratamiz: “...O‘zbekistonda hozirgi *navoiyshunoslik ob-havosini* belgilab kelayotgan olimlardan biri Ibrohim Haqqulov ekanligiga shubha yo‘q...”⁶.

Darhaqiqat, shunday. O‘zbekiston telekanalida Navoiyni anglashga doir ko‘rsatuvlardan birida aziz ustozimiz Ibrohim akaning quyidagi gaplari hozirgacha qulog‘imiz ostida jaranglaydi: “Navoiy she‘rlaridan yod olib, xohlagan joyda o‘qish yoki shoir g‘azallariga kuyga solib, turli tantanalarda kuylash degani yoki shoir ijodiga doir biror masalani u yoki bu holatda talqin qilib, “*navoiyshunosman*”, – deya ayuhannos solishdan uyalish kerak! **Bu hali Hazrat Navoiyni ang-**

⁵ Navoiy A. MAT, 20 jildlik, 8-jild. – Toshkent: Fan, 1991.

⁶ Ochilov E. Ibrohim Haqqulov – navoiyshunos // O‘zbek tili va adabiyoti, 2019. 1-son.

lash degani emas! Mutafakkir zotni anglash degani, birinchi galda avliyo maqomidagi bobomizning, biz avlodlarga yozib qoldirgan pand-u o'gitlarini (haytovur tilga emas, albatta) qalbga jo etib ularga **amal qilishdan** boshlanadi...!”.

Masalaga shu nuqtayi nazardan yondashadigan bo'lsak, Homidjon ustozdagi *kamtarlik, olijanoblik, shiringuftorlik, halimlik, insoniylik hamda samimiyat*, shuningdek, shaytondan bashar avlodiga meros bo'lib qolgan – *kibr va hasad, takabburlik va munofiqlik, baxillik va xudbinlik* kabi ko'plab illatlardan mutloqo begonalikning asos-asosida Hazrat Navoiydan, uning “Mahbub-ul-qulub” pandnomasidan ustozning ruhoniyyatiga ko'chgan haqiqiy ma'nodagi komillikka faqat iymon keltirsak arziydi. Yana bunga qo'shimcha sifatida alloma shoirning quyidagi misralarni yana bir bor eslash o'rinni:

*Olim agar qat'iy amal aylasa,
Ilmig'a shoista amal aylasa,
Oni sharaf gavharining koni bil,
Gavharu kon, har ne desang, oni bil...*⁷

Mazmuni: Olim agar o'z oldiga qat'y maqsad qo'yib, ilmiga munosib ish ko'rsatsa, uni ulug'lik gavharining koni deb bil va har qancha ulug'lasang ozdir.

Ustoz H.Mamadov o'zining ko'p yillar davomida (chorak asrdan ortiq) rahbarlik vazifalarida ishlab qo'l ostidagilarga ko'rsata olgan olijanobliklarining o'zi bir dunyo bo'lsa, yana Haqning nazargohi bo'lgan – Inson ko'nglini og'ritmasdan ham rahbarlik qilish ham mumkin ekanligini amalda ko'rsata olgan oqil va odil rahbar va chin ma'nodagi Shaxs ekanliklari zahirida Navoiy shaxsiyatiga bo'lgan yuksak e'tiqod hamda ixlos ekanligi deya izohlasak, haqiqatni aytgan bo'lamiz.

Bugungi kunga kelib Yangi O'zbekistoda Navoiy merosini o'rganish, uni ommaga yaqinlashtirish hamda dunyo miqyosiga olib chiqish bo'yicha salmoqli ishlar amalga oshirilmoqda. Ayniqsa, bu harakatning davlat siyosati darajasiga ko'tarilgani quvonarlidir. Ulug' maqsadlar yo'lida qilinayotgan barcha amaliy ishlar o'zlikni anglash yo'lidagi asosiy qadamlardan biri hisoblanadi. Bunday yuksak marrani egallashda qutlug' yuz yosh bilan yuzlashib turgan zukko va zakiiy olim, aziz ustozimiz Homidjon Mamadovning Navoiy hazratlari bilan tillashib, yaratgan bebaho ishlari Xo'jand ilmiy muhitida o'zbek navoiyshunosligiga qo'shilgan ustozning o'zlari monand munosib kamtarona ishi o'sib kelayotgan barkamol avlod ma'naviyatini yuksaltirishga beminnat xizmat qila olishiga ishonchimiz komil.

Yana ta'kidlash lozimki, Xo'jand ilmiy muhitida mustaqillik davrida ham navoiyshunoslikka doir bir qator fundamental ishlar amalga oshirildi. Jumladan, professor Abdusalom Abduqodirov, filologiya fanlari nomzodlari, dotsentlar Mavlonberdi Suyunov, Olimjon Abdulloyev, Feruza Qayumovanning ishlarini ko'rsatish mumkin. Ushbu tadqiqotlarining har biri haqida kelgusi kuzatishlarimizda ma'lumotlar berib borishni rejalashtirganmiz.

Foydalanilgan adabiyotlar ro'yxati:

1. Навои А. *Возлюбленный сердец. Сводный текст подготовил Кононов А.Н., Из-во АН СССР, Москва, Ленинград, 1948.*
2. Navoiy A. *MAT (Mukammal asarlar to'plami). 20 jildlik, 14–jild. – Toshkent: Fan, 1998.*
3. Navoiy A. *MAT, 20 jildlik, 8-jild. – Toshkent: Fan, 1991.*

⁷ Navoiy A. Hikmatlar. (Nashrga tayyorlovchilar: Solih Mutallibov, Ergash Ochilov). – Toshkent: “SHARQ”, 2010. 129–bet.

-
4. Zehni T. *San'ati suxan*. – Dushanbe: “Irfon”, 1967.
 5. Jaloliddin Rumi *Fihi ma fihi // Islom tasavvufi manbalari*. – Toshkent: O'qituvchi, 2005.
 6. Navoiy A. *Mahbub-ul-qulub. Hozirgi o'zbek tiliga tabdil, (Izoh va sharhlar bilan nashrga tayyorlovchilar: A.Tilavov, I.Saydulloyev)* – Toshkent: “Sano-standart”, 2018.
 7. Is'hoqov Y. *So'z san'ati so'zligi*. – Toshkent: O'qituvchi, 2005.
 8. *Sharq mumtoz poetikasi manbalari. Birinchi kitob, (H. Boltaboyev talqinida)*. – Toshkent: “O'ME” Davlat ilmiy nashriyoti, 2008.
 9. Jumaxo'ja N. *Adabiy tilimiz asoschisi//Navoiyga armug'on. 4-kitob*. – Toshkent: Fan, 2004.
 10. Фарҳанги забони тоҷики, Ибрат аз ду ҷилд. –Москва: “Советская энциклопедия”, 1969.
 11. Abduqodirov A. *Tasavvuf, navoiyshunoslik va adabiy ta'lim masalalari. Monografiya*. – Xo'jand: “Nuri ma'rifat”, 2019. – 296 b.
 12. Suyunov M. *Hofiz Sheroziy va Alisher Navoiy (An'ana, yangilik va mahorat masalalari). Monografiya*. – Xo'jand: “Nuri ma'rifat”, 2021. 164-b.
 13. Abdulloyev O. *Amir Xusrav Dehlaviy va Amir Alisher Navoiy (An'ana, yangilik va mahorat masalalari). Monografiya*. – Xo'jand: “Nuri ma'rifat”, 2011. – 232 b.
 14. Fayzulloyev B. *O'zbek she'riyatida tatabbu tarixi va mahorat masalalari (XVII – XIX asrlar va XX asr boshlari g'azalchiligi asosida). Monografiya*. – Toshkent: “TAMADDUN”, 2021, 148-b.

DILNOZA RUSTAMOVA,

*O'zR FA Alisher Navoiy nomidagi Davlat adabiyot muzeyi
tayanch doktoranti*

ALISHER NAVOIY TOSHBOSMA DEVONINING ISTANBUL NUSXASI

Annotatsiya: Maqolada Alisher Navoiy devonlarining Istanbulda Sayyid Mahmudbek matbaasida chop etilgan nashrlari haqida so'z boradi. Devonlarning chop etilish tarixi, o'xshash va farqli jihatlari haqida batafsil ma'lumot beriladi. Janrlar soni, ularning terma devondagi nomlanishiga alohida e'tibor qaratilgan.

Kalit so'zlar: terma devon, toshbosma kitob, kotib, noshir, matbaa, kolofon, lirik janrlar.

Аннотация: В статье рассказывается об изданиях диванов Алишера Навои, изданных в типографии Сайида Махмудбека в Стамбуле. Дается подробная информация об истории диванов, о сходствах и различиях. Особое внимание уделено количеству жанров и их номинации в терминологии.

Ключевые слова: избранный диван, литографическая книга, секретарь, издатель, типография, колофон, лирические жанры.

Abstract: The article talks about the publications of Alisher Navoi's divans published in Sayyid Mahmudbek printing house in Istanbul. Detailed information is given about the history of the Devons, their similarities and differences. Special attention is paid to the number of genres and their naming in the terminology.

Key words: collected diwan, lithographic book, secretary, publisher, printing press, colophon, lyrical genres

XIX asarning ikkinchi yarmida tashkil etilgan Toshkent, Samarqand, Buxoro, Xiva, Qo'qondagi matbaalarda eng ko'p nashr etilgan asarlar muallifi Alisher Navoiydir. Toshbosma kitoblarning asosiy qismi shoir devonlarini tashkil etadi. Ahamiyatli tomoni kitoblar Turkiston hududidagina nashr etilmagan. Ziyoli qatlam kitoblarni Hindiston, Turkiya, Rossiya kabi davlatlarida chop etib, yurtimizga olib kelish masalalarida ham faol bo'lishgan.

Alisher Navoiy lirik merosi jamlangan toshbosma kitoblar ichida Istanbulning ikki matbaasi – Orif Afandi va Sayyid Mahmudbekda chop etilgan bir nechta devonlar ham mavjud. Alisher Navoiy nomidagi Davlat adabiyot muzeyida Sayyid Mahmudbek matbaasida nashr qilingan ikki terma devon saqlanadi. Ulardan biri 237-inv raqam bilan saqlanuvchi toshbosma kitob **ديون مير علي شير نوايي** ("Devoni mir Alisher Navoiy") deb nomlangan. Asar hijriy 1319-yilda, milodiy 1901-yilda chop etilgan. Terma devon tarzidagi ushbu manba 439 ta g'azal (2-198-betlar), tarji'band (199-204-betlar), soqiynoma (205-207-betlar), 6 ta dar bayoni qismat, ruboiy (207-208-betlar), masnaviy (208-210-betlar), tarji'band (210-218-betlar), 5 ta muqattaot (218-219-betlar), 10 ta

muhtamalot (219-221), 7 ta mufradot (221-222-betlar), so'nggi 223-sahifada kotibning xotimasi bilan tugallangan.

Devon basmaladan so'ng "Badoye'-ul-vasat"ning ilk g'azali bilan boshlangan (2-bet):

ای نوبهار عارضینک صبهیغه جانپرور هوا
اندین گل و بلبل تاپیب یوز برگ برلا مینگ نوا
Tugallanishi (222-bet) fard: کیشی عیبین یوزیگا قیلما یظهار
تاعمل عیلا اوذ عیبینگنی ذینهار

She'rlar ravon va yirik nasta'liq xatida kotib Abdussamad Tabriziy tomonidan ko'chirilgan. Kitob sariq va pushtirang fabrika qog'oziga chop qilingan. Lirik asarlar ikki ustunda jadvalga olingan. Tepa qismida sahifa raqami ko'rsatilgan bo'lsa-da, o'stida poygir ham qo'yilgan. Devonning barcha sahifalari mavjud.

Kitob sarvarag'ida uch qator chizilgan islmiy naqshlar ichiga kotib tomonidan ishning xayrli yakunini tilab duo yozib qo'yilgan:

بعون صناع مکین و مکان و فضل خلاق زمین و اسمان
(*Bi'avni sina'i makin va makon va fazl xollaqu zamin va osmon*)

So'ng deya Istanbul maorif nazoratidan o'tganligi haqida ma'lumot beriladi. Ikkinchi qatorda unvon – "Mir Alisher Navoiy devoni") uning o'stida esa kitob noshiri, aniqroq aytganda, tojiri kutub Solih – صالح خوجه بخاری kutub xo'ja Buxoriy ekanligi va Islombuldagi Mahmudbek matbaasida nashr qilingani eslatib o'tilgan.

Kitob muqovasi qattiq karton ustiga binafsha rangli naqsh va bezaklarsiz yupqa qog'oz qoplama bilan tayyorlangan. Bichimi – 17,5x26,5 sm. Umumiy 223 sahifadan iborat.

Istanbuldagi Sayyid Mahmudbek matbaasida nashr etilgan yana bir devon esa "Devoni Amir Navoiy" deb nomlangan. Asar 248-inv raqam o'stida saqlanadi. Ushbu kitob ham hijriy 1319, milodiy 1901-yilda chop qilingan. She'rlar ketma-ketligidan bilish mumkinki, bu ham terma devonlarning biri. Unda g'azallar soni 392 ta (2-181-betlar). Tarji'bandlar birin-ketin emas, boshqa janrlardan keyin ikki o'rinda kelgan (181-187; 198-202-betlar). Soqiynoma (188-189-betlar), qismat bayonida (190-bet), 3 ta ruboiy (190-bet), masnaviy (191-198-betlar), 7 ta ruboiy (202-bet), 8 ta muhtamalot (204-205-betlar), mufradot (205-206-betlar)dan so'ng kolofon matni o'rin olgan.

Devonni "G'aroyib-us-sig'ar"ning ochqich g'azali boshlab bergan (2-bet):

اشرقت من عكسی شمس الكاسی انوار الهدا
یار عکسین میدا کور دیب جامدین چیققی صدا

Tugallanishi esa 237-raqamli toshbosma devondagidek "Favoyid-ul-kibar"dagi 30-fard bilan yakunlangan.

Ushbu devon ham nasta'liq xatida ko'chirilgan. Chop etishda pushti, sariq, havorang fabrika qog'ozidan foydalanilgan. She'rlar ikki ustunli jadval ichida tartib bilan joylashtirilgan. Kitobning ba'zi sahifalari ko'chgan, ammo matnda saktalik yo'q.

Noshiri: حاجی محمد صدیق – Hoji Muhammad Siddiq Xo'jandiy.

Asar ko'chiruvchisi: محمد صادق افغان قندهاری – Muhammad Sodiq Afg'on Qandahoriy.

Muqova qattiq kartondan, yuzi yashil rangli naqshlar bilan bezatilgan. Kitob 207 sahifani tashkil qiladi. Bichimi 15,5x24 sm.

Bu ikki devon tuzilishi jihatdan farqlansa-da, ularni birlashtirib turadigan ikki muhim tomoni bor: bular bir matbaada chop etilgani va deyarli bir xil kolofonga egaligidir. Albatta, har ikki kitobning aynan bir matbaada chop etilishida g'ayrioddiy biror jihat yo'q. Ammo matbaachilikning Turkiston hududida 1870-yillarda kirib kelganini hisobga olsak, bu yerda 1901-yillarda kitob nashr qilish unchalik katta muammo tug'dirmasdi. Shunday ekan, noshirlarning kitoblarni

Istanbulda chop etishida va bu devonlarda qanday farqli tomon borligi haqida to'xtalishni joiz deb bilamiz.

Mahmudbek matbaasi 1872-1873-yillarda Istanbulda zamonasining ziyoli vakili Mahmudbey tomonidan xususiy bosmaxona o'laroq tashkil etilgan. Usmonli davlatida ushbu matbaaning alohida o'rni bo'lgan. Unda XIX-XX asrlarda madaniyat va ta'lim sohalariga oid 2017 turdagi kitob, 63 ta jurnal va gazetalar chop etilgan. O'z o'rnida vazirlik maqomida bo'lgan Maorif nazorati matbaada chop etilayotgan har bir manbani tekshirib turgan. Buni biz yuqorida tavsifini keltirgan har ikkala devonning 1-sahifasidagi nazoratdan o'tganligi haqidagi ma'lumotdan ham bilish mumkin. Ushbu nufuzga ega bo'lgan matbaada chop qilingan Navoiy devonlarini kitobat san'atining go'zal namunasi va sifatli qog'ozdan foydalanilgan nashr deb baholash qiyin. Bizningcha, Navoiy asarlarini kengroq yoyish bilan birgalikda ularning sotuvdagi ahvolini yaxshilash uchun ham aynan Mahmudbek matbaasi tanlangan. Zero, 1890-yillarda bu bosmaxona o'z kitob do'konini ochgan. Bugungi til bilan aytganda, unda kitob savdosi marketingi yaxshi yo'lga qo'yilgan edi [5;24-bet].

Navoiy asarlarining toshbosmalari tavsifini keltirgan B.Qosimxonov nashrida Istanbulda chop qilingan devonlarning noshirlari – Hoji Muhammad Siddiq Xo'jandiy va Solih xo'ja Buxoriylarni ham keltiradi [1;23-24-bet]. Albatta, kitob tayyorlashda sa'y ko'rsatgan, uni moddiy ta'minotini qilgan odamni noshir deyish joiz. Ammo har ikki manbaning 1-betida ular تاجر کتب – “tojiri kutub”, ya'ni “kitob savdosi bilan shug'ullanuvchi shaxs” deya ko'rsatilgan. Bizningcha, kitob savdogarlari devonlarni Istanbulda nashr qilinishida ko'proq uning savdo imkoniyatidan manfaatdor bo'lishgan.

Solihxo'ja Buxoriy 1904-yilda Navoiy devoniga yana murojaat qilgan. Bu safar kitob Samarqanddagi Demurov matbaasida chop etilgan.

Istanbuldagi devonlar tuzilishi, mavzu ko'lami jihatidan Turkistonda nashr qilingan terma devonlardan jiddiy farqlanmaydi. Janrlarni nomlashda kotib tomonidan ayrim xatoliklarga yo'l qo'yilgan. 237-raqamli devonning dastlab “Dar bayoni qismat” deb kelgan she'rni mantiqan qit'a janrining shunday nomlanishi deyish mumkin. Ammo ruboiy sarlavhasi ostida kelgan to'rtliklar ham qit'alardir. Aslida, ularning qo'fiyalanish tarzidanoq ruboiy janriga taalluqli emasligi (a-a-b-a tarzida qo'fiyalanmaganligi) anglashiladi. Mana ulardan dastlabkisi:

<i>Muhammad arabiy barmog'i ishorat ila Spehr xonida oy qursin ul sifat oson. Ikki oyirdiki, bir nonni xoni ichra xalil, Aningdek ikki ushatmoq emasturur oson. “Favoyid-ul-kibar” 2-qit'a</i>	محمد عربی بarmog'i ishorat ila سپهر خوانیدین آی قرصین اول صفت آسان ایکی آیر دکی بر ناننی خوانی ایچرا خلیل انینگدیک ایکی اوشاتماق ایمسدورور آسان.
---	---

Abdusamad Tabriziy kotibligidagi ushbu دیون میر علی شیر نوایی – “Mir Alisher Navoiy devoni”dan boshqa asarni uchratmadik. M.Hakimovning “Navoiy asarlarini ko'chirgan hattotlar” kitobida ham faqat shu devon haqida, 248-raqamli devonni ko'chirgan Muhammad Sodiq Afg'on Qandahoriyning esa Istanbuldagi Orif Afandi matbaasida “Amir Alisher Navoiy devonlari”ni ham ko'chirgani haqida ma'lumotlar berilgan [2;48-bet]. Shu o'rinda har ikki kotib tomonidan yaratilgan deb qarash mumkin bo'lgan devon oxiridagi kolofon haqida to'xtalsak.

Qayd etish joizki, har ikkala devonda bir xil xotima o'rin olgan:

(237-inv. raqamli toshbosma)

طبع دین تابیتی حلا زیبا عاقبات بولری بخت راهنمون راقم امیدى موندین اجرو ثواب <u>طبعاً و تمثیلینی زینت افزای</u> بارچا سین بی تعلل اول بردی جمع ایدی اندا رافت و شفقت خیرو ایحسانغا دایما قایم <u>مغنت برلان ایلاسون مسعود</u> سورسا هر کیمسا اوچوذ اون توقوذ ینگ.	شکرالله بو شاهر رعنا سعی لار کورگوزوب نیچا تونو کون تا تمام ولدی وشبو خوب کتاب <u>انتی صالح خوجا بخارای</u> هر خراجات کیم بولوب ایردی چونکی ایردی جوان باهیمنت خلق نفعینی کوزلاگان دایم <u>کاتب عید الصمدغا رب دورور</u> سال طبعیغا نوایینی مینگ
--	---

(Shukrolloh bu shaharg'a
Tab'adin topti hala zibo
Sa'ylar ko'rsatib necha tun-u kun
Oqibat bo'ldi baxt rahnamun
Tamom bo'ldi ushbu xo'b kitob
Roqim umidi mundin ayr-u savob
Etti sohibi xo'ja Buxoriy
Tab'a va mislini ziynat iqroiyy
Har xarojatkim bo'lib erdi
Barchasin beta'qlil ul berdi
Chunki erdi javon behimmat
Jam'edi onda rof'at-u shafqat
Xalq naf'ini ko'zlagan doim
Xayr-u ehsong'a doimo qoim
Kotibi Abdussamadg'a robbidur
Mag'firat birlan aylasun mas'ud
Sol tab'a kitob firuz bil
Ming uch yuz o'n to'qquz yil.)

248 raqamli toshbosma devonda esa ushbu matnning noshir va kotibi tilga olingan misralarigina farq qiladi:

طبعاً و تمثیلینی کمر بندى انگا لطیفلا ئادایده خالق	انتی حاجی صدیق خجندی قداص دمحم رود یتاک
---	--

Kolofonni o'ziga xos nazmiy asar deb baholash mumkin. Zero, har bir misra qofiyalanib, terma devonning yaratilishi haqida ma'lumot va ishning yakuniga xulosa muddaosini anglatgan.

Har ikkala devonning asosiy qismini tashkil qilgan g'azallar mundariyasi farqli bo'lsa-da, tarji'band, soqiynoma, qit'a, tuyuq va fardlar deyarli bir-birini takrorlaydi. Xotima matnining o'xshashligi esa uning bir kotib yaratgani, ikkinchisi undan ko'chirgan degan xulosaga olib keladi. Va yana har ikki devonda ham xotimadan ayri holda quyidagi jumla keladi:

237 raqamli toshbosma:

حسب الفرمایش علیحضرت ستوره خصلت پندیده فطرت جناب فضیلت هاب ایشان صالح خواجا تاجری کتب بخارای فی
شهری رمضان 9131.

(Hisb al farmoyish oliy hazrat satuvra xislat pandida fitrat janobi fazilati hob Eshon Solih-xo'ja tojiri kitob Buxoriy fi shahri ramazon 1319.)

248-raqamdagı devon so'ngida esa:

بفرمایش علیجاه عززت و سعادت اکتیناه حاجی محمد صدیق ایشان خجندی حقرا لعیاد محمد صادق افغان قددهاری
تحریری نموده.

(Bifarmoyish oliyjah izzatu va saodat iktinohi Hoji Muhammad Siddiq Eshon Xo'jandi haqrulibad va Muhammad Sodiq Afg'on Qandahor tahriri namuda)

Quyidagi jumla esa 237-devonning oxirida sahifa ostida, 248-raqamli devonda bo'lsa 1-sahifaning hoshiya chizig'idan pastda o'rin olgan. Ularda hech qanday farq ko'rinmaydi:

معارف نظارت جلیلا سینیگ ۲ جمار لاول ۹۱۳۱ ترخ ۳۸۲ نومورلو رخستناما محموربک مطبعه سینده طبع اولمیشدر.

(Maorif nazorati jaliylasining 2 jumodul avval 1319-tarih 283 numuralu ruxsatnoma Mahmudbek matbaasinda tab'a o'lmishdir.)

Ko'ringanidek, har ikki kitobning ruxsatnoma raqami bir xil. Ehtimol, bu devonlar bir paytda – jumodul avval oyida nashr etilishi reja qilingan bo'lishi mumkin. Ammo biz yuqorida keltirgan ma'lumotda 237 toshbosma devonning kotib tomonidan 1319-yilning ramazon oyida yakunlangani anglashiladi. Shunga ko'ra, bu kitob 248-raqamli devondan keyinroq chop qilingan degan xulosa qilish mumkin.

Har ikki devonda Mahmudbek matbaasining Islombulda ekanligi ta'kidlangan. Shahar tarixiga oid manbalar kuzatilganda XVIII-XIX asrlarda Istanbul shahrining Islombul shaklida qo'llanilganligi haqidagi ma'lumotlar uchraydi. [6;28-bet] Demak, ushbu davrdagi manbalarda Islombul shaklida berilishi tabiiy bir holdir.

Xulosa qilib aytganda, Navoiy toshbosma devonlari Turkistonlik noshir va kotiblarning sa'y-harakati bilan shoir asarlari nafaqat bizning hududimizda, balki turkiy davlatlarda ham keng yoyilgan. Bunday terma devonlarni tuzishda g'azal bilan bir qatorda tarji'band, soqiynoma, ruboiy, qit'a, tuyuq, fard kabi janrlarga murojaat etilgan. Garchi ularning nomlanishi, janrlarga ajratilishi-da aniq bir yondashuv bo'lmasa-da, ushbu she'rlarning XX asrda ham faolligini ko'rish mumkin.

Foydalanilgan adabiyotlar ro'yxati:

1. Alisher Navoiy asarlarining toshbosma nashrlari tavsifi. Tuzuvchi: B.Qosimxonov. – Toshkent. 1988. – B 61.
2. Hakimov M. Navoiy asarlarini ko'chirgan hattotlar. – Toshkent: "Fan" 1991. – B 51.
3. Navoiy Alisher. O'zR FA Alisher Navoiy nomidagi Davlat adabiyot muzeyi fondi. 237-raqamli toshbosma. – B. 223.
4. Navoiy Alisher. O'zR FA Alisher Navoiy nomidagi Davlat adabiyot muzeyi fondi. 248-raqamli toshbosma. – B. 207.
5. Cemal Belek. Osmanli'dan cumhuriyet'e Mahmud Bey matbaasi ve basin faaliyetleri. – Istanbul 2019 24-s.
6. Yavuz Kartallıoğlu. İstanbul Şehir Adının Telaffuzunun Tarihi Süreç İçinde Gelişmesi. FSM İlmî Araştırmalar İnsan ve Toplum Bilimleri Dergisi, 7 (2016) Bahar. 124-s.

İSMET ÇETİN

Prof. Dr.

*Gazi Üniversitesi, Gazi Eğitim Fakültesi Öğretim Üyesi, Ankara
(Türkiye)*

TAŞKENT'TEN İSTANBUL'A BİR AYDIN YOLCULUĞU: ABDULLAHZÂDE TEVEKKÜL BABÜR

“Türkistan Türkistanlılarındır” sloganıyla Rus işgaline karşı Türkistanlıları bir araya getiren Korbaşı Ergaş liderliğinde başlayan Basmacılık hareketi, 1918-yılında Hokand’da başladı ve kısa zamanda hemen hemen bütün Türkistan’a yayıldı. 1934-yılına kadar süren bu milli direniş hareketi, başta Özbekistan olmak üzere Kırgız, Kazak, Başkurt, Uygur ve hatta Peştunlar’ın da katılımıyla geniş bir alana yayılan direniş hareketi olarak tarihe geçmiştir. Ergaş Bey’in başlattığı siyasî ve silahlı direniş hareketi, Şir Muhammed Beg, Nur Muhammed Beg, Hal Hoca ve Korbaşı Parpi, Mehmed Emin Beg, Nasırhan Tura, Saidnasır Mircalilov, Alimhan Tura Şakirhanturayev, Abidcan Mahmudov, Adilcan Umarov ve Taşkent müftüsü Sedreddinhan Şirifhocayev, Mustafa Çokayoğlu, T. Januzakov gibi kolbaşı ve toplum önderlerinin baş çektiği mücadelede, sadece Türkistan halkı değil, Türkiye’den giden Enver Paşa da lider ve komutan olarak bu milli mücadelenin içinde yerini aldı. Basmacılar dışında İsmail Gaspralı’nın fikirelini savunan Mahmudhoca Behbudin’nin içinde bulunduğu Çarlık Rusya’nın özellikle eğitim alanındaki imkânlarından faydalanarak Türkistan millî hayatı kurtarmak amacıyla çalışan cedidciler de Türkistan, özellikle Özbekistan sahasında etkilidirler. Bunların dışında çarlık, daha sonra Sovyet yönetimiyle anlaşarak onların programlarını uygulayıp imkan nispetinde Türkistan’a istiklalini kazandırmayı savunan Münevver Kaari, Hamza Hakimzâde Niyazi ve Abdullah Avlân gibi aydınların içinde bulunduğu bir aydınlar zümresi de dönemin önemli siyasî grubudur (Karakaş 2021:64-65).

Türkistan’ın siyasî istikrarsızlık içinde bulunduğu bu dönemde, 1928-yılına kadar bu milli mücadeleye katılmış olan bir isim de Abdullahzade Tevekkül Bâbü’r’dür.

Tevekkül Babür, 1882 yılı 25 Mayıs’ında Taşkent’e Kökçe doğmuş. Babasının adı Abdullah olup Özbekistan’da kaldığı sürede Abdullahzâde Tevekkül olarak tanınmıştır. İlköğrenimini, Taşkent’te eski usûl mektepte tamamlayan Tevekkül, daha sonra Buhara ve Hokand medreselerine devam eder ve Taşkent’e döner. Taşkent’te Kökçe mahallesindeki mescitte imamlık yapar. 1917 yılına kadar imamlık yapan Tevekkül, bu yılda imamlığın yanı sıra dönemin önemli şahsiyetlerinden Mahmud Hoca Behbudin’nin Semerkant ve yakınlarında kurucularından olduğu (Karakaş2021:55) Taşkent’teki usul-i cedid mektebine devam eder ve başarıyla bitirir. Yeni usul mekteplerdeki kursları bitirip öğretmen olan Tevekkül, Taşkent’in Kökçe kısmındaki Yesevî İlkokulu’nda öğretmenlik ve müdürlük görevini yürütür. Aynı zamanda da Sağvan’ın bir mahalle mescidinde imamlığına da devam eder.

Abdullahzade Tevekkül’ün gençlik ve olgunluk dönemini yaşadığı 1900’lü yılların başından itibaren Türkistandaki toplumsal çalkantı, siyasi belirsizlik akranları gibi kendisini de etkileyecektir. Çarlık, daha sonra Sovyet döneminde görülen baskı ve Rus yayılmacılığına karşı verilen mü-

cadele, özellikle Tevekkül'ün eğitim gördüğü kurumlardaki çatışmalar, kadimciler ile cedidcilerin mücadelesi (Akyol 1993) toplumu iyiden iyiye sarsmış, maalesef Rus ve Sovyet yayılcılığını kolaylaştırmıştır.

Sultan Galiyev'in 1917'de Bütün Rusya Müslümanları Kurultayı'nda genel sekreterliğe seçilmesi, 1920 yılında Zeki Velidi (Togan) ve bir grup önde gelen Müslüman aydınla Turan Federe Sosyalist Devleti oluşturmayı amaçlayan İttihat ve Terakkî adlı örgütü kurması Bolşevik idaresini telaşlandırdı... *“Devlet ve Komünist Partisi kadrolarını halk düşmanlarından ve milliyetçilerden temizleme” sloganıyla Cedîdizm'in Sovyet idarî kademelerinde çalışmakta olan bütün temsilcileri hapsedildi ve bunların çoğu kurşuna dizildi. Bu şekilde başlayan tasfiye hareketiyle Türk toplumlarının aydın tabakasını oluşturan Cedîdci binlerce aydın öldürülmüş, Türk toplumları millî kadrolardan mahrum bırakılmıştır. Öldürülenler arasında Sultan Galiev, Ekmel İkrâm, Münevver Kârî, Abdülhamid Çolpan, Abdürreûf Fıtrat, Bekir Çobanzade gibi Cedîdciliğin en değerli temsilcileri de vardı”* (Özcan 2020).

Bolşeviklerin Türkistan Türkleri üzerindeki baskıları, aydınların başta “halk düşmanı ve milliyetçilik” olmak üzere çeşitli nedenlerle suçlanması, cezalandırılmaları toplum üzerinde psikolojik bir yıkıma neden olur. Nitekim yukarıda da ifade edildiği gibi Türkistan Türk toplumu bir kırgına maruz kalmış, toplum önderleri, düşünce adamları 1930'lu yıllarda katledilmişlerdir.

Tevekkül, yaşadığı dönemin şartları ve aydın olmanın gereği çevresinde olup bitenlere kayıtsız kalamaz. O, “Türkistan Türkistanlılarıdır” fikri üzerine mücadele eden Türkistanlıların yanında yer alır. Taşkent'te çeşitli siyasî olayların içinde olan Tevekkül Bey, dernek çatısı altında sürdürdüğü milliyetçilik yönündeki faaliyetleri nedeniyle takibata uğrar, Moskova yanlısı olmadığı için milliyetçilik yapmakla suçlanıp tutuklanır. Dört ay tutuklu kaldıktan sonra hürriyetine kavuşan Tevekkül Bey'in hayatı tehlikeye girer. Çarlık döneminden itibaren uygulanan Türkistan politikası Sovyet döneminde devam eder ve Taşkent'in bir mahallesinde imamlık/mollalık da yapan bir öğretmen seçimi yapmaya zorlar. O, mücadelesini Sovyetlerin sınırları dışında olan bir yerde sürdürme düşüncesiyle 1926 yılında Taşkent'ten ayrılıp Afganistan'a geçer. Bir süre Kabil'de kalıp bulunduğu müddet zarfında Dârülmül adlı bir eğitim kurumunda eğitim alır, daha sonra Herat'a gider ve burada öğretmen olarak çalışır.

Sovyetler Birliği'nin kurulmasıyla, özellikle Stalin döneminde Türk kitleleri üzerindeki baskı arttı, toplum liderleri ve aydınlar Türkiye'ye gelmek zorunda kaldılar. Azərbaycan Cumhurbaşkanı, Mehmet Emin Resulzade, Kırım Türkleri liderlerinden Cafer Seyidahmet (Kırimer), Buhara Sovyet Halk Cumhuriyeti Cumhurbaşkanı Osman Kocaoğlu, İdil-Ural bölgesi liderlerinden Ayaz İshaki, Türkistan Azadlık Cemiyeti Başkanı ve Türkistan Millî Birliği başkanı Zeki Velidi Togan (Andican 2003:291-292) bunlardan bazılarıdır. Tevekkül Bey de iki yıl kaldığı Afganistan'dan ayrılıp mücadelesini sürdürmek maksadıyla 1928-yılında Türkiye'ye, İstanbul'a gelir.

Tevekkül Bey İstanbul'a geldikten sonra Yeni Türkistan Dergisi'nde çalışmaya başlar. Osman Kocaoğlu'nun imtiyaz sahibi, Zeki Velidi Togan'ın yazı işleri sorumlusu olduğu derginin yayımlanmasındaki amaç; “Dünyanın çeşitli yerlerinde yaşayan Türkleri Türkistan'daki gelişmelerden haberdar etmek, Türkistan'ın siyasi ve iktisadi durumuyla ilgili bilgi vermek, dünyadaki gelişmelerden Türkistan'ı haberdar etmek ve aralarında iletişim kurmak” olarak ifade edilmektedir. Tevekkül Bey derginin idari kadrosunda çalışmakla beraber Türkistan'la ilgili yazılar yazmaya da başlar. Yazılarında kendi adını kullandığı gibi bazı yazılarında Tursun, şiirlerinde ise Tuyğun müstear adlarını da kullanır.

Tevekkül Bey, İstanbul'da bulunduğu zaman içinde Türkiye'ye gelen Türkistanlı göçmenlerle ilgilenir, onlara ilgili çalışmalar yapar. 1929-1930-yıllarında Türkistan'dan İran'a gelen Türkistanlı mülteciler konusunda çalışmak üzere İran'a gönderilir. 1930-yılında İstanbul'a döner, İstan-

bul Kandilli Rasathanesi'nde memur olarak çalışmaya başlar. Resmi işlerinin yanında Türkistanlı göçmenler konusunda çalışmalarına ara vermeden devam eder. Ürdün, Suriye. İran ve Pakistan'a giderek orada bulunan Türkistanlı göçmenlerin durumlarıyla ilgilenir.

Abdullahzâde Tevekkül Bey, 21 Haziran 1934'ta soyadı kanunun yürürlüğe girmesiyle Babür soyadını almıştır.

1976 yılında ölen Tevekkül Babür, bir yandan kamu hizmeti yaparken bir yandan sivil toplum kuruluşlarında çalışmakta, bir yandan da eser vermektedir. Onun telif ve tercüme eserleri yanında çalıştığı kurumun bilgilerini yazdığı çalışmaları bulunmaktadır.

Çalıştığı kurum olan Kandilli Rasathanesi kütüphanesinde bulunan Kâtip Çelebi'nin "Keşfu'z-Zunûn'dan Çıkarılarak Tercüme Edilmiş Eserlerin Listesi", "Keşfu'z-Zunûn'dan Çıkarılmış Hey'et Kitaplarının Listesi", meteorolojik bilgilerin bulunduğu "Cevvi Hâdise/ hadise-i cevviye/", "Kandilli Rasathanesi Kütüphânesi'nde Rasad Aletlerinden Söz Eden Yazmaların Fihristi" ve İran, Suriye, Ürdün ile Pakistan hatıralarını da içine alan "Hatıralar" adlı çalışmaları bulunmaktadır.

Tevekkül Babür'ün "Bayrağıma Bağışlab", "Arkadaşlarıma", "'Min ve Başkalar", "Yurduma Doğru" şiir ve "Özbekistan Ahvâli", "Türkistan'da Milliyet Mücadeleleri", "Türkistan'da Milliyetçilik Neden İleri Geliyor?", "Fergana Mücâhidleri" gibi yazıları da Yeni Türkistan Dergisi'nde yayımlanmıştır.

Tevekkül Babür'ün Bîrûnî'nin "Tahdîdu NihâyâtîT-Emâkin li-Tashîhi Mesâfâtî'l-Mesâkin", Takiyüddîn Muhammed b. Mâruf er-Râsid'in "Sidre- tü Müntehâ'l-Efkâr", İbnü Sina'nın "Risale fi Târifi'r-Re'yiT-Hâsil li'l-Akdemin fi CevâhiriT-Ecsâmi's-Semaviye", "Risâletü'z- Zâvi", "Risale fi'n- Nîrencât", "Risale fi İbtû- li AhkAmi'n-Nücûm", "er-Risâletü'l- Mârûfe bi'n-NefsîT-Feleki" ve "Risale fi't- Tabiiyât" adlı eserlerini de istinsah etmiştir.

Tevekkül Babür'ün yayımlanmamış olan bir çalışması da "Konya Vilayeti Halkiyatı" adını taşımaktadır. Çalışma, Tevekkül Babür'ün el yazısıyla Arap harfleriyle yazılmış. Sadettin Nüzhet (Ergun) ve Mehmet Ferit (Uğur)'in 1926 yılında yayımlanan Konya "Vilayeti Halkiyat ve Harsiyatı" adlı kitaptan alınan örneklerin bir araya getirildiği çalışma 286 sayfadır. Defterin ilk sayfasında örneklerin "Konya Vilayeti Halkiyatı ve Harsiyatı" adlı eserden alındığı belirtilmiş. Defterde yer alan folklor ürünlerinden atasözü ve deyimlerin "*Armudun sapı var, üzümün çöpi var-Armudnun sapı üzümni çüpi bardı, Az tama çok ziyan getirir/Az tama köp ziyan geltüredi, Azıcık aşım kaygısız başım/ karnum aç, tinç kulağım, Bugünkü işini yarına bırakma/Bugünkü işingi ertege koyma, Hocanın didigini tut da gittiği yola gitme/Mollanın ayttığını kıl kılınanını kılma*" örneklerinde olduğu gibi zaman zaman Özbekçe karşılıkları verilmiş.

Kaynakça

Andican, Ahat (Haz.) (2005) *Türkistan'ın Bağımsızlığına Hizmet Eden "Yeni Türkistan" dan Seçilmiş Makaleler (1927 – 1931)*, İstanbul: ATT İdil-Ural Vakfı Yayını.

İzgi, Cevat (1989), "Taşkentli Tevekkül Babür", *Türkistan*, 5, 24-26.

Karakaş, Şuayip (2021), *Özbek Edebiyatı Yazıları*, Ankara: Bengü Yayınları.

Momunovich, Xamayev Nodirbek (2020), *Türkistonda Sovet hokimiyatiga Karşı Qurolli Xarakat ("YeniTürkistan" ve "Yaş Turkiston" Materyalleri asosida)*, *Otmişga Nazar* 1, 3, 72-78.

Özcan, Azmi (2020), *Mîr Said Sultan Galiyev, TDV İslam Ansiklopedisi, C:30*, Ankara: TDV Yayını, 130-132. Akyol, Taha (1993), *Cedîdçilik; TDV İslam Ansiklopedisi, C:7*, Ankara: TDV Yayını, 211-213.

Saray, Mehmet (1984), *Türkistan Türkleri: Rus ve Çin İdaresinde Yaşayan Türklerin Milli Mücadele Tarihleri*, İstanbul: Veli Yayınları.

SOHIBA MADIRIMOVA,

ToshTAU, dotsent v.b.

MUTRIB SHE'RLARIDA MATN TAHRIRI VA UNING NAMOYON BO'LISH USULLARI

Annotatsiya: Ushbu maqolada Xorazm adabiy muhiti shoiri Muhammad Hasan Mutrib Hoji Tabib o'g'lining (1853–1923) lirik she'rlari matnshunoslik aspektida tadqiq qilingan. Shoir she'rlari muallif tahriri va kotib tahriri tasnifi asosida o'rganilgan.

Kalit so'zlar: matn, devon, qo'lyozma manba, asliyat, tabdil, g'azal, bayt, band.

Abstract: In this article, the lyrical poems of the Khorezm literary milieu poet Muhammad Hasan Mutrib Haji Tabib son (1853-1923) are studied from the aspect of textual studies. The poet's poems were studied based on the classification of author's edition and scribe's edition.

Keywords: text, devon, manuscript source, original, conversion, ghazal, maqta', couplet.

Аннотация: В данной статье с текстологической точки зрения исследуются лирические поэмы поэта хорезмской литературной среды Мухаммада Хасана Мутриба Хаджи Табиба сына (1853-1923). Стихотворения поэта изучались на основе классификации авторского издания и переписного издания.

Ключевые слова: текст, диван, рукописный источник, оригинальность, адаптировать, газель, стих, клаузула.

Matn tahriri adabiy asarlarning muallif dastxati yoki unga yaqin variantlarini nashr nusxalari bilan qiyosiy o'rganish, yuzaga kelgan tafovutlarning sabablarini aniqlashda muhim ahamiyat kasb etadi. Har qanday yaratilayotgan asar biror maqsadga yo'naltirilgan holda yoziladi. Shunday ekan "tahrir" jarayoni ikki usulda namoyon bo'ladi. *Birinchisi*, muallif ongli ravishda yoki o'sha davr ijtimoiy-siyosiy voqealariga binoan yaratgan asarining qayta sayqallanish jarayonida yuzaga kelgan tahrir, *ikkinchisi* yaratilgan asarning kotiblar tomonidan amalga oshirilgan bilvosita yoki bevosita qilingan tahrir. Rus olimi D.S.Lixachov "Tekstologiya" kitobida tahrirning quyidagi turlarini ajratib ko'rsatadi:

- 1) g'oyaviy tahrir;
- 2) uslubiy tahrir;
- 3) asardagi faktlarni boyitish, kengaytirishga qaratilgan tahrir;
- 4) bir necha turni o'zida mujassam etgan qorishiq tahrir¹.

Matnshunos Q.Pardayev o'zining tadqiqotida matn tahririni g'oyaviy tahrir, muallif tahriri, kotib tahriri² kabi turlariga ajratib o'rganadi.

Mutrib Xonaxarob adabiy merosi tadqiqida yuqorida keltirilgan tahrir turlarini to'liq tatbiq etib bo'lmaydi. Tadqiqot natijalariga ko'ra, shoir devoni qo'lyozmalariga ko'chirilgan lirik asarlar matnida jiddiy o'zgarishlar borligi namoyon bo'ladi. Shunga ko'ra, Mutrib asarlari matniga doir tahrirni quyidagi tasnif asosida o'rganish mumkin:

1. Muallif tahriri;

¹ Лихачев Д.С. Текстология. Краткий очерк. – М. –Л: Наука, 1964. – С.7.

² Pardayev Q. Muqimiy she'riyatida matn tarixi, tahriri va talqini. Filol. fan. d-ri... diss. – Toshkent, 2019. – B. 47-48.

2. Kotib tahriri.

Mutrib she'rlari matnida muallif tahririning quyidagi uch ko'rinishi ko'zga tashlanadi:

1. Yaxlit she'r baytlarining qisqarishi;
2. Bayt tarkibidagi so'zlarning o'zgarishi;

Yaxlit she'r baytlarining qisqarishi. Tahrirning bu turi Mutrib ijodida g'azal baytlariga bog'langan muxammaslar matnida ko'proq uchraydi. Bu hol shoirning Navoiy, Munis, Ogahiy g'azallariga bog'lagan taxmislarida yorqinroq ko'rinadi. Masalan, 1134 raqamli "Majmuat ush-shuaroi payravi Feruzshohiy" qo'lyozma manbada Mutribning Ogahiy hamda Feruz g'azallariga bog'lagan 5 ta muxammasi berilgan. Bular O'zR FA ShIda saqlanayotgan shoir devoni qo'lyozmalarida uchramaydi. Jumladan, shoir Ogahiyning *rajazi musammani solim* (— V — / — — V — / — — V — / — — V — / — — V —) vaznida yaratgan "*Jonbaxsh la'ling uzra to xat qildi paydo orazing*"³ misrasi bilan boshlanuvchi g'azaliga taxmis bog'lagan. Muxammasning birinchi bandi quyidagicha:

*Qildi xirad begonasi ko'rgach, nigoro, orazing,
Aylab manga har lahzada mehr oshkoro orazing,
Bazmimg'a yetkurdi bu tun ming zebu oro orazing,
Jonbaxsh la'ling uzra to xat qildi paydo orazing,
Xurshid uza jam' ayladi Xizru Masiho orazing* (1134 inv. 22^b, 23^a).

Shoir Ogahiyning 9 baytli g'azalidan uchinchi hamda oltinchi baytlarini tushirib qoldirib, 7 baytiga taxmis bog'lagan. Tushirib qoldirilgan baytlar quyidagicha:

*Zohid tilar jannat guli sarvin magarkim ko'rmamish,
Lutf ichra zebo qomating husn ichra hamro orazing.
Oydek yuzung mahjurlari shom g'amini yorutur,
Partav maning shoming'a ham solg'aymu oyo orazing.*

Mutrib Ogahiyning "*Orazing*" hamda "*Qoshu ko'zung*" radifli g'azallariga taxmis bog'lar ekan, ustozi g'azallarining biror so'zini o'zgartirmagan. Ammo g'azalning aksar baytlari tushirib qoldirilgan. Bizningcha, buning sabablarini quyidagicha izohlash mumkin:

birinchidan, shoir Ogahiy tomonidan yaratilgan ushbu g'azalarning ba'zi baytlariga har jihatdan muvofiq keluvchi taxmis bog'lashga jur'at eta olmagan;

ikkinchidan, shoir tayangan manbada, ya'ni bayoz, majmua yoki devonlarga ko'chirilgan variantlardagi qo'lyozmalarda yuqoridagi baytlar qisqargan holda berilgan bo'lishi ehtimoli bor;

uchinchidan, shoir g'azalning o'zi tanlagan baytlarigagina taxmis bog'lagan bo'lishi mumkin.

Bayt tarkibidagi so'zlarning o'zgarishi. Mutrib Xonaxarobning devon qo'lyozmalariga kiritilmagan muxammaslari 1127 raqamli qo'lyozmaga ham ko'chirilgan. Bu qo'lyozmaga kiritilgan muxammaslar 1134 raqamli qo'lyozmada ham uchraydi.

Ushbu ikki qo'lyozma manbadagi muxammaslar matni o'zaro solishtirilganda ular orasida ayrim matniy o'zgachiliklar borligi aniqlandi. Ta'kidlash kerakki, yuqorida keltirilgan ikkala manbada ham muxammaslar Feruz qalamiga mansub "*Ohista-ohista*" g'azaliga bog'langan. Xulosalar aniq bo'lishi uchun avvalo, g'azal matni Xiva Ichonqal'a muzeyida saqlanayotgan 5884/11 raqamli "G'azaliyoti Feruz" manbasi asosida tekshirildi. Qiyosiy o'rganish natijalari Feruz g'azali ayrim baytlari Mutrib muxammasida negadir, o'zgartilgan holda uchraydi. Jumladan, g'azalning ikkinchi baytidagi "*qilg'ali*" so'zi 1127 (57^b-bet), 1134 (54^{a/b}-bet) raqamli qo'lyozma majmualarga "*ayladi*" tarzida o'zgarishga uchragan. Muxammasning ushbu bandi quyidagicha:

*Uzarin gulgul aylab jannatosa o'lgali gulshan,
Tarahhumlar qilib, bilkull bo'lurg'a bu kecha bir tan,
Ko'rub holi xarobim hajr aro ul dilbari purfan,
Firoqida qarorg'on ko'zlarimni ayladi ravshan,
Ochib ruxsorayi xurshidson ohista-ohista.*

³ O'zR FA SHI Asosiy fond. Ogahiy. Ta'viz ul-oshiqin. Qo'lyozma devon. №1529. — B. 112a/b.

1127 raqamli majmuada “Ochib ruxsorayi” birikmasidagi “**ruxsorayi**” soʻzi “**ruxsorani**” shaklida koʻchirilgan. Ushbu gʻazalning sakkizinchi baytidagi “Qucharsan, quch” birikmasi muxammasda “Vagar quchsang” tarzida tahrir etilgan:

Agar istarsen oʻpmaklikni eng jonfizo laʼlim,

Qucharsan quch belim engu miyon ohista-ohista (5884/11-inv. 105^a-bet).

Mutrib muxammasida:

Agar istarsen oʻpmaklikni eng jonfizo laʼlim,

Vagar quchsang belim engu miyon ohista-ohista.

Bu kabi tahrirlar, yaʼni oʻzi muxammas bogʻlayotgan gʻazallar matnidagi bunday oʻzgarishlar Mutrib tomonidan amalga oshirilgani haqiqatga yaqin, bizningcha. Negaki, ayrim hollarda bunday oʻzgarishlar shoir tomonidan amalga oshirilgan.

Professor Nurboy Jabborov tahrirni hajm va koʻlamiga koʻra ikki turga boʻlib oʻrganishni tavsiya etadi: “1) butun matn tarkibiga oid tahrir; 2) matnning alohida qismiga aloqador tahrir⁴”. Misollardan ham koʻrinib turibdiki, oʻrganilayotgan manbadagi tahrirlar asosan matnning alohida qismiga oid.

Mutrib Feruzning “*Dedim, koʻzumni ravshan et, mehri jamoling koʻrsatib*” misrasi bilan boshlanuvchi 7 baytli gʻazaliga ham taxmis bogʻlagan. Feruz gʻazalining maqtaʼiga ham Mutrib tomonidan juzʼiy tahrir kiritilgan. Masalan, “*Dedim, koʻzungdin oʻrgulay Feruzgʻa bir boʻsa ber...*” ni muxammas misralaridagi “dilsoʻzgʻa”, “qunduzgʻa”, “navroʻzgʻa” soʻzlariga mos ravishda “Feruzgʻa” tarzida oʻzgartirilgan (1127(78^b-bet) raqamli qoʻlyozma; 1134(79^{a/b}-betlar) raqamli qoʻlyozma). Sheʼr matni quyidagicha:

Fosh aylabon mehru vafo man tashnavi dilsoʻzgʻa,

Keldi qoshimgʻa choʻlgʻanib, sanjob ila qunduzgʻa,

Ey Mutribo, emdi doʻnub, har bir kuning navroʻzgʻa,

Dedim, koʻzungdin oʻrgulay, bir boʻsa ber Feruzgʻa,

Dedi, yuzumni ogʻritur har yon xating nishi botib.

Matnshunos Nafas Shodmonovning yozishicha: “... matn muallifi harakatdagi voqelikni aks ettirar ekan, muayyan ijodiy ruhiy jarayonni kechiradi. Shu jarayonda u obyektiv va subyektiv sabablar taʼsirida matnning ayrim oʻrinlariga munosabatini oʻzgartirishi va ularga turli hajmlardagi tuzatishlar kiritishi mumkin. Bunday tuzatish va oʻzgartirishlar matnning material, yaratilishi, shakllanishi, qurilishi va hokazo tarixiy, badiiy, gʻoyaviy hamda uslubiy jihatlarini oʻrganishga asos boʻladi”. Garchi majmuadagi Mutrib sheʼrlarida harakatdagi voqelik aks etmagan boʻlsa-da, muallif muayyan ijodiy ruhiy jarayonni kechirgani aniq. Matndagi tahrirlar ayni shu ijod jarayoni mahsuli sifatida baholanmogʻi kerak. Shu bois tahrirlar asosan matnni mukammallashtirishga xizmat qilgan.

Kotib tahriri. Mutribning A (2679-inv.) tayanch manbaga kirgan ikkita musaddasi 1134 raqamli majmua tarkibida ham uchraydi. Bular: “*Mashʼali bazmima husnini balosini koʻrung...*”, “*Gulshan ichra jilvau yuz nozi izhor ayladi...*” misralari bilan boshlanadi.

Ushbu sheʼrlar matni qiyoslanganda, ular orasida ayrim oʻzgachaliklar kuzatiladi. Jumladan, yetti bandli “*Mashʼali bazmima husnini balosini koʻrung...*” A (2679-inv. 231^{a/b}-betlar) tayanch manbadagi “balosini koʻring” birikmasi majmuaga “jilosini koʻring” tarzida koʻchirilgan. Shu oʻrinda “*Mashʼali bazmima husnini jilosini koʻrung...*” varianti mazmunan toʻgʻri ekanini taʼkidlash kerak. Shundan kelib chiqib, aytish mumkinki, kelgusida shoir asarlarining ilmiy-tanqidiy matnini tayyorlashda ushbu musaddas matni 1134 raqamli qoʻlyozma majmuadagi variant asosida tiklanishi maqsadga muvofiq boʻladi.

Quyidagi jadvalda “*Gulshan ichra jilvau yuz noz izhor ayladi...*” misrasi bilan boshlanuvchi ikkinchi musaddas matnidagi tafovutlar keltirildi:

⁴ Jabborov N. Badiiy matn tahririning xos xususiyatlari. – “Oʻzbek adabiyotshunosligida talqin va tahlil muammolari” mavzuidagi ilmiy-nazariy anjuman materiallari. – Toshkent, Mumtoz soʻz, 2014. – B. 28.

She'r bandi va misrasi	A (2679-inv.) tayanch manba	1134 raqamli qo'lyozma majmua
1/1	"Qilmadim komim ravo <u>ul</u> yorlig' hangomida" (232 ^b -bet)	"Qilmadim komim ravo <u>chun</u> yorlig' hangomida" (209 ^a -bet).
3/1	<u>Doimo</u> ko'rgach o'zin majnunshior aylar ongo...	<u>Dahr eli</u> ko'rgach o'zin majnunshior aylar ongo...
6/3	Ohkim, ehsoni lutfila dame <u>shod</u> etmayin, Xasta ko'nglumni g'amu hijrondin <u>ozod</u> etmayin, <u>Lablarini kavsaridin</u> qatra <u>xayrod</u> etmayin, Mutribi sargashtani bir jom ila <u>yod</u> etmayin, Do'stlar, ul dilrabo ishq'i mani zor ayladi, Rashk tiyg'i jon ila ko'nglumni afgor ayladi.	Ohkim, ehsoni lutfila dame <u>shod</u> etmayin, Xasta ko'nglumni g'amu hijrondin <u>ozod</u> etmayin, <u>Lablaridin kavsarini</u> qatra <u>xaridor</u> etmayin, Mutribi sargashtani bir jom ila <u>yod</u> etmayin, Do'stlar, ul dilrabo ishq'i mani zor ayladi, Rashk tiyg'i jon ila ko'nglumni afgor ayladi.

Ko'rinadiki, "ul" so'zi "chun", "doimo" so'zi esa "dahr eli" tarzida tahrir etilgan. She'rning keyingi "Lablarini kavsaridin qatra xayrod etmayin" misrasi "Bayozi majmua"ga "Lablaridin kavsarini qatra xaridor etmayin" tarzida ko'chirilishi asar mazmunini tubdan o'zgartirib yuboradi. Ayniqsa, "Xaridor" so'zi musaddasning keyingi misralaridagi *shod*, *ozod*, *yod* so'zlariga qofiyadosh sifatida ko'chirilishi mantiqan noto'g'ri.

Umuman, manbalar tahlili asosida aytilish mumkinki, ushbu she'r matni faqatgina A tayanch manbadagina mukammalroq tarzda uchraydi. 1134 raqamli manbadagi musaddaslar matnida ko'plab vazn, qofiya buzilishi bilan bog'liq nuqsonlar bor.

A tayanch manba hamda V tayanch yordamchi manbalariga ko'chirilgan "*Mayi la'ling bila jonimni daf'i xumor etgil*" misrasi bilan boshlanuvchi 7 baytli g'azalning beshinchi bayti qiyoslanganda ular orasida quyidagi farq borligi kuzatildi:

Ochib gulzori husning chehrayi baxtimni siyohidin,

Bori ayshim xazondur, tiyra baxtimni bahor etgil.

(A tayanch manba. 151^b-bet).

Bori ayshim xazondur, chehrayi baxtim siyohidin,

Ochib gulzori husning, tiyra baxtimni bahor etgil.

(V tayanch yordamchi manba. 235^a-bet).

(*Chehrayi baxtim siyohidin barcha turmushim xazon kabidir, gulzor husningni ochib, hayotimni o'q tezligi kabi (kelib) bahor etgil*).

Ikkinchi berilgan baytda, oshiqning chehrayi baxti (siyohidin) qora bo'lganidan barcha turmushi xazon bo'lgani, (yor) go'zal (gulzor) husnini ochib (kelib), (oshiqning) hayotini o'q tezligi kabi bahor etishi kerakligi anglashiladi. Ushbu baytda shoir tazod (xazon-bahor)dan mohirona foydalangan.

Birinchi baytda: (yorning) go'zal husni (oshiqning) chehrayi baxti qoraligidandir. Barcha turmushi xazondur, (yor uning) hayotini o'q tezligi kabi bahor etishi kerakligi mazmuni tushuniladi. Baytda muallif aytmoqchi bo'lgan fikr saqlanmasligi natijasida g'azalda anglashilgan mazmun o'zgarib, mantiq buzilishi yuzaga kelgan.

Hijriy 1328/1910-yilda Muhammad Sharif Muhammad Ya'qub devon ba Xarrot tomonidan ko'chirilgan 2025 raqamli qo'lyozma bayoz matnida shoirning ayrim g'azallaridagi so'zlar ishlatilishida ba'zi kamchiliklar ham uchraydi. Masalan, ramali musammani mahzuf (-V – -/-V – -/-V – -/- V -) vaznida yozilgan *Ko'nghum ichra, ey sumanbar, dog'i hijronimni ko'r*" misrasi bilan boshlanuvchi ushbu g'azalning to'rtinchi baytidagi "**yuz lak**" birikmasi "**yuz lek**" tarzida ko'chirilgan. Tabiiyki, bu hol bayt mazmuniga ta'sir ko'rsatgan:

Intizoringdin tunganmas dardima pobast o'lub,

*Ko'nghum ichra necha **yuz lek** dardi pinhonimni ko'r.* (Qo'lyozma, 107^b-bet).

Ma'lumki, "lek" so'zi Navoiy asarlari lug'atida "lekin" so'zining qisqargan shakli sifatida berilgan⁵. Ushbu zidlov bog'lovchisi g'azal mazmunining buzilishiga sabab bo'lgan. Asliyatda bu so'z لک (lak) shaklida yozilgan. "Lak" so'zi fors tilidan olingan bo'lib, "yuz ming" ma'nosiga ega. Kotib esa bu so'zga "ی" (i) harfini ortiqcha qo'shib, لیک (lek) tarzida "tahrir" etgan. Holbuki, matnshunos Nurboy Jabborov fikricha: "Matnning muallif ishtirokisiz amalga oshirilgan har qanday tahriri asar mohiyatiga zarar yetkazishi jihatidan maqsadga muvofiq emas"⁶.

She'r mazmunida oshiq yorini kutib, tuganmas dardga giriftor bo'lganidan ko'nglidagi dard necha yuz mingdan ham yuz karra ortiq darajaga yetganini anglash mumkin. Ushbu misralarda shoir mubolag'a san'atining g'uluv turidan foydalangan. Bundan ko'rinadiki, matn mazmuni "yuz lek" birikmasi o'rniga "yuz lak" bo'lishini talab etadi.

Shu g'azalning to'qqizinchi misrasida عذر (uzor) so'zi uchraydi. Bizningcha bu so'z asliyatda عذر (uzr) bo'lgan. G'azal bayti quyidagicha:

Aylab uzorimni qabul, ey gul, xirom et, man sori,
Bo'lsa ne jurmim sanga, ondin pushaymonni ko'r.

Aylab uzrimni qabul, ey gul, xirom et, man sori,
Bo'lsa ne jurmim sanga, ondin pushaymonimni ko'r.

"Uzor" so'zi arab tilidan olingan bo'lib, yuz, bet; chakka ma'nolarni bildiradi. "Uzr" so'zi esa uch xil ma'noni ifodalaydi: 1. Kechirim; 2. Bahona, sabab; 3. Kamchilik⁷.

Baytda oshiq yoridan uzrini qabul qilib, u tomon xirom etishini, xatolaridan pushaymon ekanini ko'rmog'ini iltijo etgani ifodalangan. Ayon bo'ladiki, "uzor" so'zining qo'llanishi g'aliz. Shu baytda kotib yana bir xatoga yo'l qo'yib, "Ondin pushaymonimni ko'r" birikmasidagi "-im" qo'shimchasini tushirib ko'chiradi. Natijada fikr ifodasidagi mantiq buzilgan.

Mutrib Xonaxarobning qo'lyozma asarlarida uchraydigan kamchiliklarni asarning boshqa nusxalari asosida tiklab, to'g'ri varianti berilishi zarur. Biroq shoir asarlarining qayta ko'chirilgan manbalari bo'lmagani sababli ayrim qiyinchiliklarga duch kelindi. Biroq fikr-mulohazalarimizni asoslashda matnshunos olimlarimizning qarashlariga asoslandik. Matnshunos Sh.Sirojiddinov fikricha: "... agar bunday imkoniyat bo'lmasa, matnshunos ichki mantiqi bilan she'r qofiyasi, radifi asosidagi so'z variantini tanlab olishi zarurati yaqqol seziladi"⁸. Kotib tomonidan yo'l qo'yilgan bu kabi tahrirlarning amalga oshirilishi Mutrib asarlarining mazmun doirasiga, vazniga salbiy ta'sir etgan.

Foydalanilgan adabiyotlar ro'yxati:

1. Лухачев Д.С. Текстология. Краткий очерк. – М. – Л: Наука, 1964. – С.400.
2. Pardayev Q. Muqimiy she'riyatida matn tarixi, tahriri va talqini. *Filol. fan. d-ri... diss.* – Toshkent, 2019. – B. 223.
3. 3-O'zR FA SHI Asosiy fond. Ogahiy. Ta'viz ul-oshiqin. *Qo'lyozma devon. №1529.*
4. Jabborov N. Badiiy matn tahririning xos xususiyatlari. – "O'zbek adabiyotshunosligida talqin va tahlil muammolari" mavzuidagi ilmiy-nazariy anjuman materiallari. – T.: Mumtoz so'z, 2014. – B. 28.
5. Jabborov N. Badiiy matn tahririning xos xususiyatlari. //O'zbek adabiyotshunosligida talqin va tahlil muammolari (Ilmiy maqolalar to'plami). – T.: Mumtoz so'z, 2014. – B. 28-32.

⁵ Navoiy asarlari lug'ati (Tuzuvchilar: P.Shamsiyev, S.Ibrohimov). – Toshkent: G'afur G'ulom nomidagi adabiyot va san'at, 1972. – B. 336.

⁶ Jabborov N. Badiiy matn tahririning xos xususiyatlari. – "O'zbek adabiyotshunosligida talqin va tahlil muammolari" mavzuidagi ilmiy-nazariy anjuman materiallari. – Toshkent, Mumtoz so'z, 2014. –B. 28.

⁷ Navoiy asarlari lug'ati. (Tuzuvchilar: P.Shamsiyev, S.Ibrohimov). – Toshkent: G'afur G'ulom nomidagi adabiyot va san'at, 1972. – B. 782

⁸ Sirojiddinov Sh. Matnshunoslik saboqlari. – Toshkent, 2019. – B. 68.

GULCHEHRA ABDULLAYEVA

*Alisher Navoiy nomidagi Davlat adabiyot muzeyi
ilmiy xodimi*

ALISHER NAVOIY NOMIDAGI DAVLAT ADABIYOT MUZEYINING ZAHIRIDDIN MUHAMMAD BOBUR ZALI XUSUSIDA

Annotatsiya: Muzeydagi Boburga bag‘ishlangan zal haqida, u yerdagi eksponatlar, Zahiriddin Muhammad Boburning “Boburnoma” asari haqida, zalga qo‘yilgan kitoblar to‘risida ma’lumotlar beriladi.

Аннотация: Приводится информация о зале, посвященном Бабуру в музее, находящихся в нем экспонатах, произведении “Баburnoma” Захириддина Мухаммада Бабура, книгах, размещенных в зале.

Annotation: Information is provided about the hall dedicated to Babur in the museum, the exhibits there, the work “Baburnoma” by Zahiriddin Muhammad Babur, and the books placed in the hall.

Muzeyimizga kelgan mehmonlar, odatda, Alisher Navoiy bobomizga bag‘ishlangan o‘ndan ortiq zallardan o‘tib, uchinchi qavatga ko‘tariladilar. Zalga chiqishingiz bilan sharqona naqshlari havo rang, och yashil, oq va binafsha, sariq, qizil ranglar uyg‘unlashgan naqshlar qayerlaridir esa Tojmahal saroiyini eslatuvchi katta xona mehmonlarni o‘ziga jalb etib turadi. Zal o‘rtasida haykaltarosh F.Greshinko tomonidan 1968-yilda ishlangan, Temuriylar uyg‘onish davrini XV – XVI asr ruhini beruvchi shoh va shoir Hindistonda buyuk imperiyani barpo etgan, avlodlari 332 yil mamlakatni boshqargan Zahiriddin Muhammad Boburning hashamatli haykali. Shoir mumtoz asarlardan birini o‘qib tugatib xayol surgancha, kitob ushlab turgani tasvirlangan.

Biz ushbu maqolamizda bir umr vataniga qaytishni orzu qilib, hijronni kuylagan Bobur zalini tanishtiruvchi eksponatlar haqida ma’lumot beramiz. Zalning chap tarafida rassom Iqboljon Ilhomovning “Boburning Samarqandga kirib kelishi” nomli katta polotnoda mahorat bilan chizilgan tasviri. Suratga qarab Boburning Samarqandga kelishi nafaqat xalq, balki yuqori tabaqa vakillari ham hadikish, ba’zilar xursand, ba’zilar esa hayron bo‘lib kutub olayotganlari haqida tasavvur beradi. Suratning yuqori tarafiga qarasangiz, tog‘lar orasidan charx atlası – kamalakning yarim oy shaklidagi ko‘rinishi tasvirlangan. Kamalak qachon ko‘rinadi? Gardun atlası qattiq yomg‘ir yog‘ib borliq chang-to‘zondan tozalanib, havo musafo bo‘lgandan keyin quyosh bulutlar orasidan porlaganda olamni yetti xil rangi o‘z ko‘rinishini ifoda etadi. Rassomning bu tasvirida ham bir falsafiy ma’noni anglash mumkin. Boburning Samarqandga kelguncha bo‘lgan to‘s-to‘palonlar, janglar, shohlar orasidagi o‘zaro kelishmovchiliklar barchasi go‘yoki qattiq bo‘ron-u to‘palonlar bo‘lib o‘tgan hodisalar tinib, mamlakatga toza havo, tinch va osuda hayotni olib kirgan sarkarda sifatida ko‘rsatilgan. Boshining peshona qismiga qimmatbaho tosh hamda ukpar qadalgan oq salla, egnida esa jigarrang sariq chakmon, chakmon ichidan qizil ipak matodan tikilgan ko‘ylak,

ko'ylak yengidan oq rangli shoyi mato buramalari ko'rinib turibdi. Ko'ylakning yenglari chiqarib tikilgan. Otda, Boburning yuz ko'rinishi bug'doy rang, qoshlari, mo'ylabi qora 25-30 yoshlardagi yigit ko'rinishda, otida o'tirishi viqor va shahdam emas, balki unda ham ikkilanish bordek. O'ng qo'li bilaklarini qiya qilib ochib, chap qo'li bilan ot egarini ushlagan holda, uning ulovi ham bezatilgan chiroyli egar, jabduq, mulozimlaridan farqli ipak matolardan tayyorlangan, otning tuyuqlariga qo'ng'iroqlar osilgan, sarbozlar qo'llarida xat tashuvchi kabutarni ushlaganlaricha, quvnoq holda bir-biriga bilan hazil-mutoyiba bilan kelayotganlari chizilgan. Boburning kirib kelishini shahar aholisi karnay surnaylar, nog'oralar bilan kutib olyaptilar. Oddiy xalq vakillari, hunarmandlar qo'llarida, savatda non, ba'zilarida esa noz-ne'matlar solingan savatlarda sarhil mevalar, yana birining qo'lidagi savatda Bobur uchun sarupo. Ularning ayrimlari hursand, xalq orasida turganlar esa xavfsirab qarab turganlari, shahar darvozasidan kirishda ko'prikdan o'tishda qizil chakmon, boshiga oq salla o'ragan qariya soqolini tutamlab, odamlarga qarab turibdi, yana bir nafari shahar darvozasini ochmoqchi bo'lib, yarim egilgan holda, ichkaridan esa Boburni kutib olishga oshiqayotgan otliq kishi surati chizilgan. Ushbu suratda Samarqandga kiradigan suv ham tasvirlangan. Ark devori yuqorisida saroy ayollari qarab turibdi, pastda ularga shaharda bo'layotgan vaziyatlarni tushuntirayotgan erkak kishi surati chizilgan. Rassom chizgan keng plandagi polotnoda butun voqea hodisalarni o'z ichiga olgan deyish mumkin. Mazkur polotnoda asosan qizil, sariq, yashil oq ranglardan ustalik bilan foydalangan.

Zalning yuqori qismida esa rassom V.Nechayevning 1968-yilda chizilgan "Bobur jangda" kartinasi turibdi. Kartina bizga Boburning jangovar taktikasi haqida ma'lumot beradi. Kartina markazida egnida o'q va qilich zarbidan saqlaydigan harbiy sovut kiygan, boshida sariq ipakdan salla, peshona qismiga qimmatbaho tosh bilan pat qadalgan. Kiyimining ko'krak qismida aylana shakldagi metallardan yasalgan nishon. Kiyimning yengi kalta, harakatlar uchun qulay etib tikilgan.

Yelkasiga qizil matodan tikilgan yoping'ich yopgan Boburning o'ng qo'lida qilich ko'targanicha askarlarini g'alabaga ruhlantirayotgani tasvirlangan. Surat qishda, Ximolay tog'laridan o'tib, jang qilayotgani haqida tasavvur beradi. Rassom oq va havo rang, kulranglardan kengroq foydalangan, jang tog' ustida ketayotgani chizilgan. Askarlar tog'ning orasidan o'tib, shamol esib, tog' tepasida bulutlar orasidan o'tib kelayotgan Boburning askarlarini ruhlantirayotgani, sarkarda oldida yetti navfar jangchilari kamonlardan o'q uzib, uch nafarida esa nayza bilan jang qilayotgani tasvirlangan. Bobur va jangchilari tizzalarigacha qorga botgan holda jang qilayotgani chizilgan.

Bu o'rinda Boburning jangovar taktikasi, jangdagi jasorati haqida gapirganda, albatta, uning tashqi ko'rinishi haqidagi U.Erskinning "Bobur Hindistonda" nomli kitobidagi ma'lumotni berish ayni muddao bo'ladi. "Bobur baquvvat gavdali, o'rta bo'ydan yuqoriroq kishi bo'lib, jismoniy harakat talab qiladigan o'yinlarni yaxshi ko'rar, o'tkir mergan va mohir qilichboz edi. Juda ko'p hollarda u shijoatini namoyish qila olar va yakkama-yakka jangda raqibidan ustun chiqardi. Uning gavdasi shu darajada baquvvat ediki, aytishlaricha, ba'zan har ikkala qo'ltig'iga ikki kishini qisib olib, qal'a devori ustida aylantirib yurar va shu tarzda yo'ldagi to'siqlardan o'tar edi" (110-b) degan muhim ma'lumotlarni keltirgan. Xuddi shu zalda rassom I.Ilhomov tomonidan chizilgan Boburning 12-13 yoshlardagi portreti, Boburning 35-40 yoshlardagi tasviri chizilgan portretlari, P.Qodirovning "Yulduzli tunlar" romoniga rassom T.Sa'dullayev tomonidan chizilgan illustratsiyalar shu zaldan joy olgan.

Muzeyimizni Bobur zalidan joy olgan har bir eksponat shoh va shoir Bobur faoliyati haqida kengroq tushuncha beradi. Ularda tasvirlangan voqea-hodisalardan mukammalroq ma'lumotlarni olish mumkin. Oltmishdan ortiq bir= biridan qimmatli kitoblar zaldan joy olgan. Ushbu kitoblar Bobur hayoti, ijodini, davlat yuritish siyosatini o'rgangan – boburshunos olimlarning nashr etilgan ilmiy tadqiqotlari, bu tadqiqotlar Bobur ijodini u yoki bu tomonlarini yoritadi. Bobur hayoti va ijodiga nafaqat o'zbek olimlari, balki butun dunyo olimlari ham qiziqib kelmoqdalar. Masalan:

Hasanxoja Nisoriy “Muzakkiri ahbob” (Do‘stlar yodnomasi) tazkirasi. Tazkirada XVI asr Mo-varounnahr, Afg‘oniston, Eron, Turkiya, Sharqiy Turkiston va Hindistonda yashagan 288 nafar adib va oriflar haqida ma’lumot beradi. Hofiz Tanish Al Buxoriyning “Abdullanoma” asari, Bobur devonining Rampur nusxasi, Xosiyat Nazarovaning “Zahiriddin Muhammad Bobur asarlari uchun qisqacha lug‘at”lar kabi kitoblar joy olgan.

X.Qudratullayev “Bobur armoni” asarida Boburning shoh Husayn Boyqaro, vazir Alisher Navoiy, tarixchi Xondamir, erkin ijodkor Vosifiylarning qarashlari qiyosiy tekshirilgani, ushbu kitobda yorqin yoritilgan.

Adib-u shoirlarning jamiyatdagi o‘rni ularning ijodiga, hodisa va shaxslar tasviri hamda o‘zaro munosabatlariga nechog‘li ta’sir etgani bilan aniqlanadi. Olimning yana bir asari “Boburning davlatchilik siyosati va diplomatiyasi” nomli asarida esa Boburning diplomatik mahorati birinchi marta keng ko‘lamda tadqiq qilinganligini ko‘ramiz. Uning davlat yuritishda yagona davlatchilik siyosatini yuritish, temeriyzodalarni bir maqsad sari birlashtirishdan iborat ekanligi, davlat boshqaruvida o‘zaro sulhni, hamkorlik darajasida davlat boshqaruvini taklif etadi. Davlatni boshqarishda xalqparvar amr-u farmon e’lon qilgani, “Ikki azimush-sha’n” farmoni qaysi millat, diniga talluqli bo‘lishidan qat’i nazar tamg‘a solig‘idan ozod qilganligi haqida ma’lumot beradi. X.Qudratullayev asarda davlat boshqarishda yangi davr yangiliklarinigina emas saltanat o‘zgarishlarini to‘g‘ri baholay bilish zarurdir degan muhim fikrni ilgari surdi.

Boburning davlatchilik va harbiy san’ati, mahorati Sharq va G‘arb olimlari, adiblari, tarixchilari tomonidan tan olingan. Bu borada tarixchi Pavle de Kurteylning qarashlari fikrimizga dalildir: “Har qanday sinovga bardosh bera oluvchi, iroda va matonatni o‘zida mujassamlashtirgan bu zot o‘zida harbiy hiyla va jasoratini uyg‘unlashtira olar, zarur bo‘lganda jazolashga ham va afv etishga ham qodir edi...”(166-b) deb Boburga yuqori baho beradi. Bobur ayollar qadr-qimmatini joyiga qo‘yish, davlat ishlarida muammolarga oid masalalarda ular bilan bamaslahat ado etgan, ularning fikrini inobatga olganini bilish mumkin.

1996-yilda Ismatillaxon Mirzayev tomonidan nashr qilingan “Bobur ma’rifati” risolasida Boburning xalq ta’limiga qo‘shgan hissi, yaxshi xulq haqida, xulq tahlili, oila tarbiyasi, vatanparvarlik, do‘stlik, tarbiya masalalari, urf-odatlariga munosabati, nutq madaniyati uchun Boburning qilgan ishlari haqida ma’lumot olish mumkin. Masalan: Boburning yaxshi xulq haqidagi fikrlari bilan tanishar ekanmiz, uning insonga yaxshilik qilgan kishi, yaxshi kishi bo‘ladi. Shuning uchun ham bunday odam yomonlik ko‘rmaydi. Yaxshi odamlarga yaxshilik qilishning ulug‘ligi to‘g‘risidagi g‘oyani uning barcha asarlarida ko‘rinib turadi. Inson yaxshilikka intilib yashashi kerak, agar u o‘z hayotida ulug‘ niyatlariga, murod-maqсадlariga yetmasa, azob chekib yashashning foydasi yo‘q. Inson yeta olmaydigan istakdan voz kechishi kerakligini aytadi. Shoir insonlarga yaxshilik tilash, murodini so‘rash kabi umuminsoniy fazilatlarni o‘z ijodida ifoda etadi.

Bobur turkiy xalqlari uchun arab alifbosining o‘qilishi va yozilishining murakkabligini angladi va uni osonlashtirish yo‘li bilan xalq savodxonligini tezroq oshirishni maqsad qildi va o‘zi alifbo tuzdi. U tuzgan alifbo xalq ta’limi tarixida “Xatti Boburiy” nomi bilan mashhur. Boburning mazkur alifbosi arablarnikiga nisbatan sodda va qulay bo‘lganligini ostki, ustki (zer-u zavar) belgilar yo‘qligi isbotlaydi. Bobur tuzgan alifboni afg‘onistonlik M.X.Yorqin tomonidan tayyorlagan jadval ham muzeyimizning Bobur zaliga qo‘yilgan.

2014-yilda H.Hasanov tomonidan nashrga tayyorlanib, kirish qismi Saidbek Hasanov tomonidan nashr etilgan “Mubayyin” asarini e’tirof etishni zarur deb o‘ylaymiz va qisqa to‘xtalib o‘tamiz. Boburning ushbu asari haqida dastlabki ma’lumotlar uning shoh asari hisoblanmish “Boburnoma”-da va “Aruz risolasi”da keltiradi. Ushbu asarlarni ingliz sharqshunos olimasi A.Beverij va o‘zbek olimlari S.Mirzayev, P.Shamsiyev va S.Hasanovlar kabi taniqli olimlar nashr etishib, ilmiy muomalaga kiritishgan. Ushbu asar haqida ilk bor Y.Berezin 1857-yili risolaning zakot qismini chop

ettirgan. Turk olimi Fuat Ko'pro'luning 1931-yilda nashr etilgan "Milliy tatabbu'lar majmuasi" to'plamiga shoirning she'rlari bilan birga "Mubayyin"dan parchalar ham beradi. A.A.Samoylovich "Собрание стихотворений императора Бабура" nomli kitobida (1917-yil) uning matnini nashrga tayyorlashga kirishganiga izoh beradi. Ma'lumki, Bobur ushbu asarida din asoslarini bayon qilishni maqsad qilib qo'ygan. Bu asar Boburning o'g'illari Humoyun va Komron Mirzolarga atab yozilgan. Bobur ular Islom dinning besh ruknni asoslarini chuqur va oson o'zlashtirishlari uchun diniy masalalar mohiyatini nazmda bayon qiluvchi risola uning asosiy maqsadlaridan biri edi.

Boburning ushbu kitobidan ma'lum bo'ladiki, u yoshligidan naqshbandiya tariqatining yo'l-yo'riqlari, asoslariga amal qilishga harakat qilgan. Xoja Ahror shaxsiyati, nasl-nasabi, ijtimoiy-siyosiy faoliyati va xususan, go'zal xususiyatlarini to'lqinlanib ifodalaydi. Xoja Mavlonoi Qoziy Boburning piri va ustoz bo'lgan. Uning boshchiligida Islom dinini, xususan, xanafiya mazhabini va naqshbandiya ta'limoti asoslarini mukammal egallagan. Bobur inson va jamiyatda uning tutgan o'rni doimo bezovta qilib kelgan. Uning asarlari xuddi shu narsani ifodalaydi. Bir o'rnida uning fikricha, yomon kishi bu dunyoning o'zida o'z qilmishlariga yarasha jazo oladi. "Sen o'zingga yomonlik qiluvchini turmush hukmiga topshir. Turmush senga o'ch oluvchi xizmatkordir"(34-b) degan. Yoki insonni uch narsa halokatga olib keladi: "baxillik, xudbinlik va manmanlik" mazmunidagi hadisning amaldagi ifodasini shu shaxs xulq-atvoridagi salbiy jihatlari orqali yoritib beradi. Buni misollar orqali bayon qiladi.

Zalga qo'yilgan kitoblarning hammasidan Bobur haqida juda ko'plab ma'lumotlar olish mumkin. Muzeyimizning ushbu zaliga qo'yilgan eksponatlar va kitoblar bobokolonimizning u yoki bu qirralarini ochib berishga xizmat qiladi deyish mumkin.

Boburga bag'ishlangan zalimiz bu bilan tugamaydi, balki Bobur avlodlariga bag'ishlangan zalimizga yana bir qavat tepaga ko'tarilasiz. Bu "Zebunniso" zali. Zebuniso begim Boburiylar avlodiga mansub bo'lgan yuksak she'riy iste'dod sohibasidir. Zebuniso 1048-hijriy yili shavval oyida Dehlida tavallud topgan. Zebunisoning otasi Abu Zafar Muhammad Avrangzeb (1638-1707). Zalni chap tarafida O'zbekiston xalq rassomi Chingiz Ahmarov tomonidan chizilgan "Zebunisso akasini ovga jo'natayotgan"i tasvirlangan devoriy pano. Suratda go'zal bir qiz bog'da turib ovga ketayotganlarni kuzatib turgani ifodalangan. Xonadan 1946-yilda Shamsro'y Xasanova tomonidan chizilgan "Zebuniso" portreti, rassom Temur Jamollidinovning "Zebuniso she'r o'qimoqda" nomli asari, rassom K.Cheprakovning "Zebuniso bog'da", "Zebuniso she'r o'qimoqda" kabi illustriyalari ham joy olgan.

Bu zalda Boburning farzandlari Mirzo Nasriddin Muhammad Humoyun, Mirzo Komron va qizi Gulbadan begim, Bobur avlodidan bo'lmish Zebuniso begim haqida ma'lumot beruvchi plakatlar qo'yilgan. Zaldagi ko'rgazma oyna ichida I.D.Serebryakovning "Hind adabiyoti klassiklari", Komron Mirzo "Devon"i, Mahbuba Qodirovaning "Zebuniso", T.Fayziyevning "Zebuniso", Gulbadan begimning "Xumoyunnoma" asarlari Boburiylar hayoti, ijodi va faoliyatiga taa'luqli kitoblardan ko'plab ma'lumotlar olish mumkin. Muzeyimizning ushbu ikki zaliga qo'yilgan barcha eksponatlardan tortib kitoblarning bari bobokolonimiz Zahiriddin Muhammad Boburning u yoki bu olmos qirralarini ochib berishga xizmat qiladi, deyish mumkin.

Foydalanilgan adabiyotlar ro'yxati:

1. U.Erskin. *Bobir Hindistonda*. – Toshkent. "Cho'lpon" nashriyoti. – B.110. 1995.
2. L.P.Sharma. *Bobur saltanati*. Toshkent. "Ma'naviyat" nashriyoti. – B. 166. 1996.
3. A.A.Самойлович "Собрание стихотворений императора Бабура". Санкт-Петербург. Литература туреских народов. ЛВ. 1920.Вып. 1 с. 34-49 ст.

KOMILXON BOKIYEV,

*O'zR FA Alisher Navoiy nomidagi Davlat adabiyot muzeyi
tayanch doktoranti*

HUVAYDONING “ROHATI DIL” MANZUMASIDA AN'ANA VA O'ZIGA XOSLIK

Annotatsiya: Bu maqolada XVIII asrda Farg'ona adabiy muhitida yashab ijod qilgan shoir Xo'janazar G'oyibnazar o'g'li Huvaydo (1704-1780)ning “Rohati dil” dostoni mavzusi va g'oyaviy talqini o'rganilgan. Dostonning nashr matni va badiiyati haqida fikr mulohazalarimizni bildirdik. Doston haqidagi ma'lumotlar va maqolalar ilmiy tahlil qilindi. Dostonning bugungi kundagi ilmiy qimmati va tarbiyaviy ahamiyati tadqiq qilindi.

Kalit so'zlar: Farg'ona adabiy muhiti, mumtoz, masnaviy, doston, sahoba, hamsoya, matn, shariat, ishq, tasavvuf.

Аннотация: В статье раскрывается тема и идейная интерпретация эпической поэмы “Рохати Дил” поэта Ходжаназара Гойбназара угли Хувайдо (1704-1780), жившего в литературной среде Ферганы во второй половине XVIII и в первой половине XIX веков. Были высказаны мнения об опубликованном тексте и художественности данного эпоса. Данные и статьи о “Рохати Дил” были подвергнуты научному анализу. Исследовано современное научное и воспитательное значение эпоса в наши дни.

Ключевые слова: литературная среда Ферганы, классика, жанр, эпическая поэма, товарищ, сосед, текст, шариат, любовь, суфизм.

Annotation: The article makes reveal the topic and the ideological interpretation of the epic poem ‘Rohati Dil’ by the poet Khojanazar Goibnazar ugli Huvaiddo (1704-1780), who lived in the literary environment of Ferghana in the second half of the 18th and the first half of the 19th century. We expressed our opinions about the published text and artistry of the given epic poem. Data and articles about ‘Rohati Dil’ were scientifically analyzed. Contemporary scientific and educational value of the epic poem was studied.

Key words: literary environment of Ferghana, classical, mathnavi, epic poem, companion, neighbor, text, Sharia, love, Sufism.

Huvaydoning “Rohati dil” dostoni masnaviy janrida yozilgan bo‘lib, mavzu ko‘lami keng va xilma-xil. Mumtoz ijodkorlar o‘tmishda bu janrda ko‘p va xo‘b ijod qilishgan. Janr takomil bosqichlarini boshidan kechirgan va shu kungacha mumtoz adabiyotning sara namunasi sifatida yetib kelgan. Bugungi kun adabiyotshunoslik ilmidan masnaviy janr sifatida o‘z shakliy xususiyatlariga ega. “Rohati dil” va “Sabot-ul-ojizin” asarlari o‘zbek adabiyotidagi masnaviy janrining yorqin namunalaridan hisoblanadi. Bu asarlarning badiiyati va g‘oyasi masnaviy janri yordamida ochib berilgan. Bu janr haqida tadqiqot olib borgan Abdurahmon Pirimqulov shunday yozadi: “... masnaviy ham janr, ham shakl xususiyatiga ega. Ularda

ma'lum epik voqelik qator personajlar ishtirokida aks ettiriladi yoki lirik qahramon faoliyati, shuningdek, ichki kechinmalari, ruhiy holati lirik chekinish shaklida ifodalanadi.”¹

G'oyaviy jihatdan So'fi Olloyorning “Sabot-ul-ojiz” asari singari turkiy zabon xalq orasida ma'rifat tarqatishni o'z oldiga maqsad qilib qo'ygan. “Rohati dil” dostni boshqa badiiy asarlar kabi o'z davridan to hozirgi kungacha kitobxonlar qalbidan joy olgan. Asarning g'oyasi xuddi nomlanishi kabi turkiy zabon xalq orasida dillar rohatiga aylangan hamda mazusini belgilagan. Bu asarda shoir turkiy kitobxonni badiiy yo'sinda sof diniy va dunyoviy g'oyalarni, islomiy tushunchalarni o'z ona tili orqali ilg'ashga keng qamrovli imkoniyat yaratadi. Shariat ahkamlari, islom tarixi va musulmon kishining xulq-atvori qanday bo'lishi lozimligi badiiy g'oyalar bilan muhim xulosalar chiqarishga da'vat etadi. Huvaydo she'riyati va ijodi haqida adabiyotshunos olim Begali Qosimovning o'z qarashlari mavud: “Huvaydo ijodi va dunyoqarashining shakllanishida Xoja Yassaviy, Alisher Navoiy, So'fi Olloyor, Mashrablarning tasavvufiy, falsafiy fikrlari va asarlari-ning ta'siri katta bo'lgan. Huvaydo majoziy va haqiqiy ishq haqidagi orifona, dunyoviy she'rlaridan tashqari zolimlik va mazlumlik, kamolot va axloqiy tubanlik haqidagi she'rlarida ham mazkur shoirlar an'analarini davom ettirgan va yangi fikrlar bilan boyitgan.”²

Huvaydo asarlari tili ravonligi, ifodasi soddaligi matni turkiy xalqlar uchun mutolaa jarayoni-da qiyinchilik tug'dirmaydi. Shoir o'zi asarida turkiy xalqlar uchun mo'ljallanganini quyidagicha alohida uqtirib o'tadi:

*Bu Chimyon shahrining piyru javoni,
Tamomiysi erurlar turkiyxoni.
Alar garchi so'zga behunarroq,
Dedim bo'lsa kitobim turkiy behroq.*³

Shoir “Rohati dil”ning badiiy asar ekanligiga asar ichida “Dar bayoni kitob va ismi musannif rahimahullohu ta'olo” bobida quyidagicha maxsus ishora qiladi:

*Ko'ngul shahri yagona azm qildim,
Kitobim nasr erdi, nazm qildim.*⁴

Doston matni, mazmun-mohiyatida haqida O'zbekiston Respublikasi Fanlar akademiyasi Alisher Navoiy nomidagi Davlat adabiyot muzeyida saqlanadigan qo'lyozmalari asosida 1994-yil nashr qilgan adabiyotshunos olim Saidbek Hasanov o'zining ilmiy munosabatini bildirgan: “Huvaydo har bir hikoyatning hayotiy mazmunini va bosh qahramonning qiyofasini badiiy ifoda-da ochib berishga kirishar ekan, o'ziga xos uslub, yuksak badiiylik, tilning ravonligi, she'rning jarangdor va o'ynoqligini rang-barang bo'yoqlar orqali ochib beradi. Dostondagi har bir misra o'quvchini to'liqlantiradi, undagi chuqur mazmunni idrok etishga chorlaydi.”⁵

Doston mavzularining nomlanishi forsiy va arabiy so'z va so'z birikmalaridan tashkil topgan. Matnida arabiy, forsiy so'zlar, asosan, turkiy so'zlar ishlatilgan. Ba'zi o'rinlar o'zbek tilining

¹ Pirimqulov A. E. “Ogahiy masnaviylari”. Fil. fanlari nomzodlik diss.. – T. 24-bet.

² Qosimov B. “Huvaydo”. “O'zbekiston Milliy ensiklopediyasi Davlat ilmiy nashriyoti”, – T. 14-tom, 216-217-betlar.

³ Huvaydo Xo'janazar G'oyibnazar o'g'li. “Rohati dil”. “Abdulla Qodiriy nomidagi xalq nashriyoti”. – T. 1994. 16-bet. (Nashrga tayyorlovchi va so'z boshi muallifi Saidbek Hasanov, Nilufar Juvanmardiyeva).

⁴ Huvaydo Xo'janazar G'oyibnazar o'g'li. “Rohati dil”. “Abdulla Qodiriy nomidagi xalq nashriyoti”. – T. 1994. 16-bet. (Nashrga tayyorlovchi va so'z boshi muallifi Saidbek Hasanov, Nilufar Juvanmardiyeva).

⁵ Huvaydo Xo'janazar G'oyibnazar o'g'li. “Rohati dil”. “Abdulla Qodiriy nomidagi xalq nashriyoti”. – T. 1994. 16-bet. (Nashrga tayyorlovchi va so'z boshi muallifi Saidbek Hasanov, Nilufar Juvanmardiyeva).

qipchoq lahjalaridagi soʻzlar kam boʻlsa-da uchraydi. Masalan, dostonning “Dar bayoni asmoi jahannam”, “Dar bayoni haqqi hamsoya” bobida:

*Qadam masjid sorigʻa qoʻymadilar;
Jiyuldilar sahobalar borisi.
Sahobalar jiyulub jamʻ boʻldi,
Rasuli olamin oldigʻa keldi.⁶*

Huvaydoning “Rohati dil” dostoni turkiy didaktik adabiyot ichida salmoqli, mazmunan boy, badiiy jihatdan yuksak saviyada, gʻoyaviy jihatdan oʻz davri va hozirgi zamon uchun muhim ahamiyatga ega. Islom dunyosida eng mashhur hadis roviylari Abu Hurayra roziyallohu anhu, Salmon roziyallohu anhu va Uns bin Moliklar (“Rohati dil” dostonining nashr matnida shunday yozilgan. Aslida, Anas ibn Molik koʻp hadis rivoyat qilgan olim sahobalardan.) orqali ibratli va hamma zamonlarda insoniyat tarbiyasi uchun zarur boʻlgan hadislarini hikoyatlar va rivoyatlar shaklida badiiy usulda masnaviy janri orqali adabiyotimizga singdirgan.

Xullas, Soʻfi Olloyorning “Sabot-ul-ojizin” asariga nisbatan ham tilining soddaligi va turkiy xalqlarning maʼno va mazmun mohiyatini tez tushunib olishiga moʻljallangan. Turkiy zabon buyuk ijodkorlar singari Huvaydo beqiyos adabiy merosini mumtoz adabiyotimiz sahifalariga muhrlab qoldirgan. Bugungi kundagi turkiy xalqlarni bir gʻoya, yaʼni umummilliy gʻoya atrofida jam boʻlishiga xizmat qiladi.

Foydalanilgan adabiyotlar roʻyxati:

1. Huvaydo Xoʻjanazar Gʻoyibnazar oʻgʻli. “Rohati dil”. “Abdulla Qodiriy nomidagi xalq nashriyoti”. – T.: 1994. 124-bet. (Nashrga tayyorlovchi va soʻz boshi muallifi Saidbek Hasanov, Nilufar Juvanmardiyeva).
2. Pirimqulov A. “Ogahiy masnaviylari”. Filologiya fanlari nomzodi ilmiy darajasini olish uchun yozilgan dissertatsiya. – T: 128-bet.
3. Qosimov B. “Huvaydo”. “Oʻzbekiston Milliy ensiklopediyasi Davlat ilmiy nashriyoti”, – Toshkent: 14-tom, 216-217-betlar.

⁶ Huvaydo Xoʻjanazar Gʻoyibnazar oʻgʻli. “Rohati dil”. “Abdulla Qodiriy nomidagi xalq nashriyoti”. – T. 1994.– 36, 58-bet. (Nashrga tayyorlovchi va soʻz boshi muallifi Saidbek Hasanov, Nilufar Juvanmardiyeva).

LOCHINBEK AXMADALIYEV,
O‘zR FA Alisher Navoiy nomidagi
Davlat adabiyot muzeyi tayanch doktoranti

“TAZKIRAI QAYYUMIY” ASARIDAN QO‘LYOZMA VA NASHR QIYOSI

(№17-34-fiqralar misolida)

Annotatsiya: Mazkur maqola Po‘latjon Qayyumiyning “Tazkirai Qayyumiy” asaridan o‘rin olgan №17-34-fiqralarning tazkira qo‘lyozma va nashri o‘rtasidagi matniy-qiyosiy tadqiqiga bag‘ishlangan. Qiyoslash tazkiraning qo‘lyozma va nashr variantlari o‘rtasida amalga oshirildi. Tabdil va nashrdagi imloviy o‘zgarishlar, uslubiy g‘aliliklar, xato berilgan ma‘lumotlar, tabdilda tushirib qoldirilgan o‘rinlar, akademik Aziz Qayumov tomonidan qo‘shib ketilgan ma‘lumotlar aniqlandi.

Kalit so‘zlar: tazkira, fiqra, matniy-qiyosiy tadqiq, qo‘lyozma, nashr, tabdil, xattot, litografiya, adabiyotshunoslik, avtograf, muzey, maqola, arxiv.

Аннотация: Данная статья посвящена текстуально-сопоставительному изучению стихов, посвященных №17-34 фикрасу из “Тазкирай Кайюми” Полатджона Кайюми. Было проведено сравнение рукописной и опубликованной версий тазкиры. Выявлены орфографические изменения в переводе и публикации, стилистические ошибки, ошибочная информация, пропущенные места в переводе, а также информация, добавленная академиком Азизом Кайюмовым.

Ключевые слова: тазкира, фикра, текстосопоставительное исследование, рукопись, публикация, перевод, каллиграф, литография, литературоведение, автограф, музей, статья, архив.

Annotation: This article is devoted to the textual-comparative study of the verses dedicated to №17-34-fikras’ from Polatjon Kayyumi’s “Tazkirai Kayyumi”. A comparison was made between the manuscript and published versions of the tazkira. Spelling changes in the translation and publication, stylistic errors, erroneous information, omitted places in the translation, and information added by academician Aziz Kayumov were identified.

Key words: tazkira, fiqra, textual-comparative study, manuscript, publication, translation, calligraph, lithography, literary studies, autograph, museum, article, archive.

Tazkiranavislik o‘zbek adabiyoti tarixining muhim bir qismini tashkil etadi. Ayni paytda Sharq adabiyotida tazkiranavislik uzoq an‘anaga ega bo‘lib, turli davrlar silsilasida tadrijiy takomil hosil qilgan. Tazkiranavislar ushbu janrni asrlar osha yashab kelishiga xizmat qilganlar. Mana shunday ulug‘ zotlardan biri Po‘latjon domulla Qayyumiy mazkur an‘anani XX asrning II yarmigacha yetib kelishida hissa qo‘shgan olimlardan biridir. “Tazkirayi Qayyumiy” mumtoz adabiyotimizning XI–XII asrlaridan yashab faoliyat yuritgan shoir-u adibla-

rimizdan tortib to tazkira yozib tugallanayotgan vaqt (1960-yil aprel)da barhayot bo'lgan, muallifga zamondosh ijodkorlargacha, jami 324 nafar qalam ahllari hamda ularning samarali va mazmundor ijodlari to'g'risida ma'lumot beradi.

Tazkiradan o'rin olgan Majlisiy, Shayboniy, Solih, Ubaydiy, Aziziy kabi mumtoz adabiyotimizning zabardast vakillariga bag'ishlangan fiqralarning tazkira qo'lyozma va nashri o'rta-sidagi diferensial tomonlarini kontekstual, qiyosiy tipologik, sistem-struktural metodlar asosida yoritishga harakat qilindi.

Olingan natijalar quyidagicha klassifikatsiya qilindi:

1. Tabdilda tushirib qoldirilgan ma'lumotlar.
2. Tazkirada xato berilgan ma'lumotlar.
3. Akademik Azizxon Qayumov qo'shib ketgan ma'lumot.
4. Qo'lyozma va nashrdagi uslubiy g'alizliklar.
5. Tabdil va nashrdagi imloviy farqlar.
6. Tazkira yozilishida tushirib qoldirilgan misra va baytlar.

Tabdilda tushirib qoldirilgan ma'lumotlar

1. "Shayboniynoma" 1904 nchi yilda Peterburg', hozirgi Leningrod shaharida I.Baraganskiy-ning tifugrofiyasida bosdirilmishdur" ma'lumotini berishda "1904 nchi yilda Peterburg'" jumlasidan nashrdan tushib qolgan (Q – №17, 37. N – №17, 48).

2. Turdi Farog'iyning Xo'jand hokimi Oqbo'tabiy himoyasiga olgani haqidagi ma'lumotlar orasida: "Ul himoyasiga qabul qildi. Bir-ikki yil bu atrofda yurub edi", faktlari nashrdan tushib qolgan (Q – №22, 47. N – №22, 58).

3. So'fi Olloyor asarlarini berishda: "“Murodu-l-orifiyn” nomli yana turkiy bir kitobi bordur” (Q – №23, 52. N – №23, 62).

4. Zaliliy haqida: "So'nggi ma'lumotlarga binoan, Yorkand shaharida Chiltan azizlar nomli qabristonda Zaliliyning maqbarasi bor emish. Ko'rganlardan: Mullo Ergashhoji xabar etdi – 13.06.1958" (Q – №30, 66. N – №30, 80).

5. Zaliliyning "Kirdiki, sha'ma birla majlis ichiga shahriyori...",-deb boshlanuvchi g'azali-ning 5-bayi:

"Goh Ka'ba tavaf etarman, gohi sharobxona,

Ilgimdadur xumorim, yo'q manda ixtiyori" (Q – №30, 71. N – №30, 85).

Tazkirada xato berilgan ma'lumotlar

1. "Muhammadsolih Buxoroda 1507 nchi yilda vafoti taxmin etiladur" (№17, 37. №17, 48). Keyingi izlanishlar Muhammadsolihning 1535-yilda Buxoroda 80 yoshida vafot etganini ko'rsatdi.

2. "Ubaydiy – bu kishi o'zbeklardan bo'lub, Muhammad Shayboniixonning okasi bo'lmish, Muhammad Sultonning o'g'lidur" (№18, 39. №18, 50). Muhammad Sulton Muhammad Shayboniixonning ukasi bo'lib, u bilan birgalikda Buxoro madrasalarida tahsil olishgan. Shayboni-yxon Movarounnahr taxtini egallagach, Buxoro hokimligini ukasi Mahmud Sultonga topshirgan.

3. Zahiriddin Muhammad Bobur shajarasi qo'lyozmada quyidagicha keladi: "Abu Said Mirzoga nabira bo'lub, Umarshayx Mirzoning o'g'lidur (Abu Said bin Mirzo Muhammad bin Mironshoh bin Amir Temurdur) (№19, 41). Nashrda: "Abu Said bin Mirzo Muhammad Mironshoh bin Amir Temurdur" holida kelgan (№19, 51). Natijada Mirzo Muhammad Mironshoh yakka bir

shaxsga kasb etib, Abu Said Amir Temurning chevarasimas, nabirasi, Bobur Mirzo Sohibqironning beshunchimas, to'rtinchi avlodi bo'lib qolgan. Qo'lyozmada to'g'ri berilgan.

4. "Bu davlat hijriy ila 1264 nchi yilgacha, ya'ni 332 yil (1847-48-yilgacha) davom etmishdur". nashrda qo'shib ketilgan 1847-48-yillar xato berilgan bo'lib, aslida 1857-1858-yillarga to'g'ri keladi (№19, 52).

5. Bobur Mirzo vafoti shunday keltirilgan: "Nihoyat 38 yil shohliq etib, hijriy ila 1137 nchi yilda Dehlida 49 yoshida vafot etmishdur" (№19, 41-42). Hijriy yil A.Qayumov tomonidan 936-yil deya to'g'rilab ketilgan. Biroq, shoh va shoirning yoshi 47 yoshga o'zgartirilmay, 49 yosh holida qolgan (№19, 52).

6. Turdi Farog'iy adabiy merosi haqida shunday deyilgan: "Hammasi bo'lub, adabiyot sahnasidagi butun asari 400 (to'rt yuz) misradan ozgina ortiqdur. Bundan o'n beshtasi o'zbekcha g'azal, muxammaslar bo'lub, ikkitasi tojikcha tildadur" (№22, 47, №22, 57). Mazkur ma'lumotga diqqat qaratsak, shoir she'rlari 17 ta bo'lib chiqadi. Turdi Farog'iydan jami 18ta she'r: 12ta g'azal, 5ta muxammas va 1ta fardi yetib kelgan.

7. So'fi Olloyor vafot yili shunday berilgan: "Hijriy ila bir ming bir yuz o'ttuz oltinchi yilda shunda vafot etmishdur (1723 nchi yilga to'g'ri keladur)" (№23, 47). Shoir 1723-yilda vafot etgan. Hijriy 1136-yil ham milodiy 1723-yilga to'g'ri keladi. Ma'lumot nashrda to'g'rilab ketilgan (№23, 62).

8. Utojiy haqida ma'lumot berishda: "Uslubidan Muqimiy davridan oldin XVII asr boshlarida o'tmish shoirlardan ekani ehtimolimizdir", -deyilgan (№25, 56). Nashrda esa, "XVIII asr boshlarida..." deb keltirilgan (№25, 68).

9. Zaliliy fiqrasida: "Ja'fari tayyor arab sarkardalaridan bo'lub, Chinda, Xo'tan sahrosida shahid bo'lmish, Askarboshida mazori bordur", deyilgan (№30, 68). Po'latjon Qayyumiy Ja'fari tayyor vafot etgan joyni, Xo'tanni Chinda vafot etganini yozmoqda. Ma'lumki, Xitoy – Chin, Sharqiy Turkiston – Mochin deb yuritilgan. Xo'tan esa, Sharqiy Turkistonning markaziy shaharlaridan biridir. Akademik A.Qayumov nuktalik bilan ushbu jumlani nashrda: "Ja'fari tayyor arab sarkardalaridan bo'lub, chindan Xo'tan sahrosida shahid bo'lmish, Askarboshida mazori bordur", - deya to'g'rilab ketgan (№30, 82).

Akademik Azizxon Qayumov qo'shib ketgan ma'lumot

1. Bobur Mirzoning validasi Qutlug' Nigorxonim vafoti qo'lyozmada tubandagicha qayd etilgan: "Bu xotun hijriy ila 911 nchi yilda Kobulda vafot etdi" (№19, 41). Nashrda milodiy hisob ham chiqarilgan: "1505-1506-yil" (№19, 51).

2. Mirzo Boburning tavalludi haqida qo'lyozmada shunday deyiladi: "Yana xususiyati shundadurki, farg'onali bo'lub, Andijon shaharida 888 nchi hijriyda tug'ulmishdur (№19, 41). Nashrda milodiy 1483-yil ham havola etilgan (№19, 51).

3. Z.M.Boburning taxtga chiqish sanasida ham yuqoridagi holatni ko'rish mumkin: "11 yoshida, ya'ni 899 nchi hijriyda Farg'ona vodiysining amiri bo'lmish" (№19, 41). Nashrdagi qo'shimcha ma'lumot: "milodiy 1494" (№19, 51).

4. Boburning Hindistonga hujumi: "Hijriy ila 932 nchi yilda Hindistonga hujum etmish" (№19, 41), nashrda qo'shimcha: "milodiy 1525-2526" (№19, 52).

5. Husayn Boyqaroning taxtga chiqish sanasi qo'lyozmada: "Hijriy ila 875 nchi yilda Hirotni olib, Xuroson podshohi bo'lmishdur" (№20, 44), deyilsa, nashrda uning milodiy hisobi ham keltirilgan: "1469-1470" (№20, 54).

6. Husayn Boyqaroning vafoti haqida qo'lyozmadagi: "36 yil hukmronliq etib, hijriy ila 711

nchi yil 70 yoshinda Hirotida vafot etmishdur” (№20, 44) ma’lumotiga nashrda “milodiy 1505-1506” qo’shimcha qilingan (№20, 55).

7. Qo’lyozmada Aziziy “she’ridan namuna” deyilgan, biroq she’r yozilishi kerak bo’lgan sahifa qismi bo’sh qoldirilgan (№21, 46). Fikri ojizimizcha, olimning qo’lida ayni ushbu satrlarni yozayotgan vaqtida shoirning she’ri mavjud bo’lmay, mazkur o’ringa keyinroq uning she’rlaridan namunalar topib kiritmoqchi bo’lgan. Lekin, vaqt o’tishi bilan yodidan ko’tarilgan. Balki, qo’lyozmaning tahririda yoki uni yangidan oqqa ko’chirishda kiritmoqchi bo’lgandir. Bu yerda Aziziy she’ridan namuna A.Qayumov tomonidan 1959-yilda nashr etilgan “O’zbek adabiyoti” III jild 169-betidan olinib, kiritilgan (№21, 57):

*Xush edi manga bo’lsa edi yor musohib,
Yo bo’lmasa erdi anga ag’yor musohib.*

*Xushdur kishiga agar bo’sa yor musohib,
Gar bo’lmasa oning bila ag’yor musohib.*

*Bulbul boshig’a kelmas edi muncha balolar,
Gar bo’lmasa erdi gul ila xor musohib.*

*Yo Rab, ne balodur, buki, hijron alamidan,
Bormen g’am-u anduh ila, ey yor, musohib.*

*Ko’ying itidek yori vafodor topilmas,
Ko’rdum meni dilso’xta bisyor musohib.*

*Bu telba ko’ngul birla, Aziziy, ne qilursen,
Gar bo’lmasa ul sho’xi dilozor musohib.*

8. So’fi Olloyorning she’rlarini berishda “*Teshdi ko’ksum, ezdi bag’rim, dog’(i) hijronim mening...*”, “*Dil – g’amin, xotir – hazin, tole’ – qaro, peshona – sho’r*” misralari bilan boshlanuvchi har biri 6 baytlik g’azallarini “Bu g’azal tartibdan so’ngra topildi. Shunga binoan, 52 nchi betga qo’shimcha”, “yana bir g’azal shundandur” jumalari bilan alohida sahifaga yozilib, shoir hayoti va ijodi haqidagi ma’lumotlar orasiga yopishtirib qo’yilgan. Natijada, ijodkor fiqrasidagi faktlar ikkiga bo’linib qolgan (№23, 52 nchi betga qo’shimcha). A.Qayumov ushbu she’rlarni shoir adabiy faoliyati borasidagi ma’lumotlardan keyinga tartib bilan joylashtirgan hamda g’alizliklarni bartaraf etgan (№23, 62-63).

9. “Majmuai Abdulmatlab” tazkirasining yozilish sanasi haqida shunday deyilgan: “Hijriy ila 1177 nchi yilda ta’lif etilmish” (№24, 54). Nashrda uning milodiy hisobi ham berilgan: 1763-1764 (№24, 64).

10. Huvaydoyi Chimyoniy vafoti qo’lyozmada: “*bu kishi hijriy ila 1194 nchi yilda vafot etmishdur. Milodiy ila 1775 nchi yilga muqobildir*”, deyilsa (№26, 57.), nashrda “1780-yil”ga o’zgartirib ketilgan (№26, 69).

11. Huvaydo avlodlari to’g’risida: “Vafotidan keyin o’gli Xolmuhammad qolmish. Bu esa hijriy ila 1271 nchi yilda O’shda vafot etmishdur” (№26, 57),-deyilsa, nashrda uning milodiy hisobi ham havola etilgan: “1854-1855” (№26, 69).

12. Sirojii haqidagi ma’lumotni berishda ham nashrda uning milodiy hisobi havola etilgan: “1878-1879” (№26, 69).

13. Huvaydoning nabirasi xususida to'xtalanganida: "Taxallusi Soqib bo'lub, hijriy ila 132-yilda "Kulliyoti Huvaydo" kitobining Toshkandda bosdirmishdur" (№26, 57),-deyilsa, nashrda milodiy sana ham o'z aksini topgan: "1908-y." (№26, 69).

14. Nosehning yashagan umri haqida: "Vafoti ochiq ma'lum bo'lmasa ham, Huvaydo bilan zamondosh ekani, bundan keyin qolgani Norbo'taxon yana 18 yil turdi deganidan ma'lum bo'lishicha, hijriy ila 1212 nchi yilda hayot ekani onglashiladur",-deyilsa, nashrda uning milodiy hisobi ham mavjud: 1797-1798 (№27, 59. №27, 72).

15. Huvaydoning vafotiga bag'ishlangan ta'rih yechimi qo'lyozmada: "Mavlono Noseh Chimyoniydandur: "G'oyib o'ldi qutbi hodiy" so'zi (ga) ta'rih tushubdur, shunda: 1194",-deyilsa, nashrda milodiy 1780-1781-yillar ham ilova qilingan. (№27, 60. №27, 73).

16. Qo'lyozmada Sayqaliy she'rlarini berishda Po'latjon Qayyumiy "Mavlono Sayqaliyning debochasidan bir parcha" hamda "ko'ngil" radifli g'azali alohida qog'ozga keyinchalik yozilib, mazkur 28-fiqraga 63-"a" sahifa deya yopishtirib qo'yilgan. A.Qayumov mazkur she'rlarning ketma-ketlik tartibini saqlagan holda shoirning "netar", "izlarman" radifli g'azallaridan so'ng joylashtiradi (№28, 62-63, 63-"a". №28, 74-77).

17. Ro'ziboy hofiz Mashrab yashagan vaqt haqida: "Taxminan hijriy ila 1200 nchi yillarda na'sh-u namo etmish shoir ekani gumonimizdur", deyilsa, qo'lyozmada (№29, 64), 1785-1786-yillar deya nashrda qo'shimcha qilingan (№29, 78).

18. Ro'ziboy hofiz Mashrabi soniy vafoti qo'lyozmada: "Hijriy ila vafoti 1123 nchi yilda edi",-deb berilsa (№29, 65), akademik A.Qayumov uning milodiy sanasini ham hisoblab chiqqan: 1711-1712 (№29, 79).

19. Qul Sulaymon Boqirg'oniyning "Muqtadoyi fok" so'ziga ta'rix tushgan marsiyasining hisobi: "Hijriy ila 636 nchi yil bo'ludur",-deyilsa (№31, 73), nashrda milodiy 1238-1239-yillarga to'g'ri kelishi aytilgan (№31, 87).

20. Shams II (Shamsiddin Buxoriy) yashagan vaqtni ko'rsatishda: "1330 nchi hijriyda hayot ekani ko'rinadur" hisobiga (№34, 75), 1912-1913-yillar qo'shimcha qilingan (№34, 89).

Qo'lyozma va nashrdagi uslubiy g'alizliklar (ayrim misollar)

1.	<i>"Har falokatki, bo'lur dunyoda, Hech qaysidin emas ozoda".</i>	<i>"Har falokatki, bo'lur dunyoda, Hech qaysidin emas men ozoda".</i>	№17, 38.	№17, 49.
2.	<i>Oliy saroylar, binolar, madrasalar, yo'llar qurmish, obod holga aylantirmish.</i>	<i>Oliy saroylar, binolar, madrasalar, yo'llar qurish, obod holga aylantirish.</i>	№19, 41.	№19, 52.
3.	<i>"Bu olam aro ajab alamlar ko'rdim"</i>	<i>"Bu olam aro ajab olamlar ko'rdim"</i>	№19, 42.	№19, 53.
4.	<i>"Bu ikki muyassar bo'lmasa olamda"</i>	<i>"Bu ikki ish muyassar bo'lmasa olamda"</i>	№19, 42.	№19, 54.
5.	<i>Husayniy – bu kishi temuriylardan bo'lub, nomi Mirzo Husayn bin Mirzo Mansur bin Boyqaro bo'lga-nidan o'tmish bobosiga nisbat ila Boyqoro deb, zamonamizcha aytganda, fomiliya ittijoz etmish va Husayn Boyqoro deb ma'rufdur.</i>	<i>Husayniy – bu kishi temuriylardan bo'lub, nomi Mirzo Husayn bin Mirzo Mansur bin Boyqaro bo'lganidan o'tmish bobosiga ila Boyqoro deb, zamonamizgacha aytganda, fomiliya ittijoz etmish va Husayn Boyqoro deb ma'rufdur.</i>	№20, 44.	№20, 54.
6.	<i>Temurning Mu'iziddin Umar-shayx nomli o'glining avlodidan yetishmishdur.</i>	<i>Temurning Mu'iziddin Umarshayx avlodidan yetishmishdur.</i>	№20, 44.	№20, 54.

Tabdil va nashrdagi imloviy farqlar (ayrim misollar)

T/r.	Qo'lyozmadagi variant	Nashrdagi variant	Qo'l.fiqراسi va sahifasi	Nashr fiqراسi va sahifasi
1.	tug'ulmish	tug'ilmish	№17, 37.	№17, 48.
2.	Mirzo Ulug'bek	Ulug'bek	№17, 37.	№17, 48.
3.	valiysi	valisi	№17, 37.	№17, 48.
4.	qiyinchilqlarg'a	qiyinchiliklarga	№17, 37.	№17, 48.
5.	faqirliq	faqirlik	№17, 37.	№17, 48.
6.	nazmiy	nazmi	№17, 37.	№17, 48.
7.	madovim	mudavam	№17, 37.	№17, 48.
8.	asarni	asar	№17, 37.	№17, 48.
9.	hissa	huqqa	№17, 37.	№17, 48.
10.	qo'shub	qo'shib	№17, 37.	№17, 48.
11.	Leningrod	Leningrad	№17, 37.	№17, 48.
12.	I.Baraganskiyning	I.Barachinchkiyning	№17, 37.	№17, 48.
13.	bino	biyno	№17, 38.	№17, 48.

Tazkira yozilishida tushirib qoldirilgan misra va baytlar

1. Zaliliy she'rlarini berishda, shoirning "Sunnati payg'ambari oxirzamon a'lom etib..." misrasi bilan boshlanuvchi muxammasining ikkinchi bandidan to'rt misrasi keltirilgan. Bir misrasi tushib qolgan (№30, 68. №30, 81).

Xulosa o'rnida aytish mumkinki, "Tazkirai Qayyumiy" o'zbek adabiyoti tarixi haqida unikal ma'lumotlar bera olishi bilan adabiyotshunoslik fanida muhim manbalardan biridir. Asarning yagona nusxasi uzoq yillar davomida adabiyotshunos olim A.Qayumovning shaxsiy kutubxonasi-da saqlangan. Keyinchalik, olim tomonidan O'zR FA Alisher Navoiy nomidagi Davlat adabiyot muzeyiga topshirilgan. Hozirda ushbu muzeyning qo'lyozmalar fondida №734 inveentar raqami ostida saqlanmoqda. Tazkira tabdili 1996-yilda muallifning o'g'li, akademik Aziz Qayumov tomonidan tugallangan. 1998-yilda esa nashr qilingan. Biroq, qo'lyozma va nashr o'rtasida farqli jihatlar talaygina. Ularning matniy-qiyosiy tadqiqini amalga oshirish foydadan holi bo'lmaydi. Qolaversa, tazkirada keltirilgan shoirlarning she'rlari matnini ushbu shoirlarning devon, hamda to'plamlaridan joy olgan variantlari o'rtasida matniy-qiyosiy tadqiqini amalga oshirish ham matnshunoslik va adabiy manbashunoslik sohasi vakillari oldida turgan galdagi vazifalardan biridir.

Foydalanilgan adabiyotlar ro'yxati:

1. Po'latjon domulla Qayyumiy. Tazkirai Qayyumiy (qo'lyozma), 1960. – T.: O'zR FA Alisher Navoiy nomidagi Davlat adabiyot muzeyi qo'lyozmalar fondi, №734.

2. Po'latjon domulla Qayyumiy. Tazkirai Qayyumiy (nashrga tayyorlovchi Qayumov A.). – T.: O'zR FA Qo'lyozmalar instituti tahririy nashriyot bo'limi, 1998. 713 bet.

DILMUROD QURONOV,
Filologiya fanlari doktori, professor

CHO‘LPONNING UCH NOMA‘LUM MAQOLASI

Annotatsiya. Maqolada Moskva shahriga qilingan ilmiy ekspeditsiya natijasida Cho‘lpon ijodining bizga ma‘lum bo‘lmagan qirralari ochib beriladi. Ijodkorning uch noma‘lum maqolasi – “Fuzuliyning pichinglari”, “O‘zbek sahnasi”, “Matbuotimiz” topilish tarixi, ularning asl matni bilan tanishtiriladi.

Kalit so‘zlar: jadid, Fuzuliy, drama, o‘zbek teatri, matbuot, o‘zbek sahnasi.

Аннотация. В статье в результате научной экспедиции в Москву раскрываются неизвестные нам аспекты творчества Чолпона. Три неизвестные статьи автора – “Фузулийнинг пичинглари”, “Ўзбек сахнаси”, “Матбуотимиз” – будут представлены с историей их открытия и их первоначальным текстом.

Ключевые слова: джадид, Физули, драматургия, узбекский театр, пресса, узбекская сцена.

Annotation. In the article, as a result of the scientific expedition to Moscow, the aspects of Cholpon’s work that are not known to us are revealed. The author’s three unknown articles - “Fuzuli’s Pitchinglari”, “Uzbek scene”, “Matbuotimiz” - will be introduced with the history of their discovery and their original text.

Key words: jadid, Fuzuli, drama, Uzbek theater, press, Uzbek scene.

Kamina qariyb 30 yildan beri aytib kelaman: “Qatag‘on qilingan adiblar merosini to‘plash, hayoti va faoliyatiga doir faktlarni yig‘ish uchun Moskva, Sankt-Peterburg, Qozon, Ufa kabi shaharlarga ilmiy ekspeditsiyalar uyushtirish zarur, busiz bisotni butlab bo‘lmaydi!” Negaki, ularning hayoti va ijodiga oid ma‘lumotlar yaxlit holda – yozuvchi arxivi shaklida saqlanib qolmagan. Xayriyatki, ularning bir qismi davriy nashrlarda chop qilingan, hozirda turli kutubxona fondlaridagi gazeta-jurnal taxlamlari bag‘rida botin. Ularni bir-bir varaqlab, ma‘lumotlarni misqollab yig‘ish zarurati bor. Yurtimiz kutubxona fondlarida esa davriy nashrlarning hammasi ham saqlanmagan, borlarining yo sonlari to‘liq emas, yo ayrim varaqlari yirtib olingan, yo kimdir o‘ziga kerak material bor shapaloqday joyini qirqib ketgan, ayrim sahifalar o‘qib bo‘lmaydigan holga kelgan. Mazkur hol xorij kutubxonalarida ham izlanish zaruratini tug‘diradi. Shu zaruratdan kelib chiqib, Innovatsion rivojlanish vazirligining “Cho‘lpon hayoti va ijodi manbalarining elektron platformasi va mobil ilovasini yaratish” mavzusidagi amaliy loyihasi doirasida Moskva shahriga ekspeditsiya rejalashtirilib, joriy yil iyul oyida bu reja amalga oshirildi. Quyida ekspeditsiya davomida topilgan yangi manbalar bilan o‘rtoqlashish asnosi uning zarurati va bardavom bo‘lishi zarurligini asoslashga harakat qilamiz.

Cho‘lponning “Fuzuliyning pichinglari” nomli maqolasi shu paytgacha qayta e‘lon qilinmagan: maqolalaridan tarkiblangan “Adabiyot nadir?” (1993) to‘plamiga ham, to‘rt jildlik asarlar

majmuasiga ham kiritilmagan. Sababi, kutubxonalarda maqola e'lon qilingan "Guliston" jurnalining hamma sonlari ham saqlanmagan, "Turon" kutubxonasidagi taxlamda esa matn chala: dastlabki ikki sahifasi bor-u, muallif ko'rsatilgan oxirgi qismi yirtib olingan. To'g'ri, mualliflik masalasida muammo yo'q: "Guliston" jurnalining yangi soni haqida "Qizil O'zbekiston" bergan anonsda ushbu sondan Cho'lponning "Fuzuliyning pichinglari" maqolasi joy olgani qayd etilgan¹. O'zbek-ozarbayjon adabiy aloqalari haqidagi "Hamkorlikda gap ko'p" nomli chiqishida Cho'lpon maqolasini tilga olib o'tgan Sh.Turdiyev ham, fikrimizcha, maqolaning to'liq matni bilan tanish bo'lmay, shu anons va saqlanib qolgan qismi bilan kifoyalangan². Aks holda, o'tgan asr oxirlarida juda ko'p asarlarni qayta e'lon qilib omonat yetkazgan marhum ustoz maqolani albatta, e'lon qilgan bo'lur edi. Izlanishlar davomida "Fuzuliyning pichinglari" maqolasining to'liq matni topilib, uning skaner nusxasi olindi.

Maqolada Cho'lpon ulug' salafiga yuksak baho beradi va mumtoz adabiyotimizni tekshirganda adabiyotshunoslarimiz "Fuzuliyga ham diqqat qilishlari kerak"ligi, "o'zbek klassik adabiyoti tilining shakllanishida Fuzuliyning juda yaqqol ta'siri bor"ligi, uning "oz yozgan, lekin soz yozgan shoirlardan" ekanligini ta'kidlaydi. Cho'lponga ko'ra, Fuzuliy bir inson sifatida tushunish kerak, zero, u ko'proq hayotdan so'zlagan deb biladi. Shu bois "Fuzuliydan gapirganda, uning dard-u alamidan, uning changi osmonga chiqishidan, chuqur ma'nolarga ega falsafiy noliqlaridan bo'rttiribroq gapirish lozim keladi" deb hisoblaydi. Biroq "go'zallikni o'ziga monopoliya qilish bilan maqtanaturg'an tasavvuf" uning asarlarini "boshqa hech kimga, ayniqsa, turmushning dag'al ehtiyojlaridan ko'prak gapiraturg'an "qo'pol" moddachilarga bermak istamaydi". Cho'lpon Fuzuliy asarlari tasavvufning tayyor qoliplariga moslab tushunilishiga qarshi, "go'zal ramzlar (simvol) libosiga o'ralgan" hayotiy mazmunni, shoirning dardlarini tushunmoq kerak deb biladi. Tasavvufning "go'zallikni monopoliya qilish"da ayblanayotgani bugun e'tiroz uyg'otishi mumkin, lekin Cho'lponning fikrida ratsional mag'iz borligini inkor qilib bo'lmaydi. Darvoqe, so'ng yillarda shoir aytmoqchi "monopoliya" qayta tiklandi hisobi: mumtoz she'riyatimizda ko'ngilni asir etgan go'zal – "yor"ni kuylovchi shoir bo'lmagan hisobi, she'rki bo'lsa, barida Haq – "Yor" kuylangan. Ya'ni Cho'lpon she'rdan bo'lsa-bo'lmasa, bilsa-bilmasa "tasavvuf" izlanishiga qarshi ekan, aslida, haqiqiy ilm hozirda ham bunga qarshi turmog'i kerak. Cho'lponning bu masalani ayriча urg'ulashi bejiz emas: uning o'zi ham she'rni mafkura qoliplaridan kelib chiqib tushunilishi va baholanishidan, vulgar sotsiologik yondashuvdan zada edi. Boshqacha aytsak, Cho'lpon Fuzuliyda qismatdoshini, uning dardlari o'zining dardlari bilan eshligini ko'radi, ko'rsatadi. Shunday yondashilsa, Cho'lpon maqolani bejizga "Fuzuliyning pichinglari" deb atamagani, satrlari orasiga o'zining dard-hasratini joylab yuborganini anglash mumkin bo'ladi. Muhimi, bu maqola she'rlariga Fuzuliy satrlarini epigraf qilib, turli munosabatlar bilan asarlarida nomini zikr etgan Cho'lponning ulug' ozarbayjon shoiri bilan ma'naviy aloqalari haqidagi tasavvurimizni boyitadi.

Sizga taqdim etilayotgan "O'zbek sahnasi" nomli maqola 1926-yilda Moskvada chop etilgan "O'zbek xalq kalendari" nomli xotira kitobi (estalik kitobchasi)da berilgan. Maqola matni hozirgacha ma'lum bo'lmagani sababli cho'lponshunoslikning tadqiq obyektiga aylangan emas. Holbuki, unda Cho'lponning o'zbek teatri tarixi bilan bog'liq o'ziga xos qarashi, ilmiy nuqtayi nafari aks etgan. Shu bois Miyonbuzruk Solihov "O'zbek teatr tarixi uchun materiallar" nomli kitobida bu maqolaga to'xtalgan: "Birinci o'zbek teatri va o'zbek pesasini belgilashda fikrlar turlichadir. O'zbekcha pesalar qo'yula boshlaganda va teatr-u hayoti o'yg'ongan zamonda yurgan fikrlarga qarag'anda, birinci o'zbek teatri "Padarkush" pesasining qo'yulishi bilan boshlangan deyiladi. U davrning hamma matbuoti, hatto davlat gazetalari ham "Padarkush" qo'yulg'anda yozgan xabar va maqolalarda "birinci teatr" unvoni bilan yozganlar. Ammo ma'lum shoir Cho'lpon 1927-yilda

¹ "Qizil O'zbekiston". 1936 yil, 258-son.

² Turdiyev Sh. Hamkorlikda gap ko'p // "Yoshlik". 2009 yil, 4-son. – 30 b.

“O‘zbek xalq kalendari” nomli to‘plamda nashr etilgan “O‘zbek sahnasi” nomli maqolasida birinchi o‘zbek pesasi qilib “Mahramlar” pesasini ko‘rsatgan. Hatto “Padarkush”ning birinchi teatr deb aytuvni noto‘g‘ri deb o‘z ta‘biri bilan “O‘zbek teatru tarixiga o‘nglash” kirgizgan.”³.

Aytish kerak, Cho‘lponning ushbu maqolasini, aniqrog‘i, “O‘zbek xalq kalendari” nomli kitobni M.Solihov keltirgan yuqoridagi ma‘lumotdan turtki olgan holda izladik va topishga muvaffaq bo‘ldik. Faqat shuni qayd etish joizki, M.Solihov kitob ustida ishlagan payti Cho‘lpon maqolasini qayta ko‘rib chiqmagan, xotira asosida yozgandek ko‘rinadi. Sababi, Cho‘lpon maqolada “Padarkush”ni “birinchi teatr deb aytuvni noto‘g‘ri deb o‘z ta‘biri bilan “O‘zbek teatru tarixiga o‘nglash” kirgizgan” emas. Aksincha, aynan “Padarkush” o‘zbek teatri ibtidosi ekanini ta‘kidlab: “O‘zbeklarda teatr – sahna harakati Mahmudxo‘janing “Padarkush”i bilan, tomoshanavislik (dramaturgiya) esa “Mahramlar”dan va balki Fitratning avval fors tilida yozilib, Istanbulda bosdirilgan “Munozara”sidan boshlandi deb, o‘zbek teatrining tarixiga kichkinagina bir “o‘nglash” (popravka) kirgizgandan keyin, keyingi davrlar to‘g‘risida o‘tamen”⁴, – deb yozadi.

Ya‘ni Cho‘lpon teatr bilan dramaturgiyani farqlash asosida tarixiy haqiqatni tiklashga intiladi: Behbudiy dramasi ahamiyatini aslo kamitmagani holda “Mahramlar”ning haqini ham to‘kis ado etadi. To‘g‘ri, “Munozara”ning bu siraga qo‘shilgani bahsli, biroq jumladagi “balki” Cho‘lpon bu fikrda qat‘iy emasligini, buni bir ehtimol o‘laroq tilga olganini ko‘rsatadi. Xullas, agar o‘tgan asrning 20-30-yillarida yozilgan teatr tarixiga oid manbalarda Cho‘lpon ko‘targan masala bo‘yicha turlicha qarashlar borligi hisobga olinsa, endilikda ularni bir butun holda o‘rganish imkoniyati paydo bo‘ldiki, bu topilmaning ahamiyatini ko‘rsatadi.

“O‘zbek xalq kalendari”dan Cho‘lponning o‘zbek matbuoti haqida umumiy ma‘lumot beruvchi “Matbuotimiz” nomli maqolasi ham o‘rin olgan. Milliy matbuotimiz tarixi bo‘yicha manba deb qaralishi mumkin bo‘lgan bu maqola, bizningcha, eng avval muallifning “subyektiv nazari” bilan alohida ahamiyatga ega. Muallif nihoyatda erkin fikr yuritadi, munosabatini ham erkin ifodalaydi. Jumladan, mana bu yo‘sinda: “Bizda birinchi martaba chiqqan gazeta 1905 nchi yil to‘palanglaridan bevosita keyin. Qo‘limda tayyor dastak bo‘lmag‘ani uchun “Xurshid”, “Tujjor”, “Taraqqiy” gazetalarining qaysi yilda chiqqanlarini aniq ayta olmayman”⁵. Darhaqiqat, matbuotimiz haqida kalendarga material tayyorlashga chog‘langan odamning “aniq ayta olmayman” deya tan olayotgani ham o‘zini g‘oyat erkin tutayotganidan dalolat beradi. Muhim jihati, Cho‘lpon faktlarni boricha berishga intiladi, milliy matbuotni yuzaga keltirgan ijtimoiy omilni – “1905 nchi yil to‘palanglaridan bevosita keyin”gi sharoitni ta‘kidlab aytadi. E‘tibor bering, u milliy matbuotning paydo bo‘lishini bevosita jadidchilik harakati bilan bog‘lashi, birlamchi omil o‘laroq shuni ko‘rsatishi ham mumkin edi. Lekin Cho‘lpon juda yaxshi biladiki, 1905 yil to‘polonlaridan keyingi sharoit oqpodshoni *so‘z, fikr, e‘tiqod, matbuot* erkinligi kabi huquqlar berishga majbur etgan, ayni shu narsa bizda birin-ketin gazetalar chop etila boshlanishiga turtki bo‘lgan. Ya‘ni Cho‘lpon imkon tug‘ilganida o‘zi mansub harakatni alqash yo‘lini emas, haqiqatga sodiqlik yo‘lini tanlaydi.

Cho‘lpon “o‘zbek matbuoti” deganida “o‘zbek xalqi tushunib – o‘quyturg‘an gazeta va majmualarni” tushunish kerak deb hisoblaydi. Shuning uchun tor ma‘nosida bu tushunchaga kirmaydigan faktlarga ham to‘xtaladi. Jumladan, qariyb ellik yillik tarixga ega “umum turk-tatar matbuoti”ga o‘zbek matbuotidan tashqarida deb qaramaydi. Fikrini asoslash uchun qirq yildan beri bosiluvchi “Tarjumon” gazetasini “chiqqan kundan tortib o‘qug‘an o‘zbeklar yo‘q emas”ligini, “umum turk-tatar matbuoti o‘zbeklar hisobiga anchagina “tiraj” qozong‘ani”ni eslatadi. Shuning uchun ham “yarim asrlik bir borliqqa ega bo‘lg‘an umum turk-tatar matbuotini o‘zbek matbuoti tarixig‘a tirkab o‘tsak, haqsiz bo‘lmaymiz” deb biladi.

³ Solihov M.B. O‘zbek teatr tarixi uchun materiallar. – Toshkent: O‘zdavnashr, 1935. – 69 b.

⁴ Cho‘lpon. O‘zbek sahnasi. O‘zbek xalq kalendari. – Moskva: Ittifoq xalqlarining markaziy nashriyoti, 1926. – 42 b.

⁵ Sulaymon A. Matbuotimiz. O‘zbek xalq kalendari. – Moskva: Ittifoq xalqlarining markaziy nashriyoti, 1926. – 44 b.

Shuningdek, Cho'lpon "Turkiston viloyati gazetasi"ni ham o'zbek matbuoti sirasida ko'radi. Zero, "missioner Ostroumof" gazetasi bo'lgani uchun jadid matbuoti "unga yomon qarab kelgan" bo'lsa-da, u "o'zbek tilida chiqar edi; uning eskirak sonlarida oson o'zbek tili bilan har xil fan-niy ma'lumotlar berilgan. Yog'murning bulutdan yoqqanlig'i, bulutning mutloq bug'dan vujudga kelishi juda yengil va sodda til bilan tushuntirilgan". Ko'ramizki, Cho'lpon "Turkiston viloyati gazetasi" mustamlakachilik siyosati-yu missionerlik maqsadiga xizmat qilganidan ko'z yummay-di, ayni paytda uning millat uchun manfaatli tomonlarini ham e'tirof etadi. Cho'lpon bu fikriga ko'pchilik e'tiroz qilishi mumkinligini his qiladi, shuning uchun ham ularga qarata: axir "u "yo-mon" gazetaning tarixi chakana emas. Bizning bu kungi chin inqilobchi Mirmuhsin o'rtog'imiz o'zining birinchi yozuvlarini o'sha gazetada bosturg'an esa, hatto Mahmudxo'ja Behbudiy ham unga ba'zi narsalar yozg'an esa... Nima deysiz?" – deya xitob etadi. Cho'lpon mazkur faktlarni qayd etgach, "chor-nochor shu haqiqatni ham qabul qilib, biz uchun saropo qing'ir tilaklar tilagan u gazetaga ham tariximizdan ozroq joy berib o'tamiz-da!" degan xulosaga keladi. Tan olish kerak, Cho'lponning o'zbek matbuoti tarixiga doir qarashlari ilmiy xolisligi, obyektivligi bilan ajralib turadi. Eslang, sho'ro zamonida "Turkiston viloyati gazetasi" ko'p tilga olinar, o'zbek tilidagi matbuotning qaldirg'ochi o'laroq e'tirof qilinardi. Istiqlof arafalaridan boshlab milliy matbuotimiz tarixini 1906-yildan boshlab belgilaydigan bo'ldik. Holbuki, bu masalada Cho'lpon maqolada keltirgan "dastak"(fakt)lar ham jiddiy o'ylab ko'rishga loyiqdir.

Yuqorida bu topilmalar ekspeditsiya davomida qo'lga kiritilganini aytdikki, u Innovatsion rivojlanish vazirligining granti tufayligina mumkin bo'ldi. Ekspeditsiya davomida hali Moskva, Sankt-Peterburg, Qozon, Ufa, Orenburg kabi shaharlardagi arxiv va muzeylar, kutubxona fondla-rida Cho'lpon hayoti va ijodiga oid manbalar oz emas. Faqat ularni topish uchun juda ko'p izlanish – bittagina ma'lumotni topish uchun o'nlab gazeta-jurnal taxlamlari, yuzlab arxiv yig'majildlarini ko'rib chiqish kerak bo'ladi. Buning uchun tadqiqotchilardan sabr-toqat bilan – "topilmayapti-ku" deya ishni aro yo'lda tashlab qo'ymay! – izlanish, ilmiy tadqiqotlarni tashkil qilishga mas'ullardan esa himmatli bo'lish talab qilinadi.

FUZULIYNING PICHINGLARI

*Niholi gulshani dardamki, suv yerina verir,
Bana hamisha jigar qoni bog'boni qazo⁶.*

Fuzuliy o'zi Bag'dodda o'tgan, janub turkchasi bilan yozgan bo'lsa-da, o'zbeklar orasi-da Navoiy bilan barobar tanilgan shoir. Bizning burungi programsiz maktablarimizning "pro-gram"larida "Chorkitob", "Eshonso'fi" kabi axloq kitoblaridan keyin, Navoiy devonlaridan biri bilan birga, Fuzuliy devoni bo'lunardi. Hatto chalasavodlik otinbibilar ham hech bir doktor va retsepsiz, to'ppa-to'g'ri attordan olingan (balki, katta onalaridan qolg'an) ko'z oynakni ip-bog' bilan quloqlarig'a ilashtirib olib, Fuzuliy tatalab o'lturardilar. Janub turklarining Boqiy, Nadim, Naf'iy va Emruh(Yunus Emro – I.M.)larini bizning tuppa-tuzuk savodxonlarimiz, hatto adabiyot-dan xabardor mullalarimiz ham bilmas edilar. Faqat Fuzuliy ularning hammasidan ayrilib, bizning savodxonlarning kitob tokchalari va raflaridan o'ziga muhtaram bir joy olgan edi. Shu uchun, ad-abiyotshunoslarimiz, klassik adabiyotimizning Lutfiy, Navoiy, Atoiy, Boyqaro, Bobir, Amir, Faz-liy va boshqa-boshqalarini tekshirar ekan, Fuzuliyga ham diqqat qilishlari kerak. O'zbek klassik adabiyoti tilining shakllanishida Fuzuliyning juda yaqqol ta'siri bor (Muhammadalixon she'rlarida bu ta'sir to'la, boshqalarda oz-ko'p ko'riladi).

⁶"Dard gulzorida bir ko'chatmanki, qazo (taqdir) bog'boni menga suv o'rniga hamisha jigar qonidan beradi".

Fuzuliy oz yozgan, lekin soz yozgan shoirlardan. Uning Istambulda bosilgan bir kulliyoti (to'la to'plami) borki, unga 1) qasidalar ("qasoid"), 2) "Bang va boda", 3) Nishonji poshoga yozilgan maktub, 4) soqiynoma, 5) g'azallar devoni, 6) "Layli va Majnun" kiradi. Qasidolari ko'pgina bo'lsa ham "Layli va Majnun" bilan g'azallar devonidan boshqalari maqola hajmidagi kichkina asarlardir. Bulardan tashqari, haligi devonga kirmagan yana bir asari – "Hadiqat-us-suado"si bor-kim, ma'lum Karbalo fojiasiga bag'ishlanib yozilgan. Uning boshqa asarlari, borligidan xabarimiz yo'q. Mashhur chig'atoy klassik shoiri Lutfiyning bir g'azaliga Fuzuliy tomonidan bog'lang'an chiroylik bir muxammas (beshlik) qo'lyozma holida saqlang'an ekan, ko'rushga muvaffaq bo'ldik. (Fuzuliyning muxammas bog'lashdag'i hunarini ko'rsatish uchun o'sha muxammas bilan yana o'z ustoz Habibiyning bir g'azalig'a bog'lag'an muxammasini bir qadar izoh bilan "Guliston"da ber-moqchimiz.)

Men o'ylaymanki, turk tilida yozgan va biz bilgan (o'zbeklarga tanilgan) klassik shoirlar orasida Fuzuliy o'zining samimiyligi, kuyub, ko'nglidan olib yozishi bilan alohida o'run tutadi. Fuzuliy g'azallarining samimiyligi, yaqinlig'i va otashinligini uning ijodi haqida yozganlar bir og'izdan deyarlik tasdiq qiladilar. Lekin men uning shu yaqinlig'i va otashinligini yanada oldinga qo'ymoqchiman. Fuzuliydan gapirganda, uning dard-u alamidan, uning changgi osmonga chi-qishidan, chuqur ma'nolarga ega bo'lgan falsafiy nolishlaridan bo'rttiribroq gapirish lozim keladi. Mana bu to'rt yo'l narsasini (ruboiysini) ko'ring:

*Har damki bahor qildi oroyishi bog',
Navmidlik urdi lolavash bag'rima dog',
Zero tikan uzra dutdi bulbul maskan,
Gul bad guzargohinda yondirdi chiroq⁷.*

Idealist falsafa tarafdorlari, ayniqsa, bilimdon mutasavvufklar nima desa desinlar, bu to'rt yo'ldagi shikoyat, o'z davriga ko'ra, dunyoning tekissizligidan qilingan shikoyatdir. Buni buyuk shoir shunday go'zal ramzlar (simvol) libosiga o'raganki, go'zallikni o'ziga monopoliya qilish bilan maqtanaturg'an tasavvuf, bu chiroylik ruboiyni boshqa hech kimga, ayniqsa, turmushning dag'al ehtiyojlaridan ko'prak gapiraturg'an "qo'pol" moddachilarga bermak istamaydi. Lekin o'sha zamonning hokim mafkurasiga katta ta'sir ijro qilg'an tasavvuf saltanati (sulton saltanati bilan babbaravar xalqni kemirgan kuch), shuningdek, butun mamlakatni o'zining qattiq changali-da ushlagan sulton idorasi, shunday san'atkor bir shoirga o'rta darajalik bir hukumat ma'muriga bergan davlatni bermaydi, yoki bergisi kelmaydi. Bechora shoirni:

*Davr javrinda tanu jonimda rohat qolmadi,
Mehnatu g'am chekmaga minba'd⁸ toqat qolmadi*

deb, davrdan achchiq shikoyat qilishg'a majbur etadi. Unga muruvvat qilish, uning qimmatli asarlarini tegishincha taqdir qilib, u asarlarning shoiriga shunga yarasha muomala qilish bir yoqda tursin, uni hatto har tomondan yakka-latib, so'kturadilar ham. Yo "shia" deb, yo bo'lmasa umuman "e'tiqodi sust" deb, unga ko'p ta'na toshlari ottiradi. Umuman shoirga bo'lgan javrlar "ketsiz" bo'ladi:

⁷ "Ko'klam bog'larni yasantirishga boshlagan choqlarda, hama vaqt bir umidsizlik kelib mening ko'ksimga lolaniki singari dog' uradi. Nega desangiz, bulbul o'z maskanini tikonlar orasiga quradi-yu, gul borib o'z chirog'ini shamol o'tadigan yo'lda yondiradi"

⁸ Bundan keyin.

*Intihosiz javrlar o‘tlara yondirdi mani,
Achchi so‘zlar totli jonimdan usondirdi⁹ mani, -
deydi shoirning o‘zi.*

Fuzuliy davrining kattalari (Bag‘dod volisi Ayozi posho, Uvaysbek, Rustam posho, Mustafo Chalabiy, askarlar qozisi Qodir Chalabiy va boshqalar), shoirning o‘z nafsini kuchlab turib yozgan maqtovlari (qasidalar)dan boshqa narsaga tushuna olganmikan? O‘zlarini maqtab yozgan qasidalar uchun ba‘zi-ba‘zida “iltifot” qilib, gadoylar qatori “xayr-sadaqa” tashlab qo‘yaturg‘an kattalar shoirning asil ko‘nglidan chiqqan (emotsional) hayajonlarini anglay olarmidi?

*Demish har g‘unchaya oshiqlik‘im, rozin sabo, derlar,
El og‘zin dutmoq o‘lmaz, qo‘rqaram, ey gul, sanga derlar¹⁰.*

* * *

*Xayoliy orazing javlon edar bu chashmi purnamda,
Nechikkim mavjlanmish suvda aksi oftob o‘ynar¹¹.*

Maishat tangligi nihoyat darajasiga yetgandan keyin, Fuzuliy “osilsam balandroq dorga osilay” deb, eng yuqorig‘a ariza bergan bo‘lsa kerak. Biz hozir o‘sha arizadan ya‘ni Fuzuliyning Nishonji poshoga yozgan maktubidan gapirmakchi bo‘lamizki, unda tasavvuf go‘zalliklaridan hech bir asar yo‘q. U o‘sha davrning insofsizliklaridan soddagina qilib gapiradigan kichkina bir hujjatdan iborat.

* * *

Fuzuliy turk sultonlarining eng hashamatligi bo‘lgan qonuniy Sulton Sulaymon davrida o‘tgan. Sultonning “qonuniy” degan laqabi o‘zi ko‘rsatib turadiki, uning zamonida u keng mamlakat qonun bilan idora qiling‘an davlat apparati muntazam ishlagan. Sultonparast tarixchilar Sulaymon davrini maqtab tugata olmaydilar. Qonuniy Sulaymon o‘zining muncha keng mamlakatini ma‘lum bir qonun doirasiga solishga urungan edi. Bu narsa Fuzuliy maktubidan ham ma‘lum bo‘ladi (vaqf daromadlarining turli chiqim boblariga-statyalarga bo‘lunishi). Sulaymon o‘zining bu tashabbusida qanchaliq muvaffaq bo‘lgandir – bilmaymiz, ammo Fuzuliy maktubidan ko‘runadiki, mamlakat idorasi, baribir, bir to‘da o‘g‘rilar va talonchilar qo‘lida qolg‘an. Keng mamlakat daromadlarining qaymog‘ini o‘shalar yalaganlar-da, Fuzuliydek halol mehnat qiluvchi bechoralarga, qancha talantli va san‘atkor bo‘lsalar ham, “zahmatlarga tushmak”dan boshqa narsa nasib bo‘lmagan:

*Bango ban o‘ldug‘um manzilda rohat mayl edib kelmas,
Dushib zahmatlarga nochor ban o‘ldum talabgori.
Havoi sayr qildim irtifo qadr uchun, zero –
Yerinda har matoing past o‘lur albatta miqdori¹².*

Shunday qilib, yuqorida aytganimizdek, faqirliq va yo‘qsulliqdan qutulib bir qadar odam qa-

⁹ To‘yduydi.

¹⁰ Tong shamoli mening oshiq bo‘lganimni har bir gul g‘unchasig‘a aytib yurar emish. El og‘zini tutib bo‘lmaydi, ey gul, qo‘rqamanki, uni senga ham yetkizadilar.

¹¹ Yuzing xayoli namlangan ko‘zimda o‘ynaydi, xuddi to‘lqunlang‘an suvda quyoshning aksi o‘ynaganday.

¹² Men o‘zim yashagan joyda menga rohatning o‘zi kelmaydi, xo‘b og‘irliqlar tortganimdan keyin nochor-noiloj o‘zim aqtarishg‘a boshladim.

Qadrimni balandlatish uchun sayr (safari) qilish havasiga tushdim, negakim har qanday matoning narxi o‘z joyida arzon bo‘ladi.

tori yashamoqchi bo‘lgan Fuzuliy vaqfdan nafaqa (“taqoid”) so‘rab, o‘sha Sulton Sulaymonning bosh vaziri bo‘lgan Nishonji poshoga ariza beradi. U arizaning ustiga bosh vazir “zavoid hisobiga (vaqfning tub ehtiyojlariga belgilangan mablag‘dan oshiqcha pullar hisobiga) berilsin” deb yozadi. Mana shu “zavoid” so‘zini dastak qilib olib, vaqf idorasidagi to‘ralar Fuzuliyga hech narsa bermaydilar. Uni ko‘p vaqtlarg‘acha ana-mana deb sarson qiladilar. Axiri, Fuzuliy vaqfdan pul olish umidini tamom yo‘qotg‘andan keyin shu maktubni yozadi.

Maktub juda tumtaroq, sertakalluf iboralar bilan boshlanadiki, uni o‘rta darajada savodli bir kishi ham (arabcha va forsiychadan mukammal xabari bo‘lmasa) tushunolmaydi:

“Moliki mulk oroyi olam va hokimi hikmat fazoi aqolim...”¹³”

Bu quruq bir muqaddimadan iborat. Undan keyin shoir bir necha yo‘l she‘r (nazm) bilan haligi arizaning nima uchun yozilganini, undan nima natija chiqqanini bildiradi. Bu bir necha yo‘l nazm maktubchening boshida keladi, demak, Sulton va uning idorasiga otiladigan piching toshlari shu yerning o‘zidayoq boshlanadi (shunday joylarning ostiga chizildi):

*Arz etar xokisor-u bemiqdor,
Bandai kamtarin Fuzuliyi zor,
Ki muqimiy maqomi uzlat ekan.
Sokini go‘shayi qanoat ekan,
Boshima dushdi joh savdosi.
Zavqi ahli tama‘ tamannosi;
Havasi kasbi nangu nom etdim,
Talabi rif‘ati maqom etdim,
Istadimkim, uluvvi qadr o‘lam,
Mazhari lutfi podshohi olam.
Bilmadim kim, shikastahol o‘luram.
Hasad ahlina poyimol o‘luram.
Tama‘, ashroq xodim o‘lmoq emish,
Sufahoya mulozim o‘lmoq emish.
Kimki Alloh din ibo aylar,
G‘ayr dargoha iltijo aylar,
Hosili zallatu xasorat o‘lur;
Raxti ummida ya‘sa g‘orat o‘lur¹⁴.*

Fuzuliy shy yerda Sulton idorasidan bir narsa umid qilish xato ekanini op-ochiq, lekin qanday ustalik bilan piching tariqasida aytadi!

Undan keyin vazirdan javob olganini, u javobga ko‘p sevinganini aytadi. Ammo bu qattiq sevinch yana o‘shanday qattiq pushaymon va xafalikka aylanganidan keyin shoir chidayolmay ketadi va qonuniy Sulaymon davridagi “qonuniy” davlat apparatini sodda, lekin o‘tkur va chiroylik so‘zlar bilan juda yomon urib tashlaydi (shu joyini to‘la ko‘churamiz, lekin asl nusxasini berib o‘turmasdan, tarjimasinigina beramiz):

“...va hukmni ijro ettirmoq uchun vaqf mutavallisi yoniga bordim, mutavallini uchratib bo‘lma-di, undan keyin moliya bo‘lumiga qarab ketib, eng naqs vaqtda va eng yomon fursatda u joyga

¹³ “Dunyo mulkiga oro bergan podsho, ustalik bilan yaratilgan iqlimlarning hokimi...”

¹⁴ Tuproqlarda yastanuvchi, qadrsiz, bandalarning kamtari, bechora Fuzuliy shunday arz qiladiki, **“Faqir kishi panada”, “Och qornim, tinch qulog‘im” deb yotgan joyimda, boshimga birdan ko‘tarilish savdosi, tama‘ ahli hoy-u havasini izlash kelib tushdi;** nom va shuhrat chiqarishni havas qildim, o‘rnimning yuksalishini talab qildim, qadrim baland bo‘lsin, podshoning lutfiga erishay, dedim... **Holim xarob bo‘lushini, hasadchilarning oyoq ostlarida qolishimni bilmagan ekanman.** Tama‘ degan narsa – yomonlarga xizmat qilish, past odamlarning buyurganlarini bajarishdan iborat ekan. Kimki Xudodan yuz o‘gurib boshqa dargohlarga yuz ursal, topadigani tubanlik va buzg‘unlik bo‘lar ekan-u, umid boyliklarini umidsizlik kelib talab ketar ekan!”

yetib borganligimdan, bir to‘da odamlarni ko‘rdimki, hikoyatlari parishon, na safodan unda asar-u, na sadoqatdan unda nishon bor; to‘plamlari hillalar (hiyla, nayrang ma’nosida – I.M.) tuzog‘i, majlisdag‘i odamlari “hayvonning o‘zi, balki uning ham ozg‘inrog‘i”. Kelishmagan harakatlari ruhning egovi singari va ozor berguvchi so‘zlari Nuh to‘foni to‘lqunlariday jangari; salom bersam, “bu pora emas” deb olmadilar, hukm ko‘rsatdim, “foydasi yo‘q” deb nazar solmadilar, garchi zohirda bo‘yun egish (itoat) shaklini ko‘rsatdilar, ammo hol tili bilan hamma savollarimga bir-bir javob aytdilar: dedim: “hoy yaxshilar, bu qanday fe‘li xato va chin abru¹⁵dir? Dedilar: “hamma vaqt bizning odatimiz shudir”. Dedim: “menga rioya qilinsin. Nafaqa uchun qog‘oz berdilarki, hamma vaqt undan bahra olay, xotirjam o‘lturib podshohning haqlarig‘a duo qilay”. Dedilar: “Ey bechora, sening uvolingga qolg‘anlar, seni ovoralik ko‘chasiga solganlar, endi doim foydasiz janjallar qilasan, xunuk yuzlar ko‘rib, do‘qqi so‘zlar eshita berishdan siqilasan”. Dedim: “Nafaqam nima uchun qo‘lg‘a kelmas?”. Dedilar: “Zavoid degan narsa bizda bo‘lmas”. Dedim: “Shunday katta vaqf zavoidsiz bo‘ladimi?”. Dedilar: “Vaqfning tub chiqimlaridan ziyodasi bizdan ortib qoladimi?”. Dedim: “Vaqf molini ortiqcha (o‘z maqsadidan tashqarig‘a) ishlatish uvoldir”. Dedilar: “Pulga sotib olganmiz, bizga haloldir”. Dedim: “Hisob so‘rab qolsalar javobgarlikka qolinadi”. Dedilar: “Hisob degan qiyomatda olinadi”. Dedim: “bu dunyoda ham hisob olinadi deb eshitdik”. Dedilar: “Undan qo‘rqmaymiz, chunki kotiblarni rozi etdik”. Ko‘rdimki, savolimga javobdan boshqa narsa bermaydilar, bu hujjat bilan so‘raganimni berishga yaqin ham kelmaydilar, nochor xarxashani tashladim, yana ma‘yus va umidsiz bo‘lib o‘zimning pana burchagimga yo‘l boshladim”.

Qonuniy degan laqabi bilan maqtalaturg‘an shunday katta bir sultonning idora apparatini qora yerlarga urub toza razil qilg‘anidan keyin, haligi ikki o‘rtada sarson bo‘lgan ariza qog‘ozi to‘g‘risida mana bu shirin yo‘llarni yozadi:

“Hujjatimdan (qog‘ozimdan) haqorat ko‘rganim uchun menga uning oldida ko‘p uyat, hujjatim menga foyda yetkizolmagani uchun mendan xijolat. U charx etilgan¹⁶ guvohdek gapirgan gapidan pushaymon, men yolg‘on da‘vogar singari ta‘nalardan parishon; u bekor bo‘lgan oyatdek ishga yarovsiz, men odam qatoridan chiqqan ummatdek ovsiz va dovsiz”.

Undan keyin shu yuqoridag‘i so‘zlarni to‘rt yo‘l bayt ichiga qanday chiroylik va badiiy qilib, yaxshi obrazlar bilan joylaydi:

*Ban anga fitna, ul banga ofat,
Mutanaffir¹⁷ ban andan, ul bandan.
Ban anga g‘ussa, ul bana mihnat,
Mutakaddir¹⁸ ban andan, ul banda!*

Yuqorida ham aytgan edik: bosh vazirning buyrug‘idag‘i “zavoiddan berilsin” degan hukmni bahona qilib, mutavalli va uning moliyadagi to‘ralari shoirga hech narsa bermaydilar. Shu uchun mana shu “zavoid” so‘z ustida ham Fuzuliy bosh vazirga qattiq pichinglar qiladi.

“Darhaqiqat, agar “zavoid” so‘zidan maqsad – xizmatchilar va rutba egalarining oyliklaridan, nafaqaxo‘rlarning maoshlaridan, ot, mol va boshqa hayvonlarning yem-hashak sarflaridan, oqtarish va binolar solish xarajatlaridan oshgan puldan nafaqa berilsin, demoq bo‘lsa, u holda janobingiz mana bunday demoqchi bo‘lasiz: “oldin va yuqori bo‘lish da‘vosini qiluchi va o‘zini ko‘p musta‘id odamlardan oldinda deb biluchi Fuzuliy, mening soyayi davlatimda, mening qaynab tushgan saxiyligim, jo‘mardligim va marhamatlarim orqasida shu saxiylik nomasini olib va

¹⁵ Qanday yanglish va hunuk fe‘l. Munda so‘z o‘yuni bor.

¹⁶ Otvod yegan.

¹⁷ Nafrat qilg‘an, torting‘an.

¹⁸ Kadarlangan, ozor yegan.

mening buyrug'img'a asosan, bundan keyin o'zini – hamma gadolardan, balki hayvonlar, toshlar va hatto tuproqlardan kam va past bilsin, behudaga qog'oz ishlatmasdan o'z martabasini topsin".

Bu maktub yana bir necha yo'l nazm bilan bitadi. Bu nazmda ham kattakon piching bor:

*...Garchi anduhu mihnati cho'qdir,
Hechkimdan shikoyati yo'qdir,
Toli'imdir banga jaf o'ketiran,
Har bir oningda bing balo ketiran,
Yo'qsa dargohi podshohi zamon,
Lutfa manba'duru muruvvata kon.*

Cho'lpon

"Guliston" jurnali, 1936 yil, №10.

21-23 betlar.

O'ZBEK SAHNASI

O'zbek teatrchilig'ini Mahmudxo'ja Behbudiyan boshlab yozish va "bizda teatrning onasi o'sha edi" deb da'vo qilish odat bo'lub ketdi. Bilmadim, bizning bu ishimiz o'zimizning "o'lganga hurmat qilish" degan e'tiqodimizning samarasimi, yoki o'zbeklarning teatr – san'at harakatlarini uncha-muncha ta'qib qilib, o'sha to'g'rida yozib yurgan o'rtog'larimizning beparvolig'imi? Har holda "o'zbeklarda teatr harakati Mahmudxo'ja Behbudiyan boshlandi" deyish mas'alani bir oz kengrak olg'anda haqiqatga uncha to'g'ri kelmaydir.

Rost, o'zbek tilida yozilib **birinchi daf'a sahna ko'rgan asar** Mahmudxo'janing "Padarkush"idir. Faqat, u asar o'zbek hayotidan olinib o'zbek tilida yozilgan birinchi asar emasdir. O'zbek tilida va o'zbek hayotidan olinib yozilgan birinchi teatr risolasi **"Mahramlar"**dir. "Mahramlar" "Padarkush"dan ancha ilgari ichki Rusiya tatarlaridan Abdurauf Shahidiy tomonidan yozilib, Namanganda bosdirilgan.

Bir teatr risolasi bo'lish jihatidan "Mahramlar" ancha jonli va sahnabop qilib – ko'b o'yun berib yozilgan asardir. Faqat, bu vaqtdagi muhit va sharoitimiz u asarninggina emas – boshqa qandaygina bir asarning bo'lsa ham sahnada jonlanishiga qarshi edi. U vaqtlar bizning bu kun "jadid" deb atagan tabaqamizning ham butun o'lkada bitta yo' ikkita vakiliga yo' ega bo'lgan yoki ega bo'la olmagan davrlari edi. Holanki, "Padarkush" bosilib chiqqan vaqtda jadidlik anchagina o'sib, tomir yoyib qolgan edi. Samarqandda boshlab qo'yulganidan keyin bir-bir ketin hozirgi O'zbekistonning hamma shaharlarida qo'yilib chiqdi. Toshkentning tillarda doston bo'lub yurgan mashhur "Taraqqiyparvar Turon teatr to'dasi" o'sha birinchi o'ynalgan teatrning harorati bilan maydonga chiqqan edi.

Agarda "Padarkush" o'ynalgan davrlarda "Mahramlar" ham yangi bosilib chiqqan bo'lsa, sahnaga qo'yulmasa ham, "jadid"larning miyasini ancha vaqt egallagan bo'lur edi. Holanki, "Padarkush"ning yangi maydonga chiqqan va sahnalarda nash'u namo tobqan vaqtlarida "Mahramlar" pesasi bosdirg'uchilarining miyalaridan ham o'chib ketgan edi. "Mahramlar"ni hozir ham sahnaga qo'yub bo'lmaydi. Chunki, asar – bizdagi "bolabozliq" odatini juda ochiq va pardasiz ko'rsatgan; eshonning xonaqohda bir bola bilan yotib qolishi, o'z xotinlarining to'g'ridan-to'g'ri fohishaga aylanib ketganidan xabardor bo'lub turub, shunga muvofiq qilishi, hattoki, o'lchovdan ham ortib ketgan. Demak, "Mahramlar" hayotimizning rost va chinakam fojiasini juda ochib ko'rsatgan bir asardir.

“O‘zbeklarda teatr – sahna harakati Mahmudxo‘janing “Padarkush”i bilan, tomoshanavislik (drammaturgiya) esa “Mahramlar”dan va balki Fitratning avval fors tilida yozilib, Istanbuldan bosdirilg‘an “Munozara”sidan boshlandi deb, o‘zbek teatrining tarixiga kichkinagina bir “o‘nglash” (popravka) kirgizgandan keyin, keyingi davrlar to‘g‘risida o‘tamen:

“Padarkush” davri yuqorida aytganimcha, bir ko‘tarilish, balandlanish davridir. Juda sodda va juda o‘yinsiz yozilib yana o‘sha xilda o‘ynalg‘an “Padarkush” bir-ikki yil orasida o‘zbek sahnasiga “Layli – Majnun”, “Asli – Karam” va “O‘lilar” (“Mulla Nasriddin” asari)ni o‘ynag‘unday quvvat berdi. Faqat, u davrda o‘shanday katta narsalarda katta-katta ro‘llarga chiqqan kishilarimiz (Avloniy, Nizomitdin, Badritdin va Badriylar) teatr – sahna olamida bir necha xil jarayon borlig‘idan bexabar edilar. Shu uchun ular o‘zbek teatri va sahnasi uchun bir yo‘l, bir negiz va bir shakl aqtarmadilar. Hatto, o‘sha vaqtda bizdan ko‘ra oldinda bo‘lg‘an tatar sahnasi bilan Ozarbayjon sahnasi ham aqtarishqa yaqinlashmag‘an edi. U vaqtda Rusiyadagi turklarning hammasi ham ko‘z oldilaridag‘i (Maskavdagi yo Leningraddag‘i kabi emas) rus teatrlari kabi “realist” bir sahna yaratmoq, to‘g‘risi tashkil qilmoq istaylar edi. Biz ham shunday qildiq. Hatto, u vaqtda bizning rejissorlarimiz yo ozarbayjonli yoxud ichkari rusiyali tatar bo‘lg‘uchi edi. “Padarkush” davrida ozarbayjonli oddiy bir havaskor (Ali Asqar Askarov) shaharlar orasida talash bo‘lub yurdi...

Mana shu holda biz inqilobqa kelib kirdik. Inqilob boshida har joyda bemaza teatr to‘dalari paydo bo‘ldi. Keyincha “Karl Marks” to‘dasi kabi kosib (professio‘nal) bir to‘daga ega bo‘ldiq. Hali hozir ham o‘zbek sahnasining tub ildizi o‘sha to‘daning san‘atkorlari bo‘lub keladir; ehtimol, o‘zbek teatr tarixining oltunli sahifasiga o‘sha to‘daning ismi “muassis va boniy” so‘zlari bilan yozilsa.

Inqilob davrida yetishgan to‘dalar orasida Hamza Hakimzodaning “Farg‘ona to‘dasi”ni, albatta, eslab o‘tish kerak. San‘atni kasb qilib olg‘an bir to‘da bo‘lishdan ko‘ra u ko‘brak tashviqot yo‘lini tutqan bir narsa edi. Bizning qimmatli Yusufjon (qiziq) bir zamonlar o‘sha to‘da bilan birga urush maydonlarida yurdi.

Inqilobning 4 va 5 nchi yillarida o‘zbek sahnasi o‘z qimmatli Uyg‘urining rejisso‘rlig‘i bilan “Shayx San‘on”, “Iblis”, “Layli-Majnun”, “Makr va muhabbat”, “O‘g‘rilar” (Shillerniki), “Chin sevish”, “Hind ixtilolchilari”, “Halima”, “Chin temir botur” kabi jiddiy narsalarni ko‘rdi. Hozir uning kosib san‘atkorlari va o‘z rejisso‘ri bor.

Buxoro bilan Toshkent shaharlariga katta-katta yaxshi sahnalar soldirildi. Boshqa shaharlarda ham o‘ziga yarashar sahnalar bor. Ayniqsa, Namangan bilan Andijon sahnalarini yararliq deb ayt-mak mumkin.

Hammadan muhimi, hozir o‘zbek sahnasining o‘ziga bir shakl aqtarish yo‘lig‘a kirib qolg‘a-nidir. Maskavdagi o‘zbek “dram istudiyasi” tegrasida bu mas‘ala xiy-ladan beri ko‘tarilgan, u mas‘alaning ta’siri sahnamizga bevosita bog‘lanmag‘an kishilarni ham qiziqtirib turadir. Yaqinda mazkur istudiyada Ovrupo teatr va kino olamida tanilg‘an rejissorlardan turkiyali Erto‘g‘rul Muhsinbek bir musohaba qilib, istudiya talabalarini “Meyerxo‘ld teatri”ni qabul qilishqa da’vat qildi. Unga qarshi istudiya hali hozir bir narsa deya olmasa ham, bu zaminda munozaralar bo‘lishi aniq.

Cho‘lpon

O‘zbek xalq kalendari.

Moskva: Ittifoq xalqlarining markaziy nashriyoti, 1926.

42-43 betlar.

MATBUOTIMIZ

Biz yangi madaniyatga endigina quyulub kelayotibmiz. Bizda yangi madaniyatning har narsasi go‘dak, ibtidoiy. Ijtimoiy hayotimizga qandayg‘ina bir yangilik kirgizgan yoki kirgizmakka tirishgan azamat bo‘lmasun – bu kun biz bilan hamasr va hamzamon, faqat Mahmudxo‘ja Behbudiygina o‘lib ketdi. U ham bo‘lsa o‘z tabiiy ajali bilan emas. Innaykin: Mahmudxo‘ja Behbudi, meningcha, mutlaq bir “yangichi”, yangilikning yolg‘uz va bir muassisi emas, ko‘b muassislarining biri va eng kuchlik, ulgurchi azamatlaridan.

Shunday bo‘lg‘andan keyin, bizda yangi madaniyatning mevalari bo‘lg‘an “gazetachilik, majmuachilik, teatr sahnachilik” kabi narsalar ham – yangi; ularning tarixini yozish – kechagi bo‘lub o‘tkan ishlarni sanab ko‘rsatishdan iborat. Shu uchun dunyo inqilobining markazida, bizning tilimizda birinchi martaba chiqayotgan “Kalendar” o‘zbek matbuotining tarixidan – “Kalendar”ning o‘z vahimasiga yarashar – katta bir narsa bera olmaydir. Bu bir necha og‘iz gap, o‘sha “bera olmasliq”ning uzri.

* * *

Har nima bo‘lsa ham bizning matbuotimiz – sahnamizdan eskirak va qariroq. Bizda birinchi martaba chiqqan gazeta 1905 nchi yil to‘palanglaridan bevosita keyin. Qo‘limda tayyor dastak bo‘lmag‘ani uchun “Xurshid”, “Tujjor”, “Taraqqiy” gazetalarining qaysi yilda chiqqanlarini aniq ayta olmayman. Har holda 1914 nchi yilda birdan maydonga otilg‘an “Sadoi Turkiston” (Toshkent) bilan “Sadoi Farg‘ona” (Qo‘qon) gazetolari, ulardan bir-ikki yil burun Samarqandda Mahmudxo‘ja tomonidan chiqarilg‘an “Samarqand” gazetasi bilan “Oyina” majmuasi, Buxoroning “Buxoroi sharif” va “Turon”lari; 1905 nchi yil to‘lqunlari bilan qo‘zg‘alg‘an kuchlarning asarlari bo‘lub, qora irtijo‘ (reaksiya) davrlarida uzoq vaqt harakatsiz qolib ketganlar edi. U kuchlarning majburiy harakatsizliklari, albatta, allanecha yil davom etdi. Buni 1905 nchi yildan so‘ng umum Rusiyada hukm surgan sukunatdan ham anglasak bo‘ladir.

“O‘zbek matbuoti” degandan keyin, men o‘zbek xalqi tushunib – o‘quyturg‘an gazeta va majmualarni anglayman. Shu uchun tor ma‘nosi bilan olg‘anda chin o‘zbek matbuoti qatorig‘a kirmayturg‘an ikki omilni shu yerda qisqag‘ina aytib o‘tamen. Aytmakchi bo‘lg‘animning biri, umum turk-tatar matbuotidir; G‘aspirnskiyning “Tarjumon”i ulug‘ inqilob arafalarida 40 yilliq umrga ega bo‘lg‘an esa, uni chiqqan kunidan tortib o‘qug‘an o‘zbeklar yo‘q emas. Umum turk-tatar matbuoti o‘zbeklar hisobiga anchagina “tiraj” qozong‘an. Bu hol, ayniqsa, yapon-rus urushi, Trablus urushi va Bolqon urushlari vaqtlarida juda ochiq va aniq ko‘ruildi. Shunday bo‘lg‘andan keyin, yarim asrlik bir borliqqa ega bo‘lg‘an umum turk-tatar matbuotini o‘zbek matbuoti tarixig‘a tirkab etsak haqsiz bo‘lmaymiz. Yana bir aytmakchi bo‘lg‘anim – mashhur “do‘stimiz va xayrixohimiz” Ostroumofning “Turkiston viloyati gazetasi”dir. Ostroumof burung‘i chor hukumatining quyub qo‘yg‘an nusxasi va bir qadarda missiyoner bo‘lg‘ani uchun, “jadidlar” matbuoti unga yomon qarab kelgan. Andijonning chinakam allomalaridan biri o‘sha Ostroumofning yuziga (tanimasdan, albatta) “Missiyoner Ostroumofning gazetasini bizning xalq o‘qumaydir” degan. Ostroumof munga xafa bo‘lub, “bo‘lmasa qandoq gazetalarini o‘quydir?” deb so‘rag‘anda, to‘g‘riso‘z allomamiz “Tatar gazetalarini” deb javob bergan... Lekin, shunchalar “yomon” bo‘lg‘ani bilan Ostroumofning u gazetasi o‘zbek tilida chiqar edi; uning eskirak sonlarida oson o‘zbek tili bilan har xil fanniy ma‘lumotlar berilgan. Yog‘murning bulutdan yoqqanlig‘i, bulutning mutloq bug‘dan vujudga kelishi juda yengil va sodda til bilan tushuntirilgan. Mundan 10-15 yil burun u gazetaning ismi ostig‘a “45 yildan buyon muttasil bosiladir” deb yozilg‘an edi. Demak, u “yomon” gazetaning tarixi chakana emas. Bizning bu kungi chin inqilobchi Mirmuhsin o‘rtog‘imiz o‘zining

birinchi yozuvlarini o'sha gazetada bosturg'an esa, hatto Mahmudxo'ja Behbudiy ham unga ba'zi narsalar yozg'an esa... Nima deysiz? "Dastak" degan so'z zamon tilida "fakt" esa, chor-nochor shu haqiqatni ham qabul qilib, biz uchun saropo qing'ir tilaklar tilagan u gazetaga ham tariximizdan ozroq joy berib o'tamiz-da!

* * *

Inqilobning dushmanlari ham iqror qilishqa majburdirlarkim, bizda chinakam matbuot inqilobdan so'ng tug'uldi. Bolalar muz tiyg'ang'anda bir-birlarining etaklarini ushlab – cho'ngg'ayib o'turub adirlarda, etak egasi qandoq ketsa shunday keta beradirlar. Shunga o'xshash jamiyat hodisalarining har biri ham o'sha jamiyatning etagiga osilib olar ekan-da, o'shaning yurushiga qarab ketaberar ekan. Birdan "Xurshid", "Taraqqiy" va "Osiyo"larni o'rtag'a otqan 1905 nchi yildagi to'lqunli jamiyat edi, bir necha yil bizni Ostroumof bilan Olim qozining og'zig'a qaratib qo'yg'an, yana 1905-yil to'palangidan keyingi – "Istalipin" qamchisi ostidag'i jamiyat edi, birdan "Sadoi Farg'ona" bilan "Sadoi Turkiston"ni maydonga chiqarg'an, 1914 nchi yil urushlariga va undan keyingi ulug' voqealarga tabiiy suratda hozirlanib kelgan jamiyat edi. Fevral inqilobidan keyin erkin dam olg'an jamiyat "Najot", "Turon", "Kengash", "Hurriyat", "Sho'ro", "Ulug' Turkiston", "El bayrog'i" va boshqa bir muncha gazetalarni yoyib tashladi.

O'ktabr inqilobig'acha shuncha gazetalar chiqqan bo'lsa, gazetachilik bizning xalqimiz uchun hali yot bir narsa edi. Shu uchundirkim, Kabir Bakirning "Ulug' Turkiston"i so'ng sanalarigacha tatar lahjasida chiqib, bizning xalq tomonidan o'qulub keldi. Iqror qilmoq lozimdirkim, u gazeta o'z vaqtida eng mukammal bir gazeta edi. O'sha vaqtlarda burung'i Turkistonda uning tengi bir gazeta bo'lmadi.

Uning o'rnig'a kelgan chinakam firqa-sho'ro gazetasi "Ishtirokiyun" yana Kabir Bakir lahjasi ta'sirida bo'ldi. U gazetani va umuman "O'zbek" gazetalarni o'zbeklashdirgan marhum "Chig'atoy gurungi" bo'ldi. "Ishtirokiyun" bizda uzoqg'ina davom etkan gazetadir. O'sha vaqtlarda (1919-1920 nchi yillarda) qog'oz, siyoh va matbaa asboblari tangligi bilan, hatto ba'zi vaqtlarda butkul o'qub bo'lmaliq darajada yomon chiqaturg'an u gazeta, marhum Ahmad Donskoyning "Tarasha" tilli maqolalari bilan ham xo'b ezildi-ya...

Xuddi o'sha vaqtlarda Toshkentda birinchi martaba chiqqan devor gazetasi "Ro'sta" nafosat jihatidan "Ishtirokiyun"dan ortiq edi. Toshkantdan so'ng o'lkaning hamma shaharlarida degundak devor gazetalari chiqarildi. Matbaa yo'q joylarda uni yozib chiqardilar. Bu – vatandoshlik urushlarining eng qizg'in choqlari edi.

"Ishtirokiyun" o'rnig'a kelgan "Qizil bayroq" gazetasi chinakam o'zbeklashdi va har jihatdan tuzalib, takomillashib uzoqqina davom qildi. Uning o'rnig'a kelgan "Turkiston" gazetasi ortiq chinakam gazeta bo'lg'an, hajmini zo'raytqan, kunda chiqa boshlag'an, ketiga "Mushtum"ni er-gashtirgan edi.

Hozir o'shalarining hammasiga voris bo'lg'an "Qizil O'zbekiston" boshqa sho'ro jumhuriyatlaridagi markaziy gazetalarning anchasidan yuqori turadir, chinakam o'zbek gazetasi bo'lub boradir. Kundan-kun olding'a bosadir. Uning hozir "Mushtum" nomliq rasmiy kulki, "Yer yuzi" degan rasmiy jiddiy, "Kommunist" degan firqaviy jiddiy – uchta bolasi bor. Munga chinakam qishloq gazetasi bo'lg'an "Dehqon"ni ham qo'shaylik.

Viloyatlarda bir vaqtlar "Turkiston"dan ham o'tub ketgan "Zarafshon" ("Hurriyat" va "Mehnatkashlar tovushi"ning davomi), til va mundarija jihatidan hozirg'i "Qizil O'zbekiston"dan ham olqish olaturg'an "Farg'ona", o'z doirasida yana jiddiy bir gazeta bo'lg'an "Ozod Buxoro" gazetalari bor. Surxondaryomi, Qashqadaryomi – qaysi birisida bo'lsa ham durustgina bir viloyat gazetasi chiqa boshladi. Xorazm viloyatida bitta gazeta bor. Andijon shahari ham 1924 nchi yildan

beri kichkina bir devor gazetasini goh-goh chiqarib keladir. Bulardan boshqa hisobsiz devor gazetari bo‘lub, ular orasida juda jiddiy va umidlilari bor; kelgusi uchun hamma yozg‘uchilarimiz o‘sha devor gazetari bilan adadlari juda ko‘b bo‘lg‘an shahar – ishchi va dehqon muxbirlaridan yetishsa kerak.

Kommunist yoshlar tomonidan bir zamonlar yaxshig‘ina bir gazeta chiqarildi, so‘ngra u gazeta majmuaga aylanib bir muncha davom qildi. Hozirda Samarqandda “Yosh leninchi” oti bilan durustgina bir kamsamo‘l gazetasi chiqib turadir. Xotin-qizlarimiz uchun birdan-bir rahbar bo‘lub kelgan “Yangi yo‘l” gazetasi majmuaga aylantirilar emish deb eshitgan edik; hali hozirg‘a undan darak yo‘q. Har holda bu gazeta qiz-xotin jamiyatining bukungi darajasiga qarab bo‘lsa kerak – ko‘ngildagidek natija bir olg‘ani yo‘q.

Majmualarimizdan eng eskisi, albatta, Mahmudxo‘janing “Oyina”si. Undan keyin jiddiy bir majmua “Tong bo‘ldi. U 3 nchi son bilan ko‘mildi. Bizda eng uzoq davom etgan va jiddiy majmua “Inqilob” edi. “Bilim o‘chog‘i” chiqqani bilan bir soatda ko‘milganlardan bo‘ldi. “O‘zgarishchi yoshlar” majmuasi ham ancha yashadi.

Bu kun 5 ta umidli majmuamiz bor; ulardan “Kommunist”, “Yer yuzi” va “Maorif va o‘qitg‘uchi” majmualari jiddiy bo‘lub, “Mushtum” va “Mashrab” kulgi majmualari. “Maorif va o‘qitg‘uchi”, “Mushtum”, “Yer yuzi” va “Kommunist”ning asosi puxta, mahkam; ulardan ko‘b narsa kutsa mumkin.

Jamiyatning oldig‘a qarab yelgani – yugurgani haqiqat; shundayki bo‘lg‘andan keyin uning etagiga osilg‘an matbuot ham yelib-yugurmay nima qilsun?...

Maskav, yanvar, 1926.

A.Sulaymon (Cho‘lpon)

O‘zbek xalq kalendari.

Moskva: Ittifoq xalqlarining markaziy nashriyoti, 1926.

45-46 betlar.

Nashrga tayyorlovchi:
Iskandar MADG‘OZIYEV

SAIDBEK BOLTABAYEV,
filologiya fanlari bo'yicha falsafa doktori (PhD),
Karabuk universiteti
(Turkiya)

TARIXDA NAVOIY ASARLARINING O'G'UZ YURLARIDA O'QILISHI VA O'GIRILISHIGA DOIR

Annotatsiya: Alisher Navoiy sermahsul ijodi bilan turkiy til tarixida alohida ahamiyatga ega bo'lib, uning xizmatlari samarasida turkiy til tom ma'noda adabiyot tiliga aylangan edi. Chunki u qo'yib bergan tamoyillar asosida tilda barqarorlik yuzaga keldi, turkiy xalqlar yana bir til atrofida birlashdi. Shoirning asarlari butun turkiy dunyoda sevib o'qilar, turli mintaqalarda nusxalari ko'chirilib tarqalar edi. Shoir tirikligidayoq asarlari tarjima qilingani yoki moslashtirilgani bilan bir qatorda naziralari yozilgani ma'lum. Navoiy tiliga ergashuvchilar uning kabi she'r yozdi, unga taqlid qildi. Shu shaklda Navoiy tili va uslubi turkiy xalqlar yashovchi turli mintaqalarda uzoq vaqt yashab keldi. O'g'uzcha so'zlashuvchi turkiy xalqlar ham Navoiy asarlarini yaqindan bilib, aslidagidek o'qir ekan ba'zan o'g'uz tilida yana-da yaxshi tushunilishi uchun ba'zi faoliyatlar olib borilgan. Bunday faoliyatlar maqolada 4 qismga ajratilgan holda tadqiq qilindi: 1) o'g'uzcha lug'atlar tayyorlash; 2) o'g'uzchaga tarjima qilish; 3) o'g'uzchaga moslashtirish; 4) o'g'uzcha eshlarini (ekvivalentlarini) yonma-yon ko'rsatish. Natijada ushbu tadqiqotda Navoiy tilidan o'g'uzchaga tayyorlangan lug'at va lug'atchalarning hozirgacha ma'lum bo'lganlari haqida so'z bordi. Shuningdek, o'g'uz tiliga tarjima qilingan 3 asar, o'g'uzlar tiliga moslashtirilgan yoki o'g'uzcha muqobillari, izohlari yonma-yon ko'rsatilgan Navoiy asarlari ko'rsatildi. O'g'uzcha izohlar berilgan nusxalardan o'rnaklar ko'rsatilgan holda tarixiy qiyosiy til tadqiqotlari uchun bunday nusxalarning ahamiyati ochib berildi.

Kalit so'zlar: Alisher Navoiy, o'g'uzlar, turkiy til, tarjima, til munosabatlari.

Аннотация: Алишер Навои – поэт и мыслитель, имеет особое значение в истории тюркского языка. Благодаря его усилиям тюркский язык стал литературным. Произведения поэта с любовью читали во всем тюркском мире, а их экземпляры копировались и распространялись в разных регионах. Известно, что еще при жизни поэта его стихи были переведены на другие языки и диалекты, а также адаптированы к некоторым микродиалектам. Последователи затем долгое время писали на языке Навои подобные произведения и подражали ему. В государстве язык и стиль Навои распространились в разных регионах, где проживали тюркские народы. В то время как люди, говорящие на огузском языке, могли близко познакомиться с произведениями Навои, прочитать и понять их непосредственно из оригинала. Затем проводились некоторые научные исследования в огузском языке, чтобы лучше понять их. В статье такие исследования разделены на несколько частей:

- 1) Составление огузских словарей;
- 2) Переводы на огузский язык;
- 3) Адаптация к огузскому языку;
- 4) Поиск огузских эквивалентов.

В данной статье обсуждаются популярные чагатайско-огузские словари и маленькие словари, сохранившиеся до сегодняшнего дня. Кроме того, были выделены 3 произведения, полностью переведенные на огузский язык – это копии произведений Навои, которые были адаптированы на огузский язык или даны их пояснения на огузском языке. Изучая примеры копий произведений Алишера Навои с их огузскими эквивалентами и пояснениями, подчеркивается важность для историко-сопоставительного изучения языка.

Ключевые слова: Алишер Навои, огуз, тюркский язык, перевод, языковые отношения.

Annotation: Alisher Navai has a special importance in the history of Turkish language with his successful activities and works. Thanks to his contributions, Turkish has almost become a literary language. Because the stability of the language was ensured on the basis of the principles it set, and the Turkish peoples were united around a single language again. The works of the poet were read with love all over the Turkish world, and their copies were multiplied and distributed in different regions. It is known that during the poet's lifetime, his poems were transferred to other languages and dialects as well as adapted to some dialects. Followers of the Navai language wrote poems like him and imitated him. In this state, the Navai language and style lived for a long time in different regions where Turkish peoples lived. While Turkic peoples who speak Oghuz can get to know Navai's works closely, read and understand them directly from the original, sometimes some studies have been carried out in the field of Western Turkishness to better understand them. In the study, such activities are divided into 4 parts: 1) Preparation of Oghuz dictionaries; 2) Translations into Oghuz; 3) Adaptation to Oghuz; 4) Showing Oghuz equivalents side by side. As a result, in this study, Chagatai-Oghuz dictionaries and small vocabulary lists that are known until today are discussed. In addition, 3 works which completely translated to Oghuz, the copies of the Navai works that were adapted to Oghuz or given their explanations in Oghuz language were emphasized. By showing examples of copies with their Oghuz equivalents and explanations, the importance of such copies for historical comparative language studies is emphasized.

Keywords: Alisher Navai, Oghuz, Turkish language, translation, language relations.

Kirish

Bilim dunyosiga hozirda ma'lum bo'lgan eng eski yodgorliklardan ham ma'lum bo'lganidek turkiy xalqlar turli urug'lardan iborat. Bu urug'lar orasida zamonlar osha bir necha sabablarga bog'liq ravishda til o'zgachaliklari yuzaga kelgan. Biroq XIII yuzyillikgacha turkiy xalqlarning adabiy va rasmiy tili bir xil edi. Keyinchalik urug'larning turli mintaqalarga yoyilishi va borgan mintaqalarida alohida davlatlar qurishi natijasida bir-biridan fonetik va morfologik jihatdan bir muncha farqlarga ega adabiy tillar yuzaga kela boshladi. Kichik Osiyo va Ozarbayjon hududlarida o'g'uzlar tiliga asoslangan adabiy til shakllana boshlagan bo'lsa, Mamluklar davlati kabi qipchoqlar ko'pchilikni tashkil qilgan hududlarda umumiy adabiy tilga qipchoqcha xususiyatlarning aralashishi ko'zga tashlanar edi. Bu mintaqalardagi adabiy tillar qoraxoniylar davrida mushtarak bo'lgan umumiy adabiy tilga borib taqalishi bilan bir qatorda fonetik, morfologik va so'z boyligi o'zgachaliklari bilan e'tiborni tortadi. XIII – XIV asrlarda yaratilgan asarlar tilida bu holatni yaqqol kuzatish mumkin. Bir so'z yoki qo'shimchaning qarluq lahjalaridagi shakli qipchoqcha va o'g'uzcha shakllari bilan qorishiq qo'llanishi bu davrda lahjalar orasida so'z ayriboshlash kengayganini ko'rsatish bilan bir qatorda adabiy tilda barqarorlik yo'qolganini ham aks ettiradi. Masalan *āyāq* so'zining bir asarning o'zida *adaq* va *ayaq* shaklida ko'rilishi, fe'l hozirgi zamon 1- shaxsda tuslanganda *-Ur+män* bilan birga *-Ar+Am* shaklining

ham qo‘llanishi kabi holatlar tildagi xilma-xillik va shakl va so‘z jihatida boylikni ko‘rsatishi bilan bir qatorda, adabiy tilda barqarorlikning yo‘qolgani sifatida ham izohlanishi mumkin.

O‘tish davrida tilda yuzaga kelgan bunday beqarorlikka Alisher Navoiy barham bergan. Uning turkiy tildagi muvaffaqiyatli ijodi yana qayta turkiy xalqlarni bir qalam ostida birlashtirdi va adabiy til me‘yorlari shakllandi. Zero, shoirning o‘zi ham buni qayd etadi:

Türk nazmida çu men tartip ‘alam

Ayladım ul mamläkätni yäk-qalam [MAT, XII: 330].

Navoiy bilan birga tilda barqarorlik yuzaga kelar ekan, turkiy til tom ma’noda adabiyot tiliga aylangan edi. Temuriylar, shayboniylar, xonliklar kabi davrlarda turkiy til bilan yaratilgan asarlar tilini o‘sha davrdagi asarlarda, keyingi ilmiy tadqiqotlarda “Navoiy tili”, “Navoiy uslubi” deb qayd etilishi Navoiyning xizmatini namoyon qilib turibdi. Shoir asarlarini butun turkiy xalqlar tushunadigan tilda yozdi, turkiy tilning turli lahja imkoniyatlaridan unumli foydalandi. Natijada uning asarlari butun turkiy dunyoda sevib o‘qildi, turli davrlarda turli mintaqalarda nusxalari ko‘chirilib tarqaldi, tarjima qilindi yoki moslashtirildi, naziralar yozildi. Shoir tirikligidayoq Navoiy tiliga ergashuvchilar uning kabi she‘r yozdi, unga taqlid qildi. Shu shaklda Navoiy tili va uslubi uzoq vaqt yashab keldi. Bunday faoliyatlar o‘g‘uzlar yashaydigan mintaqalarda ham amalga oshirildi. Bu holatni shoirning o‘zi ham “Farhod va Shirin” dostonida quyidagicha qayd etadi:

Alıp-män tahti farmänimğa āsān

Çerig çekmäy Xitādın tā Xurāsān

Xurāsān demä-kim Şerāz u Tabrez

Ki qilmışdur näyi kilkim şäkär-rez

Köñül bermiş sözümgä türk jän häm

Nä yalğuz türk bälkim türkmän häm [MAT, VIII: 525]

Shoir o‘z asarlarining nafaqat o‘z yurtida balki uyg‘urlar, qipchoqlar, o‘g‘uzlar ko‘proq yashaydigan mintaqalarda ham o‘qilishidan hali “Xamsa” asarini tugatmay turib xabardor ekani anglashiladi. Ma’lumki islomiy davrdagi tarixiy asarlarda *turkman*, *turkmon* so‘zi bilan ko‘pincha o‘g‘uz xalqlari nazarda tutiladi. Navoiyning o‘zi yashagan mintaqadan tashqari o‘g‘uzlar ko‘pchilikni tashkil qiluvchi yurtlarda dovrug‘i keng yoyilgan edi. Zero, “Oqqo‘yunlilar devoni” ham aynan shu mintaqada yuzaga keltirilgan.

Umuman olganda, o‘g‘uzlar yashovchi mintaqalarga sharqdagi turkiy xalqlarning madaniy jihatdan ta’siri saljuqiylar davridayoq ko‘rila boshlaydi. Usmoniylar davrida ilm-fanga e’tiborning kuchayishi natijasida madaniyat, san’at, din va fan arboblarning Samarqand, Hirot, Buxoro, Balx kabi shaharlardan g‘arbga ko‘chib keladi. Fotih Sulton Mehmedning taklifi bilan Istanbulga kelib, faoliyatlarini usmoniylar davlatida davom ettirgan Ali Qushchi kabi olimlar, shoirlar, tabiblar, voizlar, xattotlar, san’atkorlar, din arboblari o‘g‘uz yurtidagi taraqqiyot uchun ulkan hissa qo‘shganlar. O‘rnak tariqasida ko‘rsatish mumkinki, turk olimi Jamol Kurnaz “Onado‘lida o‘rta osiyolik shoirlar” nomli tadqiqotida asrlarga ko‘ra shoirlar sonini quyidagicha beradi: XIII asr 1 kishi, XV asr 7 kishi, XVI asr 34 kishi, XVII asr 15 kishi, XVIII asr 14 kishi, XIX asr 13 kishi, XX asr 2 kishi [Kurnaz, 1997: 16-17].

Yuqoridagi ma’lumotlarda ko‘rilganidek XVI asrda O‘rta Osiyodan Kichik Osiyoga kelgan shoirlar soni ancha ko‘p. Buni ayni paytda nafaqat turkiy adabiyotda balki butun mumtoz sharq adabiyotida eng muhim shoirlardan bo‘lgan Alisher Navoiyning ta’siri bilan izohlash mumkin. Oshiq Chalabiy va Xinolizoda Hasan Chalabiylarning tazkiralari qayd etilishicha, Navoiyga turk shoiri Ahmad Pasha tomonidan nazira yozilgan bo‘lib, bu naziralarning yozilishini usmonli sultoni Boyazid II buyurgan. Biroq Ahmad Poshodan oldin O‘rta Osiyodan kelgan shoir Basriy o‘zi

bilan birga Navoiyning asarlarini Usmonli saltanatiga olib kelgan [Chavusho'g'lu, 2011: 25-26]. Demak, shoir hayotligidayoq o'g'uz dunyosida mashhur bo'lib, saroylarda ham yaxshi tanilgan, o'g'uz shoirlari uning she'r uslubining ta'siriga kirgan. Natijada Navoiy uslubida she'r yozish urfga aylangan. Usmonlilar yurtida Navoiy uslubida g'azal, ruboiy, muxammas, taxmis, tarix she'rlari, qit'a, mulammo kabi turlarda she'rlar yozilgani ma'lum [Sertkaya, 2004: 129]. Navoiyga ergashib, uning tili va uslubida she'r yozgan shoirlar orasida Navoiy zamondoshi, Salimiy taxallusi bilan ijod qilgan usmonli hukmdori Yovuz Sulton Salimdan tortib, hozircha biz nomini bilganlari quyidagilar: Rohiy, Dukakinzoda Ahmed Bey, Azmiy, Hofiz Ajam, Shukriy, Nazmiy, Niyoziy, Soniy, Salohiy, Nadim, Shayx G'olib, Ahmedi Doiy, Karamanli Nizomiy, Fasih Ahmed Dede, Amidiy, Benlizoda Izzet Mehmed Beg, Mehmed Partav, Za'fiy, Safiy, Amriy, Fuzuliy, Kotibiy (Saydiy Ali Rais), Sa'iy, Nadimi Qadim, Qayg'usuz Abdal, Edirneli Sodiq, Subhiy [Mert, 2017: 110].

Shoir hayotligida boshlangan bu o'ziga xos an'ana vafotidan keyin ham etgan, hatto XIX asrdagi tanzimot davrining muhim ma'rifatparvarlari ham Navoiyga tez-tez murojaat qilib, ishlarida Navoiy tilidan olingan so'zlarni ishlatib turgan. Keyingi davrlarda til islohoti jarayonida ham Navoiy tilidan oligan so'zlar taklif qilinib, ba'zilar hozirgi turk tilining so'z boyligiga qo'shilgan. Bularning bari shoirning o'g'uz yurtlaridagi ahamiyati va shuhratini ko'rsatish bilan bir qatorda turkiy xalqlarning o'zaro bir-birini tushunish darajasi yuqori bo'lgani, adabiy aloqalar uzilib qolmaganini namoyon qilmoqda.

Asosiy qism

Navoiy asarlarining o'g'uz mamlakatlarida mashhur bo'lib o'qilishida, qiyinchiliksiz tushunilib anglashilishida shoir tilidagi o'g'uzcha fonetik, morfologik va leksik xususiyatlardan tashqari bu mintaqada Navoiy tilida va uslubida ijod qilgan shoirlarning xizmatlari ham belgilovchi omillardan bo'lgan. Bunga bog'liq ravishda uning asarlari asl tilida to'g'ridan-to'g'ri o'qilgan. Shunga qaramay Navoiy asarlarining aniq-tiniq tushunilishi va keng foydalanilishi uchun turli faoliyatlar amalga oshirilgani ma'lum. Bunday faoliyatlarni quyidagicha tasnif qilish mumkin:

- 1) O'g'uzchada izohli lug'atlar tayyorlash;
- 2) O'g'uzchaga tarjima qilish;
- 3) O'g'uzchaga moslashtirish;
- 4) O'g'uzcha eshlarini (ekvivalentlarini) yonma-yon ko'rsatish.

Yuqorida aytilgan uslublarda Navoiy asarlarning turli nusxalari tayyorlangan. Shoirning ko'plab asarlarining bu tartibdagi shakllari tayyorlangan bo'lishi mumkin. Lekin bizgacha ma'lum bo'lganlari, hozircha biz bilgan asarlar nuqtai nazaridan quyida bu tasnifga kiruvchi nusxalarni ko'rsatamiz.

1) O'g'uzcha lug'atlar

Alisher Navoiyning yutuqlarga to'la adabiy faoliyati natijasida uning tilini to'g'ri tushunish uchun lug'atlar yaratilgani ma'lum. Shoirning ijodi turkiy lug'atchilik an'anasining rivojiga ham katta ta'siro'tkazdi. Dastavval, Eron, Xuroson, Kichik Osiyo, Hindistonda, keyinchalik Yevropaning turli mintaqalarida ham Navoiy asarlariga bag'ishlab lug'atlar tayyorlandi. Bu lug'atlar bo'yicha turk olimi Bilge O'zkan Nalbantning alohida tadqiqoti chop etilgan [2017]. Navoiy lug'atlari orasida "Badoye'-ul-lug'at" Husayn Boyqaroning buyrug'i bilan tayyorlangani ko'rsatilgan holda dastlabkisi deb ta'kidlanar edi. Biroq yosh tadqiqotchi Farhad Rahimining izlanishlari natijasida "Badoye'-ul-lug'at"ning safaviy hukmdori Shoh Sulton Husaynning (1694-1722) buyrug'i bilan yozilgani, Tole' Imoniyning lug'atni tuzishda "Abushqa" lug'atidan keng foydalangani aniqlandi [2020: 413-415]. Demak, hozircha bilim dunyosiga ma'lum bo'lgan lug'atlar orasida eng eskisi "Abushqa" lug'atidir. Quyida Navoiy tilidan o'g'uzchaga tayyorlangan lug'atlar berilmoqda:

a) *“Abushqa”*

Navoiy asarlarini o'g'uz dunyosida tushunish uchun tayyorlangan ushbu lug'at ayni paytda ikki turkiy til orasida tayyorlangan ilk lug'at hisoblanadi. XIII asrdan keyin asosan sharq va g'arbda ikki alohida tarmoqda rivojlangan turkiy adabiy tillar orasida tayyorlangan ushbu lug'atning muallifi kim ekani aniq emas. Biroq turk olimi Mustafa S. Kachalin asar otini “Al-lug'ot-un-navoiyya val-ishtihodotul-chig'atoiyya” sifatida ko'rsatar ekan, 1544-yilda yozilgan bu lug'atning muallifini Niyoziy deya izohlaydi [2011]. Lug'atdagi ilk so'z *abushqa* bo'lgani va fransuz tiliga tarjima qilgan holda chop ettirgan Velyaminov-Zernovning nashri bois ko'pincha “Abushqa” nomi bilan qayd etiladi. Aslida asarda lug'at qismidan oldin muqaddima bor bo'lib, nusxalarda nazmiy va nasriy muqaddima sifatida ikki turda uchraydi. E'tiborlisi, nazmiy muqaddimali nusxalar nasriy muqaddimali nusxalardan lug'at qismida nuqtayi nazaridan ham farqlanadi. Eronda, Turkiyada, Yevropa kutubxonalarida 30 dan ortiq nusxasi bor ekani anglashilgan ushbu asarning eng eski nusxasi hijriy 916 (m. 1510)- yilda ko'chirilgani diqqatga sazovor [Rahimi, 2018: 76]. Lug'at tarkibi 2000 so'zdan ziyod bo'lib, asosan Navoiydan, ba'zan Bobur, Ubaydiy, Mir Haydar, Lutfiy kabi shoirlardan ham o'rnaklar berilgan.

b) *“Lug'ati chig'atoy va turkiyi usmoniy”*

Hijriy 1237 (m. 1821-22)- yilda Buxoroda tug'ilgan va 1847-yilda Istanbul shahridagi o'zbeklar xonaqohiga kelib diniy va diplomatik vazifalar bajargan Shayx Sulaymon Efendi tomonidan yozilgan. Navoiy bilan bir qatorda Ahmad Yassaviy, Munis kabi shoirlardan ham o'rnaklarga joy berilgan lug'at 1882-yilda Istanbulda tayyorlangan. Nemis tiliga tarjima qilgan olim Ignats Kunoshga ko'ra Shayx Sulaymon Efendi 8000 so'zdan iborat lug'atidagi so'zlarni aksar qismini O'rta Osiyodan Istanbulga kelgan darvishlar, hojilardan to'plagan [Kunosh, 1902].

d) *“Ussi lisoni turkiy”*

Muhammad Sodiq tomonidan 1894-yilda Istanbulda hozirlangan bu asar aslida grammatika haqidadir. Biroq ayni paytda lug'at xususiyatiga ham ega. Muallif Muhammad Sodiq Istanbulda tug'ilgan bo'lib, otasi Shayx Adham Efendi Istanbul Uskudardagi o'zbeklar xonaqohida shayx bo'lib faoliyat yuritgan. Asarda qayd etilishicha, muallif O'rta Osiyodan kelgan ko'plab darvishlardan o'z ona tilini yaxshiroq o'rganish fursatiga erishgan. Yuqoridagi ikki lug'at singari ushbu lug'at ham Turkiyada nashr qilingan.

e) *“Dar bayoni istilohoti amlohush-shuaro Mavlono Navoiy”*

Polshaning Vroslav universitetining kutubxonasida S. 69. I. 92 raqami ostida saqlanuvchi yagona qo'lyozmasi ma'lum bo'lgan bu asar muxtasar lug'atdir. Kitobda dastavval 1b-26a sahifalari orasida forsiy-turkiy lug'at joylashgan bo'lib, so'ngra 43b sahifasigacha Navoiydagi so'zlarning o'g'uz tiliga tarjimasi berilgan ushbu lug'at keladi. Qo'lyozmaning qog'oziga ko'ra XVII asrda ko'chirilgan taxmin qilinayotgan 17 varoqlik ushbu lug'atda so'zlarning ma'nolari o'g'uzcha bir so'z bilan satr ostida ko'rsatilgan. To'plamda 635 so'z alifbo tartibida berilgan. Kam bo'lsa-da ba'zi so'zlarning ma'nolari berilmay qolgani yoki noto'g'ri berilgani e'tiborni tortadi. Lug'atning yana bir e'tiborli tomoni boshqa lug'atlardan farqli ravishda otlar turlangan, fe'llar tushlangan holda, ma'nolari ham ayni qo'shimchalarning o'g'uzcha shakli ko'rsatilgan holda berilgan. Masalan, *ikävğä* “ikisine”, *qayda* “nerede”, *otidîn* “ateşinden”, *emgänür* “emek çeker”, *aqizdîñ* “aqitdîñ”, *tapmas* “bulmadı” kabi. Biroq fe'llning harakat nomi bilan (*ündämäk* “çağıрмаk”, *armaq* “yorulmak” kabi), otlar esa tub holatda (*ün* “ävâz”, *özgä* “ğayrı”, *ata* “baba” kabi) berilgan o'rnaklar ham talaygina. Turlangan va tushlangan shakllar Navoiy she'rlaridan to'g'ridan-to'g'ri olingan bo'lishi kerak. Ushbu muxtasar lug'at haqida Fatma O'zkan tadqiqot olib borilgan [1996].

f) *“Emas” lug'ati*

Turkiyaning Manisa shahridagi xalq kutubxonasida 5819 raqami ostida saqlanayotgan

majmuaning turli sahifalaridan joy olgan bo‘lib, lug‘atdagi ilk so‘z sababli shartli ravishda “Emas” lugat‘i deb nomlanadi. Muallifi noma‘lum bo‘lgan ushbu lug‘atda Navoiydagi so‘zlarning usmonli turkiysidagi ma‘nosi satr-osti uslubi bilan qayd etilgan. To‘plam 12 sahifadan joy olgan muxtasar lug‘at bo‘lishiga qaramay 692 so‘zning ma‘nosi berilgan. Har bir so‘zga odatda bittadan ma‘no berilar ekan, ba‘zan ikki-uch so‘z bilan ochiqdan ochiq, ko‘p hollarda otlarning turlangan, fe‘llarning tuslangan, ravishdosh va sifatdosh shakllari sifatida berilgani bu lug‘atning yuqorida aytilgan Polshadagi lug‘atga nihoyatda o‘xshash ekanini ko‘rsatadi. Demak, bu lug‘atda ham Navoiy asarlaridagi so‘zlar to‘g‘ridan-to‘g‘ri olgan qo‘shimchalari bilan qayd etilgan. Lug‘atni chop ettirgan Ayshe Ilker uning XVII-XVIII asrlarda ko‘chirilganini taxmin etadi [1998: 4].

g) “*Isramoq*” lug‘ati

Anqara shahridagi Milliy kutubxonada A3657 raqami ostida saqlanuvchi bir majmuada turli shoirlarga tegishli devon va qasidalar joy olgan. Alisher Navoiydan saralangan g‘azallardan keyin Lutfiy Abdullatifi Qastamo‘niy ismli shoirning devoni berilgan. Devondan keyin 2 sahifada kichik lug‘atcha joy olgan bo‘lib, unda chig‘atoy turkiysidagi so‘zlarning usmonli ma‘nolari satr-osti uslubi bilan berilgan. Lug‘atni tadqiq qilgan Bilge Nalbant 128 so‘zdan iborat ekani, ba‘zi so‘zlarning ma‘nosi berilmagani, ilk so‘z sifatida *isramoq* berilgani sababli shartli ravishda shu nom berilganini qayd etadi [2013: 81]. Aslida, “saqlamoq” ma‘nosidagi *asramoq* bo‘lishi kerak bo‘lgan so‘zning imlosi *isramoq* shaklida harakatlari berilgan.

h) “*Asig‘*” lug‘ati

Ushbu lug‘at ham Navoiyning terma devonidan keyin berilgan qisqacha lug‘at bo‘lib, Anqaradagi Milliy kutubxonada B 303 raqami ostida saqlanadi. Qo‘lyozmaning 123a sahifasida “Lug‘ati Navoiy” sarlavhasi qo‘yilgach “*asig‘*” so‘zi bilan lug‘at qismi boshlanadi. Har bir so‘zning ostiga o‘g‘uzcha bir so‘z bilan ma‘nosi yozilgan bo‘lib, bularning soni 97 tadir. Lug‘at qismi qo‘lyozmani ko‘chirgan kishining xatidan boshqasiga tegishli bo‘lib, keyingi davrda bo‘sh sahifaga boshqa kishi tomonidan qo‘shib qo‘yilgan bo‘lishi kerak. Terma devondan keyin o‘rin olganiga ko‘ra aynan shu devonda o‘tgan ba‘zi so‘zlarning o‘g‘uzchasi sifatida baholanishi mumkin.

Ko‘rinib turganidek lug‘atlarning ba‘zilari qisqacha lug‘atlar bo‘lib, Navoiy va boshqa mumtoz shoirlardagi so‘zlarni ularga kelgan turli qo‘shimchalar bilan birga bergan. Turkiya, Ozarbayjon, Eron kabi davlatlardagi kutubxonalarda bunday lug‘atchalarning yana boshqa nusxalari saqlanib kelayotgani va kashf qilinishni kutayotganini taxmin qilsa bo‘ladi.

Yuqorida aytilgan 6 lug‘atdan tashqari Turkiyada “tanzimot davri” deb yuritiluvchi davrning ma‘rifatparvar siymolari tayyorlagan turkiy lug‘atlarda ham Navoiy tilidan olingan so‘zlar uchraydi. Bularga misol sifatida Ahmad Vafiq Pashaning “Lahjayi usmoniy”, Shamsiddin Somiyning “Qomusi turkiy”, Husayn Kozim Qadriyning “Turk lug‘ati – turk tillarining ishtiqoqi va adabiy lug‘atlar” kabi asarlarni keltirish mumkin. Ahmad Vafiq Pasha va Shamsiddin Somiy o‘zlashma so‘zlar o‘rniga boshqa turkiy tillardan, jumladan, Navoiy tilidan hozirgi turk tiliga kirib kelishini afzal ko‘rgan so‘zlarni o‘z lug‘atlariga olgan. Bularning ba‘zilari til inqilobi davrida ham ishlatilgan bo‘lib, hozirgi turk tilida qo‘llanib kelinmoqda.

2) O‘g‘uzchaga o‘g‘irilgan asarlar

Tillar orasida ta‘sirlashuv siyosiy, diniy va qo‘shnichilik munosabatlari sababli yuzaga kelishi bilan bir qatorda buyuk siymolar sababli ham bo‘lishi mumkin. O‘g‘uz yurtlarida yozilgan asarlarda va zamonaviy o‘g‘uz tillarida sharqdagi turkiy xalqlar tilining ta‘sirini ko‘rishda Navoiy singari daholarning xizmatlari ham beqiyos. Navoiy asarlari o‘g‘uz dunyosida ham aslidan o‘qilishi bilan bir qatorda ba‘zi asarlari tarjima qilingani ma‘lum. Bizgacha ma‘lum bo‘lgan o‘g‘uzchaga o‘g‘irilgan asarlar shoirning ikki nasriy va bir masnaviyidan iborat bo‘lib, quyidagilardir:

a) *“Majolisun-nafois”*

Turkiy tilda ilk tazkira sifatida baholanadigan “Majolisun-nafois” sharq olamida mashhur asarlarida biri bo‘lgani ma’lum. Bunga bog‘liq ravishda asarning shakl jihatidan ham ikki xil bo‘lgan ko‘plab nusxalari topiladi. Biroq bu nusxalar orasida o‘g‘uzchaga o‘girilgani bilan ajralib turuvchi nusxa e’tiborga molik. Istanbuldagi Sulaymoniya kutubxonasida Esad Efendi fondining 1675 raqamida saqlanayotgan nusxa bu ma’noda fandagi yagona nusxa hisoblanadi. Asar kim tomonidan va qachon o‘girilgani ma’lum emas. O‘g‘uzchaga o‘girilgan asarni fanga ma’lum qilgan Vahit Turkning ta’kidlashicha “Majolisun-nafois”ning Istanbul universitetida saqlanuvchi nusxasidan yoki bu nusxaga asos bo‘lgan boshqa nusxadan o‘girilgan bo‘lishi kerak. Chunki boshqa nusxalarda asarning sakkizinchi majlisidan o‘rin olgan g‘azallar alifbo tartibi asosida berilgan bo‘lsa, asarning Istanbul universiteti nusxasida ham, o‘g‘uzchaga tarjimasida ham bunday holat ko‘rilmaydi. Olimning tadqiqotida boshqa holatlarda ham Istanbul universiteti nusxasi bilan o‘xshashliklari borligi ta’kidlanadi [Turk, 2010: 399]. Nasta’liq xati bilan yozilgan bo‘lib, 87 varoqdan iborat bo‘lgan ushbu tarjima asar Hanife Gezer tomonidan tadqiq etilgan. Tadqiqotda “Majolisun-nafois”ning Kemal Eraslan tomonidan Turkiyada amalga oshirilgan nashri bilan o‘g‘uzchaga o‘girilgan nusxa shakl va tuzilish jihatidan, fonetik, grammatik va leksik jihatdan qiyoslangan [Gezer, 2012].

b) *“Tavorixi muluki ajam”*

Ajam hukmdorlarining tarixi haqidagi Navoiyning “Tavorixi muluki ajam” asari tarixi bilimi nuqtayi nazaridan muhim ahammiyatga egadir. Shu sababli asar sharq dunyosida mashhur bo‘lgan. Zero, XVI asrdayoq asarning o‘g‘uz tilidagi tarjimasi yaratilgan. O‘g‘uzchaga o‘girilgan “Tavorixi muluki ajam” bo‘yicha tadqiqot olib borgan Hilal O‘ytun Altunning qayd etishicha, eng eski nusxasi 1581- yilda ko‘chirilgani bois bu sanadan oldin tarjima qilingan bo‘lishi kerak [2021: 54]. Tarjima muallifi Fanoiyning muqaddimada yozishicha, bir majlisda bir kishining bu asarni turkcha uslub bilan yozib, ma’nolantirishi bo‘yicha bildirilgan talab va iltimosga (nusxada: *buni bir kishi türkî üslûbî üzrâ imlâ edüp Türkî ta’bîr eyleye*) binoan o‘girgan. Tarjima muallifi Fanoiy haqida ma’lumotlar yetarli emas. Nusxalarning ko‘chirilish tarixidan Fanoiyning XVI asrda yashagani, nusxalarda “turk tilini yaxshi bilmay turib tarjima ishiga kirishgani” haqidagi qayddan o‘g‘uzchani keyinchalik o‘rganganini taxmin qilish mumkin. Demak, Fanoiy O‘rta Osiyodan Onado‘luga ko‘chib borgan bo‘lishi kerak. O‘g‘uzchaga o‘girilgan “Tavorixi muluki ajam”ning Turkiya va Yevropaning turli shaharlarida 8 nusxasi ma’lum bo‘lib, “Tarixi Fanoiy” nomi bilan 1783-yilda Venada chop etilgan. Asar Hilal O‘ytun Altun tomonidan tadqiq etilib, turli qiyosiy tahlillar bilan birga nashr qilingan [2020].

c) *“Farhod va Shirin”*

O‘g‘uzchaga o‘girilgan Navoiy asarlari orasida “Farhod va Shirin”ning alohida o‘rni bor. Ayni paytda Navoiy bilan zamondosh bo‘lgan Lomi’iy Chalabiy 1472- yilda Bursada tug‘ilgan. Umri davomida ko‘p sonli asarlarni yaratgan bo‘lib, o‘zi bular orasida kunning har soatiga mos ravishda 24 asarining nomini keltiradi. Biroq undan keyin ham ijodini davom ettirgani bois, hozirda ma’lum bo‘lgan asarlari soni 40 atrofida ekani qayd etiladi. Asosan Mavlono Abdurrahmon Jomiyning asarlarini o‘g‘uzchaga tarjima qilgani bilan mashhur. Hirot, Samarqand kabi shaharlarda madrasa o‘qib, “Qutadg‘u bilig”ning Hirot nusxasini o‘zi bilan Istanbulga olib ketgan Qozi Ali Fenariyning o‘g‘li bo‘lgan Fenariyzoda Muhammad Shoh Efendi Bursa shahrining qozisi ekanligida Navoiyning “Xamsa”sini o‘qib yoqtirib qoladi va Lomi’iy Chalabiydan “Farhod va Shirin” dostonini o‘g‘uz tiliga o‘girishini so‘raydi. O‘n olti oy davomida Lomi’iy Chalabiy dostonni o‘girib tayyorlaydi. Ogoh Sirri Levendning e’tiroficha asar 1512-yilda o‘girilgan [1964:87]. Navoiyning “Farhod va Shirin” dostonining Turkiyada tayyorlangan qiyosiy matnida 5792 bayt o‘rin olgan

bo'lsa, Lomi'iy Chalabiyning tarjimasida 8157 bayt bor [Esir, 2015: 45-46]. Bayt sonidan ham ko'rinib turganidek, Lomi'iy Chalabiy tarjima ishiga bir muncha erkin yondashgan. Tarjimaning muqaddimasida Navoiyni "ustozim" deya ta'riflar ekan, boshdan oxirigacha Navoiyni taqlid qilganini shaxsan o'zi e'tirof etadi. Shu bilan birga, asarni o'g'irishda ma'lum bir reja asosida ishlaganini, ba'zi baytlarni aynan saqlab qolib, ba'zilarini o'zgartirgani, kezi kelganda uslubiy o'zgartirishlar qilgani va butunlay aytilmagan so'zlarga murojaat qilgani haqida aytib o'tadi. Bir so'z bilan aytganda, Lomi'iyning tarjimasida Navoiyning asari bilan mavzu, qahramonlar, voqealar rivoji kabi ko'p tomondan bir xil, biroq ba'zi qismlarda kengroq ta'rif va tavsiflar berilgan bo'lib, bunga bog'liq ravishda baytlar soni Navoiydan ko'ra ko'proq bo'lgan. Lomi'iyning "Farhod va Shirin" tarjimasini Turkiyada nashr qilgan olim Hasan Ali Esir [Lâmiî, 2017] Navoiyning asari bilan qiyosiy tahliliy maqola ham chop ettirgan [2015].

3) O'g'uzchaga moslashtirilgan asarlar

Bu yerda "o'g'uzchaga moslashtirilgan asarlar" deganda "o'g'uzchaga o'g'irilgan asarlar" bilan bir xil ma'no bordek tushunilishi mumkin. Lekin "to'liq tarjima qilish" va "moslashtirish" orasida katta farq bor. Navoiyning yuqoridagi uch asari o'g'uzchaga to'liq tarjima qilingan. Ya'ni tarjimalar boshdan oyoq o'g'uzchada. Nasriy asarga ko'ra she'riy asarda tarjima ishi bir muncha murakkab bo'lishi kundek oydin. Shu sababli tarjimalardan ikkisi nasriy asar. Bir masnaviyni tarjima qilish jarayonida esa kengaytirishga, ba'zan uslubiy o'zgartirishlar kiritishga to'g'ri kelgan. Natijada masnaviy tarjimasida hajm o'laroq kattaygan. Nazmiy asarlarni tarjima qilish an'anasi ilgari mavjud bo'lsa-da, devonlardan o'rin olgan she'rlarni tarjima qilish yana-da qiyin. Bu yerda moslashtirilgan asarlar deganda aynan devondan olingan she'rlarning o'g'uzchaga moslashtirilishi nazarda tutilmoqda. Bunda moslashtiruvchi kotib yoki musannif asosan Navoiydagi shakllarni saqlab qoladi, ayni paytda aruz vaznining imkoniyat doirasidan kelib chiqib she'rlarni o'g'uzchaga moslashtiradi. Leksik jihatdan so'zlarni o'zgartirishga har doim ham murojaat qilinmaydi, biroq fonetik va morfologik jihatdan o'zgartirishga tez-tez murojaat qilinadi. Navoiy qalamiga oid o'g'uzchaga moslashtirilgan ikki asar hozircha ma'lum:

a) "Oqqo'yunli muxlislar devoni"

Misr Milliy kutubxonasida Lit. Turc. 68 raqami ostida saqlanayotgan bu asar, Abdurrahim bin Abdurrahmon al-Xorazmiy tomonidan hijriy 876-yil rajab oyining 12-kunida (1471-yil dekabr oyining 25-kunida) ko'chirilgan [Erkinov, 2014: 52]. Erkinov, Jabborov va Seyhan tarafidan bir necha tadqiqotlarga jalb qilingan ushbu devon tili bilan nihoyatda e'tiborni tortadi. Asarda asosan Navoiydagi so'zlar va shakllar saqlanib qolgani bilan bir qatorda o'g'uzchaga moslashtirilgan holatlar juda ko'p. Ma'lumki XIII – XV asrlarda o'g'uzlarning yozma adabiy tili bir muncha qorishiq til xususiyatini aks ettirgan bo'lib, butun o'g'uzlar uchun mushtarak bo'lgan. Qoraqo'yunli, Oqqo'yunli va Usmonli kabi alohida davlatlarning tashkil topishi natijasida XV asrda bu mushtarak adabiy tilda ikkiga ajralish yuzaga kelgan: usmonli turkiysi va mumtoz ozarbayjon turkiysi. Oqqo'yunli muxlislar devoni aynan Ozarbayjon turkiysi muhitida tayyorlangan bo'lib, til nuqtayi nazaridan ham Usmonlilar tiliga emas, aynan Ozarbayjon o'g'uzchasiga moslashtirilgan.

b) "Sulton Ya'qub saylanmasi"

Abdurrahim bin Abdurrahmon al-Xorazmiy tomonidan uchinchi Oqqo'yunlilar hukmdori Sulton Ya'qub uchun tartib berilgan Navoiy she'rlarida saylanma bo'lib, hijriy 885 (m. 1480-81)- yilda ko'chirilgan. Ushbu saylanmada ham "Oqqo'yunli muxlislar devoni"dagi uslub tanlagan, ya'ni she'rlar asosan Navoiydagi shaklda muhofaza qilingani bilan bir qatorda, vazn imkoniyatlariga mos ravishda o'g'uzchaga moslashtirilgan. Buni yana saylanmaning imlosida, fonetikasi, morfologiyasi va leksikasida ko'rish mumkin. Mazkur saylanmani Erkinov va Jabborov bilim dunyosiga tanitgan [2019]. Saylanmaning Yevropadagi bir kimoshdi savdosida sotuvga

qo'yilganda olingan suratlari internet tarmoqlarida mavjud. Barcha sahifalarining suratlari e'lon qilinmagani bois saylanma aslida necha sahifa ekani, qancha she'r bor ekan, hozirda qayerda ekani kabi ma'lumotlar mavjud emas. Erkinov va Jabborovning tadqiqotida saylanmaning 19 bayti berilgan [2019: 33-34]. Boshqa tarmoq sahifalarida qidiruv natijasida saylanmaning yana ikki sahifasini topishga erishdik. Natijada 13 alohida g'azaldan tanlab olingan to'plamda 26 bayt (52 misra) topildi va o'g'uzcha shakllarining asli bilan qiyosi berilib, tahlil etildi [Boltabayev, 2022]. Bu tadqiqotga olingan 12 va 13- she'rlar oq ot miniaturasi o'rin olgan sahifada joylashgan bo'lib, bezak, tazhib va qog'oz jihatidan boshqa sahifalardan farqlanadi. Demak, bu sahifa qolgan sahifalar bilan bitta kitobdan o'rin olmagan bo'lishi mumkin. Bu holatda Navoiyning "Xazoyin-ul-maoniy"idan saralab olingan baytlar o'g'uzchaga moslashtirilgan holda ikki alohida muraqqa' tayyorlangan bo'lishi kerak. Birinchisiga "G'aroyib-us-sig'ar" va "Navodir-ush-shabob"dan, ikkinchisiga "Badoye'-ul-vasat" va "Favoyid-ul-kibar"dan baytlar tanlab olingan.

4) O'g'uzcha eshlari (ekvivalentlari) yonma-yon ko'rsatilgan asarlar

O'g'uz yurtlarida Alisher Navoiy asarlarining ko'plab nusxalari ko'chirilgani ma'lum. Bu nusxalar asosan aslidagi singari ko'chirilgan bo'lishiga qaramay ba'zan kotibning ta'sirida o'g'uzchalashgan o'rinlar uchraydi. Bu holatni nafaqat Navoiy asarlarida keyinchalik o'g'uzlar qo'lga tushgan boshqa asarlarning nusxalarida ham ko'rish mumkin. Masalan "Hibat-ul-haqoyiq" asarining To'pqopi saroyida Hazine 224 raqami bilan, Gollandiyaning Groningen universiteti kutubxonasida HS474 raqami bilan saqlanuvchi arab harfli nusxalarini olaylik. Har ikkisida ham boshdan oxirigacha harakat ishoratlari qo'yilgan. Bundan tashqari ba'zi so'z va qo'shimchalarda o'g'uzchaning ta'siri sezilib turadi. Ko'chirgan kishi beixtiyor asar tilini o'z tiliga (o'g'uzchaga) ba'zi o'rinlarda moslashtirgan. Hatto To'pqopi nusxasida keyinchalik boshqa kishi tomonidan satr ostiga qizil siyoh bilan o'g'uzcha ma'nolari ham yozilgan. Misol uchun *neñ-ä* o'rniga *nesnälär*, *oñ-a* o'rniga *vāqif ol*, *keçürgän* o'rniga *'afv ediji*, *quđi* o'rniga *astin*, *aşağa* kabi so'zlarni keltirish mumkin. Asarni tadqiq qilgan Arat ham nusxadagi o'g'uzcha xususiyatlarga alohida urg'u berib o'tadi [Yükneki, 2006: 31]. Navoiy asarlarining o'g'uz yurtlarida ko'chirilgan nusxalarida ham shunga o'xshash holatlarni ko'rish mumkin. O'g'uzcha eshlari ba'zi hollarda yonma-yon berilgan asarlar quyidagilardir:

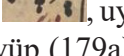
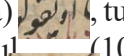
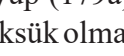
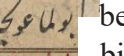
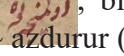
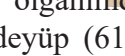
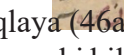
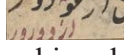
a) "Arba'in hadis"

Germaniyadagi Leipzig universiteti kutubxonasida Or. 073 raqami ostida saqlanayotgan bir majmuaning ichida Alisher Navoiyning "Arba'in hadis" asarining bir nusxasi joy olgan. Imlo xususiyatlaridan ko'rinishiga ko'ra o'g'uzcha so'zlashuvchi kishi tomonidan ko'chirilgan ushbu nusxa asarning boshqa nusxalaridan bir jihatdan ajralib turadi. Unda arabcha hadislardan keyin Navoiyning she'rlari aynan ko'chirilar ekan, sahifaning hoshiya qismlarida ba'zi so'zlarning izohlari yoki o'g'uzcha tarjimalari berilgan. E'tiborlisi matndagi va hoshiyadagi xat bir xil, demak, kotib nusxani ko'chirish jarayonida ba'zi hollarda izoh berib o'tishni lozim deb topgan. Izoh berilgan so'z yoki qo'shimchalar odatda o'g'uz dunyosida unutilgan yoki ma'nosi yaxshi tushunilmaydiganlardan iborat. Ba'zan so'zlarning, ba'zan esa qo'shimchalarning ma'nosi va izohi berilgan, ba'zi hollarda imlo farqi sababli ayni so'z farqli imlo bilan yozilgan xolos. Bu nusxani yosh turk olimi Yashar Shimshek tanitgan holda asl matndagi va o'g'uzchadagi shakllarini til jihatdan qiyoslab nashr qilgan [2020]. "Arba'in hadis"ning ushbu nusxasi Usmonlilar mintaqasida ko'chirilgani anglashilmoqda, zero, *miñ* o'rniga *biñ*, *men* o'rniga *ben*, *kimi* o'rniga *gibi*, *köp* o'rniga *çoq* kabi Ozarbayjon mintaqasiga emas, Usmonli mintaqasiga tegishli xususiyatlar ko'zga tashlanmoqda. Bir tomondan Navoiydagi asl turkiy shakllarda esa Ozarbayjon o'g'uzchasining ta'siri seziladi. Ya'ni so'zlarning Navoiydagi shakllari berilar ekan, bularni aynan Navoiydagidek emas Ozarbayjon o'g'uzchasidagi shakllari berilishi nusxaning boshqa bir e'tiborli tomoni. Misol

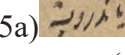
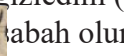
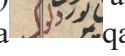
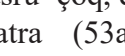
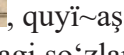
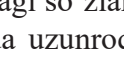
uchun yulduz o'rniga ilduz, köp o'rniga çox, baqma o'rniga baxma, oqurlar o'rniga oxurlar kabi shakllarni Navoiyda o'tgan so'zlar sifatida bergan. Aslida, bu so'zlar Navoiyning "Arba'in" asarida bu shaklda berilmagan, balki kotib murojaat qilgan boshqa nusxada shunday berilgan bo'lish ehtimoli bor.

b) "G'aroyib-us-sig'ar" devoni

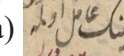
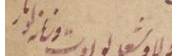
AQSHning Kolumbiya universiteti kutubxonasida X892.8 N23 raqami bilan saqlanayotgan asar katalog ma'lumotida Navoiyning "Devoni Navoiy – Navodirush-shabob" sifatida qayd etilgan. Biroq aslida bu devon shoirning "G'aroyib-us-sig'ar" devonining bir nusxasi hisoblanadi. Katalogda bunday noto'g'ri ma'lumot berilishiga 1b sahifasidagi "Navodir-ush-shabob" qaydi sabab bo'lgan. Bu qaydni katta ehtimol bilan nusxani kutubxonaga bergan sharqshunos Abraham Yohannan yozgan. Nusxaning hijriy 982 (m. 1574-75)- yilda ko'chirilgani haqida kolofonda ko'rsatilgan. To'plam 198 varoqdan iborat nusxaning boshdan ba'zi sahifalari tushib qolgan. Shuningdek, bosh sahifalari zarar ko'rgan, 1b sahifasi keyinchalik boshqa qog'oz ustiga yopishtirib qo'yilgan. She'rlar ikki ustun shaklida har sahifada odatda 16 satr qilib yozilgan. Matn nasta'liq bilan yozilib, jadval ichiga olingan. Nusxada 612 g'azal, 2 mustazod, 3 muxammas, 1 tarji'band, 1 masnaviy, 44 qit'a, 115 ruboiy bo'lib, to'plam 778 she'r o'rin olgan. Nusxa ona tili o'g'uzcha bo'lgan kotib tomonidan ko'chirilganga o'xshaydi. Chunki devondagi she'rlarda o'g'uzcha xususiyatlar uchray turadi. Lekin nusxaning eng muhim xususiyati shuki, unda ba'zi so'zlarning ostiga yoki yoniga o'g'uzcha ma'nosi va izohlarining yozilganidir. Izohlar va ma'nolarining berilishi har doim ham uchramaydi, odatda, o'g'uzlarda unutilgan, iste'moldan tushgan, tushunilmaydigan so'zlar izohlanadi yoki o'g'uzchasi beriladi. Ayrim hollarda esa imlo farqlari sababli izoh berib o'tilar ekan, ba'zan fonetik yoki morfologik xususiyatlar sababli so'zning muqobili beriladi. Fonetik farqlarga o'rnak:

bolğay ~ b) , bolğusi~olmalī (89a) , ~ getürür (45a)
~ verip (54a) , uyqu ~ yuqī (54a) , tut ~ d a) otluq ~ odlu (ātašnāk)
, tilāp ~ dileyüp (179a) , yıl ~ (104b) tolun ~ dolu (ve pür ma'nāsina)
, öksümäs~eksük olmaz (159b) , tirig ~ dirī (zinde) / ölüğ ~ ölü (129b)
Morfologik farqlar sababli berilgan muqobil va izohlar:
bolmağunça ~ olmayınca (2a) , bilgäysän ~ bilür-sen , ölgänimdin sonra
öldükten so[ñ]ra urur ~ azdurur (45a) , dep ~ deyüp (61a),
asrağay ~ saqlaya (46a)

Ma'nosi yaxshi bilinmaydigan, leksik birliklarning bir xil bo'lgan necha o'g'uzcha muqobi ko'rsatilishi:

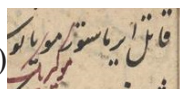
asradim~ im (159a) , örtäp~y b) (5a) , ta am~çekerem (10b)
barça~çoq (7b) , itik~k tüz (13b) , tün~gece (64b) , avtur~ yler (3)
, yaşurdum~gizledim (86b) , şük~delük (90a) , asru~çoq, q t (90a)
tañ atq abah olunca (53a) , tim tim ~ qatra qatra (53a) , burun~ilerü (141a) , quyï~aşağa (123a)

Navoiydagi so'zlarning ostiga o'g'uz dunyosida ishlatiladigan muqobilini yozishdan tashqari ba'zi hollarda uzunroq izohlar, tushuntirishlar yozilgani uchray turadi. Ba'zan bir so'zga izoh yozilsa, ba'zan yozilishi bir xil omograf so'zlarga ayni o'rinda izoh beriladi. Mana ularga o'rnak:

qoş: iki dolu qadehe derler (123a) , lav-lav: şu'lelü, otlu ve zebānelü nār (100a)
, çubulğan: ya'nī üzülen ve didilen ve pärelenen (87b) , aq üy: xayme ve çerge itlağ olunur ve gāhī fānūs ma'nāsina g e l ü r
ma' n ā s ı n a , توش: ya'nī düşde yuğu ve muqābil ve karşu ve taraf c ā n i b
gelür

So‘nggi ikki o‘rnakda ko‘rilganidek ba‘zan bunday muqobil va izohlarning oxirida “Sanglox” degan qaydni ko‘rish mumkin. Demak, o‘g‘uzcha muqobillarni yozuvchi kishi bu izohlarni ushbu lug‘atdan olib, o‘g‘uzchalashtirgani anglashilmoqda. Bu qaydlarning “Sanglox” lug‘atidan olinganiga ko‘ra so‘zlarning o‘g‘uzcha ma‘no va izohlari XVIII asrdan oldin yozilmagan bo‘lishi kerak. Shunda XVI asrda ko‘chirilgan qo‘lyozmadagi o‘g‘uzcha qaydlar XVIII-XIX asrlarda tushirilgan bo‘lib chiqadi. Bu holat esa Navoiy asarlarining XIX asrda ham o‘g‘uz yurtlarida o‘qilishda davom etganini ko‘rsatadi.

Nusxada Navoiydagi so‘z va qo‘shimchalarning izohlari, muqobillari odatda to‘g‘ri beriladi. Biroq shunga qaramay ba‘zi holatlarda yanglishlar uchraydi. Bunday yanglishlar odatda شوت, کانت kabi bir necha xil o‘qilishi mumkin bo‘lgan so‘zlarda noto‘g‘ri o‘qilgani sababli ko‘riladi. Misol o‘rnida:

tanlasī: ta‘ajjubi (87b) , ermāstī : mū kirpik (65a) , tegrāmdā: yetürmekde (67b) , keçgil: küçek (20b) .

Xulosa

Alisher Navoiyning sermahsul va muvaffaqiyatli ijodi turkiy xalqlarni bir qalam ostida birlashtirdi va shuning bilan adabiy tilda me‘yorlar qat‘iylashdi. Navoiy bilan birga tilda barqarorlik yuzaga kelar ekan, turkiy til tom ma‘noda adabiyot tiliga aylangan edi. Shoir asarlarini butun turkiy xalqlar tushunadigan tilda yozdi, turkiy tilning turli lahja imkoniyatlaridan unumli foydalandi. Natijada, uning asarlari butun turkiy dunyoda sevib o‘qildi, turli davrlarda turli mintaqalarda nusxalari ko‘chirilib tarqaldi, tarjima qilindi yoki moslashtirildi, naziralar yozildi. Shoir tirikligidayoq Navoiy tiliga ergashuvchilar uning kabi she‘r yozdi, unga taqlid qildi. Shu shaklda Navoiy tili va uslubi uzoq vaqt yashab keldi. Bunday faoliyatlar o‘g‘uzlar yashaydigan mintaqalarda ham amalga oshirildi.

Aslida, Navoiy asarlari o‘g‘uz dunyosida hamaslidan o‘qilgan. Yaxshi biluvchi va tushunuvchilar buni Navoiydagi asliga mos ravishda o‘qigan bo‘lsalar, ayrim hollarda o‘g‘uzcha talaffuzga mos qilib o‘qilganini taxmin qilish mumkin. Bu holatni sharqiy turkiy dunyoda Fuzuliyning asarlarini o‘qilishi bilan qiyoslash mumkin. Zero, Fuzuliy asarlari ba‘zan o‘g‘uzchalashtirib, ba‘zan esa qarluq xalqlari tiliga yaqin ravishda ko‘chirilganini ko‘ramiz. Navoiy asarlarining o‘g‘uz dunyosida aniq-tiniq tushunilishi va keng foydalanilishi uchun turli faoliyatlar amalga oshirilgan bo‘lib, bunday faoliyatlar yuqorida 4 qismga ajratildi: 1) lug‘atlar tayyorlash; 2) tarjima qilish; 3) moslashtirish; 4) ma‘nolarini yonma-yon ko‘rsatish. Bularning orasida 3 lug‘at, 4 muxtasar lug‘atcha sifatida to‘plam 7 lug‘at ko‘rsatib o‘tildi. O‘g‘uzchaga o‘girilgan asar sifatida 2 nasriy, 1 she‘riy bo‘lib, to‘plamda 3 asar, o‘g‘uzchaga moslashtirilgan devon va saylanma, ba‘zi so‘zlarning ma‘nolari yonma-yon berilgan asarlar sifatida 2 asar ko‘rsatildi. Ushbu ma‘ruzada XIX asrgacha yaratilgan qo‘lyozma manbalar asos qilinib olindi. Holbuki o‘g‘uz yurtlarida keyingi davrlarda, hozirda ham Navoiy asarlarining tarjima va lug‘atlari tayyorlanishda davom etmoqda. Shoirning turli asarlari hozirgi turk, ozarbayjon tillariga tarjima qilingan holda bir necha marta nashr qilingan. Biroq ma‘ruzaning chegarasi Arab harflari bilan ko‘chirilgan qo‘lyozma manbalar bilan belgilab olindi.

Hozirda bizga ma‘lum bo‘lgan lug‘at va o‘girilgan/moslashtirilgan asarlar mana shular bo‘lib, tadqiqotlar natijasida bularning soni ortishi aniq. Chunki ushbu ma‘ruzani tayyorlash jarayonida “Asig” lug‘ati, “G‘aroyib-us-sig‘ar”ning o‘g‘uzcha izohlari berilgan nusxasi haqida birorta tadqiqotda ma‘lumot topa olmadik. Shuning singari Navoiy asarlarining turli mintaqalarda, turli izoh va tarjimalar bilan ko‘chirilgan nusxalari shoirning erishgan yutuqlari va e‘tirof etilganidan, maqbul ko‘rilib o‘qilganidan darak beradi. Qolaversa, bunday faoliyatlar sharqiy turkiy dunyo

bilan g'arbiy turkiy dunyoning adabiy va til aloqalarini ko'rsatishi, ma'lum davrlardagi turkiy tilning xaritasi chizilishida eng muhim manba bo'lib xizmat qilish tayin.

Adabiyotlar:

1. Altun H. O. (2021). "Tevârih-i Mülûk-i Acem'in Çağatayca Metni ve Osmanlıca Tercümesinde Alta Sıralama". *Türk Dili Araştırmaları Yıllığı - Belleten*, 71, 53-85.
2. Boltabayev S. (2022) "Oğuzcaya Uyarlanan Nevâyî Şiirleri Seçkisi Üzerine". *Karabük Türkoloji Dergisi* 5, 1-22.
3. Erkinov A. (2014). From Herat to Shiraz: the Unique Manuscript (876/1471) of 'Alî Shîr Nawâ'î's Poetry from Aq Qoyunlu Circle. *Cahiers d'Asie Centrale*, 24, 47-79.
4. Erkinov A., Jabborov R. (2019). "Navoiy she'rlari Sulton Ya'qub saylanmasida", *Alisher Navoiy va XXI asr mavzusidagi ilmiy-nazariy anjuman materiallari*, 29-34.
5. Esir H. A. (2015). "Bursalı Lâmiî Çelebi'nin Ferhâd ü Şîrîn'inin Ali Şîr Nevai'nin Ferhâd ü Şîrîn'i ile Mukayesesi". *Türk Dili ve Edebiyatı Dergisi* , 50, 39-64.
6. Fenayî (2020). *Tercüme-i Tevarih-i Mülûk, Nevâyî'nin Fars Hükümdarları Tarihi*. Nashrga tayyorlovchi: Altun H.O. İstanbul: Türkiye Yazma Eserler Kurumu.
7. Gezer H. (2012). *Mecâlisü'n-Nefâ'is'in İki Nüshasının Karşılaştırılması*, Erjiyes universiteti turk tili va adabiyoti mutaxassisligi magistrlik dissertatsiyasi.
8. İlker A. (1998). *Çağatay Türkçesinden Osmanlı Türkçesine Küçük Bir Sözlük. 'İmes Sözlüğü' (Metin-Değerlendirme-Dizin)*, Manisa.
9. Kúnos I. (1902). *Şejx Sulejman Efendi's Çağatay-Osmanisches Wörterbuch*, Budapesht.
10. Kurnaz J. (1997). *Anadolu'da Orta Asyalı Şairler*, Ankara: Kültür Bakanlığı.
11. Lâmiî Çelebi (2017). *Ferhâd ile Şîrîn*. Nashrga tayyorlovchi: Hasan Ali Esir, Anqara: Kültür ve Turizm Bakanlığı.
12. Levend A. S. (1965). "Lâmiî'nin Ferhad ü Şirin'i". *Türk Dili Araştırmaları Yıllığı - Belleten*, 12, 85-111.
13. Mert A. (2017). "Osmanlı Şairlerinin Çağatay Türkçesiyle Yazdıkları Şiirlerde Kullandıkları Dil Üzerine". *Selçuk Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Dergisi*, 41, 107-118.
14. Nalbant B. (2013). "Türkiye yazmaları arasında bir Çağatayca-Oğuzca kısa sözlükçe", *Türkoloji Dergisi*, 20 (2), 79-90.
15. Nalbant Ö. B. (2017). "Türkistan, İran, Anadolu sahası Doğu Türkçesi Sözlük ve Gramerleri". *Modern Türklük Araştırmaları Dergisi*. 14 (4), 120-147.
16. Navoiy Alisher, *G'aroyibus-sig'ar*. Kolumbiya universiteti X892.8 N23 raqamli qo'lyozma.
17. Navoiy Alisher (1991). *MAT, 8- tom. Xamsa. Farhod va Shirin*. Toshkent: Fan nashriyoti.
18. Navoiy Alisher. (1996). *MAT, 12- tom. Lisonut-tayr*. Toshkent: Fan nashriyoti.
19. Niyâzî (2011). *Nevâyî'nin Sözleri ve Çağatayca Tanıklar*. Nashrga tayyorlovchi Mustafa S. Kaçalın. Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları.
20. Özkan F. (1996). "Nevâyî Eserleri İçin Yazılmış Bir Lügat: Der Beyân-ı Istilâhât-ı Emlahu'sh-Shu'arâ Mevlânâ Nevâyî", *Bilig Türk Dünyası Sosyal Bilimler Dergisi*, 1/96, 198-243.
21. Rahimi F. (2018). "Çağatay Türkçesi Sözlükleri Bibliyografyası." *Uluslararası Türkçe Edebiyat Kültür Eğitim Dergisi*, 7(1), 69-104.
22. Rahimi F. (2020). "Bedâ'iyu'l-Lügat Sözlüğündeki Yanlışlar Üzerine", *Modern Türklük Araştırmaları Dergisi*, 17/3, 412-426.
23. Sertkaya O. F. (2004). "Osmanlı Şairlerinde Ali Şîr Nevayî Tarzı ve Nevayî'ye Anadolu'da Yazılan Nazireler", *Ali Şîr Nevâyî'nin 560. Doğum, 500. Ölüm Yıl Dönümlerini Anma Toplantısı Bildirileri*: Ankara: Türk Dil Kurumu, 129-140.

-
24. Türk V. (2010). “Lehçeler Arası İlişkiler ve Oğuz Türkçesinde Bir Nevâî Eseri”. *Türklük Bilimi Araştırmaları*, 28, 395-408.
25. Yükeki Edip Ahmed b. Mahmud (2006). *Atebetü'l-Hakayık*. Nashrga tayyorlovchi: Reshit Rahmeti Arat. Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları.
26. Çavuşoğlu M. (2011). “Kanunî Devrinin Sonuna Kadar Anadolu’da Nevâyî Tesiri Üzerine Notlar”, *Gazi Türkiyat/ Türklük Bilimi Araştırmaları Dergisi*, 8: 23-35.
27. Şimşek Y. (2020). “Ali Şir Nevâyî’nin Kırk Hadis Tercümesinin Leipzig Nüshası ve Nüshadaki Çağatayca-Osmanlıca Karşılıklar Üzerine”. *Uluslararası Uygur Araştırmaları Dergisi*, 15, 141-157.

SALIMA JUMAYEVA,
*filologiya fanlari nomzodi,
 Qarshi Davlat universiteti dotsenti*

“OG‘ISH” DOSTONIDA FALSAFIY MUSHOHADALAR TALQINI

Annotatsiya: Maqolada shoir Ikrom Otamurodning “Og‘ish” dostonining o‘zbek adabiyotida tutgan o‘rni haqida so‘z boradi. Dostonning mazmun va o‘ziga xos xususiyatlari g‘oyaviy-badiiy, falsafiy jihatdan tahlil etiladi.

Kalit so‘zlar: yangi o‘zbek she‘riyati, doston, shoir, janr, lirika, davr nafasi, ijod, ma‘no, ifoda.

Аннотация: В статье речь идёт о роли и месте поэмы Икром Отамуроода “Отклонение” в узбекской литературе. Анализируются содержания и специфика эпоса в идейно-художественном, философском аспектах.

Ключевые слова: новая узбекская поэзия, поэма, поэт, жанр, лирика, дух времени, творчество, смысл, выражение.

Annotation: The article discusses the role of the poet Ikrom Otamurod’s epic “Deviation” in Uzbek literature. The content and distinctive feature of the epic are analyzed ideologically-artistically, philosophically.

Key words: new Uzbek poetry, poem, poet, genre, lyric, spirit of the time, creativity, meaning, expression.

Taniqli shoir Ikrom Otamurod falsafiy tafakkurida muhim qiymatga ega bo‘lgan asarlari qatorida “Og‘ish” dostoni alohida ajralib turadi. Doston ijtimoiy-axloqiy va ma’naviy-ma’rifiy mavzuda yaratilgan bo‘lib, unda barcha davrlar uchun dolzarb bo‘lgan muammolar qalamga olinadi. Dastlab, muallif muayyan hodisotlarga ishora sifatida asarga ulug‘ ingliz adibi Volter Skottning “*Yer yuzi muloqot qilishga arzimaydigan odamlar bilan og‘ish vaznida to‘lib ketgan*” degan hikmatli iborasini epigraf qilib keltiradi va muqaddimada ushbu mavzuga shunday munosabat bildiradi:

... Og‘ish
 jumboqlarga
 mutloq jumboqdir... (1,115)

Savol tug‘iladi: shoir nega *og‘ish* vaznini *mutloq jumboq* ta’rifi bilan boshlayapti? Bunga sabab nima? Yoki Volter Skott urg‘ulagan yer yuzining muloqot qilishga arzimaydigan odamlar bilan *og‘ish* vaznida to‘lib ketganlik sababiyati mutloq darajada sirli-sinoatlimi? Tabiiyki, Ikrom Otamurodek har bir so‘z, har bir ramz, har bir tasvir zamiriga teran falsafiy ma’nolarni joylay biladigan so‘z san’atkori bu o‘rinda ham har bir poetik detal, badiiy ifodani ma’lum bir maqsad, muayyan ijodiy konsepsiya asosida qo‘llagan. Chunonchi, bu boshlanma tasvir tagmatnida

oddiygina inson bo'lib yashab o'tishning mashaqqatlari, jumboqlari; kechagi muammoning bugun yana qayta takrorlanishiga omil bo'lgan sabablar; e'tiqodsizlik ta'sirida shaxsiyatning tanazzuliyu o'rtamiyonachilikning ravnaq topishi, umuminsoniy va milliy qadriyatlarga darz ketishining mudhish oqibatlari ifodalangan. Dostondagi epik tasvir jarayonida ushbu konseptual boshlanma mantiqiy izchillikda davom ettiriladi hamda yuksak poetik umumlashma darajasida xotimalanadi.

Ma'lumki, "*Muayyan ijodkordagi favqulodda yangicha tafakkur pirovardida butun xalq badiiy tafakkurida o'zgarish yasaydi, badiiy didini yangilaydi, buning natijasida kitobxonlarning nafaqat adabiyotga, shu bilan birga hayotga, odamlarga bo'lgan qarashlarida favqulodda o'zgarishlar ro'y beradi*". [2,43.]. Shu ma'noda, Ikrom Otamurod butun asar davomida og'ish sababiyatida "*mutloq jumboq*"qa aylangan hodisodlarni birma-bir, bosqichma-bosqich sharhlaydi. Natijada og'ish sababiyatining falsafiy-ma'naviy sarhadlari kashf etila boradi. Xususan, shoir o'zining botiniy olamiga xos qarashlarini she'rxon ruhiyatiga singdira borib, ijtimoiy muhitning inson hayotiga ko'rsatadigan ta'siri fonida e'tiqod mustahkamligi haqida to'xtaladi. E'tiqodki, unda ijodkorning borliqqa munosabati, hayot, tiriklik va umrning manzarali obrazi muayyanlashadi:

... E'tiqodla
sevmog kerak
borliqni.
Shunday
e'tiqodla
toki,
kangul
bir siqim cho'g'
yonsin
bu yo'lning
har bir manzilida. (1,115)

Anglashiladiki, e'tiqod mustahkamligi – insonni ma'naviy yetuklikka eltadi. Zotan, ...*Odam borliqni e'tiqodla sevib, mehr qo'ysa...* Toki ma'naviy yetuklik baland martaba sanalgan "*bu yo'lning har bir manzilida kangul bir siqim cho'g'*" bo'lib yonsin. Toki mudroq qalblar uyg'onsin. Toki ruhiy bezovtalik, ma'naviy kamolotga intilish orqali chiqiluvchi bu yo'lda inson e'tiqodsizlik dardiga giriftor bo'lmasin. Chunki:

E'tiqod
sal susaydimi,
bas,
xira tortar
kangul oynasi.
Undan,
endi,
harorat emas:
yuz ko'rsatar bo'lak parchasi. (1,116)

Darhaqiqat, inson zoti mustahkam e'tiqod ila – ezguliklar bilan, yaxshiliklar bilan oliy maqsadlar sari yashasagina, uning hayot yo'li hikmatlarga boy, o'zi esa jamiyatda va atrofdagilar orasida ibrat timsoliga aylanib boradi. Bu ibrat – e'tiqod, oqibat va vijdon uyg'oqligi, Vatanga

cheksiz muhabbat, zamon odamlarini yuksaklikka chorlash ibrat. Ammo shaytoniy hislarga berilgan kimsalarning ma'naviy-axloqiy qiyofasida:

*E'tiqodning qiynog'iga
dosh berolmay
toshdayin qotgan:
fitna,
ig'vo,
g'iybat,
hasad,
manfaat bo'laklari
so'z olar,
oqibat sal
susaygan zamon
harorat
yukiga og'irlik qilib,
bosib ketar
tarozining pallasin. (1,117)*

Demishlarki, shaytoniy xislar iskanjasida umrguzaronlik qilishga moyil g'ofil bandalar kibrga beriladi. Kibr aralashgan joyda esa sog'lom mantiqqa o'rin yo'q. Shu bois, dostonida kibr bo'ylagan manzilda nafs va ehtiyoji, manfaat va takabburlik kasaliga chalingan, ruhiy xotirjamligini yo'qotgan, *qusur istagiga qul bo'lgan*, o'zligini unutgan xilma-xil taqdirlar va inson "men"iga duch kelamiz:

*... Kibr darajasi
pul bo'ldi,
qusur istagi
qul bo'ldi.
Takabburlik ortdi
Zaiflashib kamaydi
unutlik... (1,119)*

Islom ma'rifati ruhi bilan sug'orilgan asarlarda "... inson Ollohning xalifasi sifatida bilim egasi. Yorug' dunyoning barcha bilimlariga uning idroki yetadi. Faqat kibrga berilib ketmasa, o'zini hammadan ortiq qo'ya boshlamasa bas", degan ta'kidlar uchraydi. (4,92) Chunki "... kibrga berilganlar Iblis qavmidan sanaladilar" (4,16). "Qur'oni karim"ning "Sod" surasida keltirilishicha: "... farishtalarning barchalari jam bo'lib, (Odam uchun) sajda qildilar. Faqat Iblisgina kibrlanib, (sajda qilmadi va) kofirlardan bo'ldi. (Shunda Alloh) dedi: "Ey Iblis! "Qo'lim" bilan yaratgan narsaga sajda qilishdan seni nima man etdi?! Kibr qildingmi yoki sen (Odamga nisbatan) oliy (zot)lardan edingmi?!" U aytdi: "Men undan yaxshiroqdirman. Meni olovdan yaratgansan, uni esa loydan yaratding. (Alloh) dedi: "Bas, undan (jannatdan) chiq! Zero, sen (dargohimdan) quvilgan (mal'un)san. Yana, to jazo kuni (qiyomat)gacha senga Mening la'natim bo'lur". (Iblis iltijo qilib) dedi: "Parvardigorim, u holda menga ular tiriladigan kungacha (o'lmaslikka) muhlat bergin!" (Alloh) dedi: "Sen muhlat berilganlardandirsan ... ma'lum vaqt kunigacha (qiyomatgacha)". (Iblis) aytdi: "Endi, Sening qudratingga qasamki, albatta, ularning hammasini yo'ldan ozdirurman. Faqat ularning orasidagi (ayrim) ixlosli bandalaringgina (ozmay qolurlar)" (3,457).

Ta'kidlash lozimki, Iblis tilida urg'ulangan *"ixlosli banda"* – kibr va xushomadga bo'y bermaydigan inson. Demak, u mustahkam e'tiqodli shaxs. Chunonchi, *"e'tiqod sal susaygan jamiyatda xushomad"* go'ylik avj oladi. Jamiyatda hukm suruvchi noahillik, manfaatparastlik, nafs, ta'magirlik, mahalliychilik, takabburlik, nifoq va adovat kabi illatlar ortida ham aynan xushomadgo'ylik turadi. Imom Muhammad al-G'azzoliy shunday yozadilar: "Abu Hurayra dedi: *"... ikkiyuzlamachi, xushomadgo'y (kishi) Ollohning huzurida omonlik topolmaydi"* (4,91). Ayni holat dostonida chuqur falsafiy mantiq mujassamligida suvratlanadi. Shoir talqinida... *Xushomad* – o'zlikni anglamoqqa, tanimoqqa va topmoqqa imkon bermaydigan *"ko'p og'ir kasallik"*. Chunki xushomad – *ko'zlar o'tini o'chirib, so'nik termulib sadaqa so'raganday o'tinishga chog'lantiradi:*

*... Xushomad –
ko'p og'ir kasallik,
o'chiradi ko'zlar o'tini.
Ko'zlar termuladi so'nik,
sadaqa so'raganday o'tinib... (1,120)*

Odamzot qiziqda, ojizligi ish bermagan o'rinda manfaatli maqtovg'a kuch beradi. Chunki manfaatparast kimsaning qudratli quroli – manfaatli maqtovdir. Manfaatli maqtov, ikkiyuzlamachilik, xushomadgo'ylik va ilohiy axloq bilan yashamaydiganlar haqida islomiy manbalarda shunday deyilgan: *"Payg'ambar alayhissalom "Fosiq maqtalsa yoki unga xushomad qilinsa, Olloh taolo, albatta, undan g'azablanadi"* – dedilar (Ibn Abu Dunyo rivoyati) (3,91). Ammo vijdoni ko'r va insoniylik g'ururi majruh kimsalar Olloh g'azabidan qo'rqmaydi. Bundayin noraso olam bilan yuzma-yuz qolgan shoir ruhiyatida esa ichki bir tug'yon bong uradi – uning *kangul* tubidan otilib chiqqan poetik fikr shu tarzda namoyon bo'ladi:

*... Xushomad –
ko'p og'ir kamchilik,
silliq matoni aylanib silar.
Maqtovni shundoq qo'yganicha tik,
"Boshidan oyog'igacha yalar..."
Nahotki bosh ko'tarmas vijdon?
Nahotki kuch bermas g'ururga...
nogahon,
la'nat deyman bunday umrga... (1,120)*

Og'ish sababiyatini bo'ylantiruvchi xushomadning mantiqiy izchilligi navbatdagi o'rinlarda yanada oydinlashadi. Tasvirdagi holat, vaziyat o'quvchi diqqatini jalb etib, ma'noviy kulminatsiyani vujudga keltiradi:

*... Ko'rganda jilmayish –
bu quvonch emas,
ta'ma dargohida bir yo'l topishi.
Hurmatga aylangan munosabatmas,
qo'llarning ko'krakka hadeb yopishi...
Bunday kez,
sog'inchning o'rnida,
hayhot,
ta'ma ko'rishadi,
ta'ma termular... (1,130)*

Quyidagi misralar sharhida esa *ta'ma dargohida bir yo'l topgan* kimsalar holati yanada yorqinroq ochila beradi:

*Bunday kez,
mehrmas,
til yog'lab bot-bot,
atrofda xushomad parvozin ilar.
Va, bir-birin bilmay:
qiynalib,
to'lib,
avzoyi o'zgarib qolaveradi. (1,131)*

Ayni holatda, kitobxon inson hamisha ham aqlining yetovida yura olmasligi, ba'zan *ta'ma dargohida* nafsini g'olib kelib, e'tiqodsizlik amri bilan ish ko'rgani sabab jazolanishi haqida o'yga toladi. Hayotda shunday vaziyatlar bo'ladiki, ba'zan *ta'ma* tilaklarini bosishga inson aqlining kuchi yetmay qoladi. Odam aqlida ixtiyorli bo'lsa-da, *ta'ma* tilaklarini qondirishda beixtiyor bo'ladi. Ayni vaqtda, *ta'ma* yetovida yurgani bois ko'p turtki yeydi, azob tortadi. Odam bu holni tushunolmaydi va adolatsizlik sanaydi. Shoirning "*mutloq og'ish jumbog'i*"da kelib chiqadigan hikmatomuz xulosasiga ko'ra

*... Ta'ma
Odamni
shimirib
tashlaydi... (1,131)*

Shoir xalqi hamisha bedor va mas'ul. Bir so'z bilan aytganda, "*kangul*"da kechguvchi nihoyasiz iztiroblar, qiynalishlar, qiynashlar, vulqondek otilgan fikr-mushohadalar uyg'unligi ijodkor ruhoniylarning siyrati sifatida suratlanadi. Alohida ta'kidlash joizki, shoir Ikrom Otamurod ruhiyatining haqiqatga intilishidan tug'ilgan katta iztirob va dard mazkur dostonida ustuvorlik kasb etadi. Bir o'rinda shoir shunday yozadi:

*...Mavhumot nazdida,
mavhumot vojibida,
yo'qdir mutlaqo:
maqsad,
tilak,
orzu,
umid... (1,124)*

She'r badiiyat mahsulidir. Shu boisdan ham unda badiiylik unsurlari – badiiy tasvir vositalari yetakchilik qiladi. Badiiylikni ta'minlovchi vositalardan unumli va o'rinli foydalanish asarning ta'sir kuchini oshiradi, she'rxonda estetik zavq uyg'otadi. Bu vositalardan qay yo'sinda foydalanish esa shoirning individual mahoratiga bog'liq. Ta'kidlash o'rinliki, obrazlar va tashbehnlardagi o'ziga xosliklar, ruhiy manzarani favqulodda tasavvurni buzib yuborishga qodir obrazlarda tasvirlab berish Ikrom Otamurod she'riyatiga xos xususiyatlardan biridir. Shoir og'ish sababiyatini tahlil qilarkan, birovni takrorlamaydi, yangi, original obrazlari, poetik mazmuni va ifoda yo'sinining ta'sirdorligi bilan diqqatni o'ziga tortadi. Manfaat ta'rifida shunday yozadi:

*Hadeb,
izidan
tarvaqaylab ketar,
butun
shirasini
olayotgan
manfaat... (1,124)*

Shoirning iqroriga, manfaat – tizinsiz nafs ichida tug‘iladigan illat. Ayni shu illat sabab manfaatlar to‘qnashuvi sodir bo‘ladi.¹ Ilmiy manbalarda manfaat – alohida olinganda, falsafiy tushuncha sifatida qayd etiladi. Shoir ana shu falsafiy tushunchadan mazmunning salmoqdorligiga urg‘u berish maqsadida manfaatparastlikning turli xil ko‘rinishlarini – *izidan tarvaqaylab ketar, shirasini olayotgan manfaat* – tarzida tasvirlaydi va holatga muayyan ma’no yuklash maqsadida qo‘llaydi:

*manfaat
kundan-kun
darz ketib
torayib
tinadi
tusi. (1,125)*

satrlari ham an’anaviy shaklning yangi mazmun bilan to‘yinganligini dalillaydi. Keyingi o‘rinlarda shoirning manfaat tarziga munosabati (*o‘zing intiq topgan manfaat: faqat...*) yanada chuqurlashadi:

*... Sargashtalik
sarsitar
sargashtalikni...
... Kimsa seni
o‘rab
olmoqda,
o‘zing o‘ylab,
o‘zing intiq
topgan
manfaat:
faqat,
faqat,
faqat... (1,127)*

Shoir tasviricha, “*Sargashtalik sarsitar sargashtalikni*”. An’anaviy talqinga ko‘ra, bu o‘rinda shoir alliteratsiyadan poetik fikrni kuchaytirish, yuzaga kelgan holat, vaziyat xususida yorqinroq tasavvur uyg‘otish maqsadida foydalangan. Holatki:

¹ Manfaatlar to‘qnashuvi – shaxsiy (bevosita yoki bilvosita) manfaatdorlik shaxsning mansab yoki xizmat majburiyatlarini lozim darajada bajarishiga ta’sir ko‘rsatayotgan yoxud ta’sir ko‘rsatishi mumkin bo‘lgan hamda shaxsiy manfaatdorlik bilan fuqarolarning, tashkilotlarning, jamiyatning yoki davlatning huquqlari va qonuniy manfaatlari o‘rtasida qarama-qarshiliklarni yuzaga keltirgan yoki yuzaga kelishi mumkin bo‘lgan vaziyat.

*Jiddiy
va oddiy*

*...Qachondir
yaqin bo'lgan jismlar*

payti kelib,

*bir-biridan
uzoqlashishi,
tabiiy,*

holat. (1,128)

Ko'rinadiki, dostonda shoir jiddiy va oddiy so'zlarini shartli ravishda qarshilantirib, yana o'sha holatni yorqinroq tasvirlashga erishadi. Unda inson hayotining ikki qutbi tasviriga urg'u beriladi:

*... Ikkidan iborat
kunduz va kecha,
hurlik va xo'rlik,
yaxshilik va yomonlik,
yorug'lik va zulmat,
balandlik va pastlik,
ezgulik va yovuzlik... (1,128)*

Shoir bir o'rinda qismat bitigida:

*... Gumrohning,
nodonning,*

aftodaning

yo'li adashishdir... (1,128)

deya ogohlantiradi. Shu asnoda ijodkor hayotdagi bir-biriga qarama-qarshi, zidlik hosil qiluvchi tushunchalar orqali og'ish olamining mohiyatini badiiy ifodalashga muvaffaq bo'ladi. Mohiyatki, qismatda bitilgan tirikchilik savdolarining, turmush tashvishlarining, dunyoviy alam va sitamlarning qalbdan otilib chiqqan nidosi ko'k toqiga urilgach, parchalanib, sochilib, tag'in birlashib qaytgan aks-sadodek kitobxon ong-u tafakkurida bong uradi.

Dostonda shoir Qorun haqidagi hikoyatga ishora keltirib, uning "*Musa alayhissalom zamonida yashagan badavlat kishi*" bo'lganligi, "*nafsga, hirsga egilgan kimsa*" ekanligi, o'z qudratiga ishonib kibr-u havoga berilganini qoralaydi. Va kitobxonni uning ayanchli kechmishiga ibrat nazari bilan boqishga undaydi.

Shoir dostonda nafs sharhini izohlay turib, *nafs girdobi komiga cho'kish*, shayton nayrangining ko'ngilga xavf solishiga izn berish *musibat payvastining buzilishiga* yo'l ochadi, deydi. Chunki, nafs shunday qudratli dushmanki, imyon bandasi sabr va shukur kabi islmiy maqomlarni egallagan bo'lishiga qaramay, uning imyon-u e'tiqodiga daxl qilishi mumkinligidan doim xavfda:

... Odam

nafs

*girdobi
komiga
cho'kdimi,*

uning

giriftoriga

yo'liqdimi,

uning ahdidan

boshlanadi musibat

payvastini buzib.

Tamom,

tamom

tamom... (1,135)

Bunday jamiyatda esa vafo yo'q. Vafoning o'rnini nifoq, saxovatning o'rnini baxillik egallagan, imkoniyatlar esa cheklangan... Chunki:

... Imkoniyatlar

kalta

bo'lganin sayin,

moyil sirasi

uzayib-uzayib

boraverar

ekan... (1,135)

Bugungi dunyoning ijtimoiy-siyosiy, ruhiy olamini ko'nikuvchanlik va moslashuvchanlik egallab olgan bir davrda shoirning yana "*Borliqning og'ishi nedan boshlangay?*", degan ritorik savoli asarni o'qiyotgan kitobxonni ham hushyor torttiradi, shu bilan bilan birga, o'quvchini hayot haqida o'ylashga, mushohada yuritishga chog'laydi:

Odam

borgan sayin

nafsig

ruju qo'yib,

tuzog'iga ergashib, ...

o'tkinchi hayot

qadrini sezmay,...

borliqni

egallamoqchi

bo'lgani sayin,

borliq

odamga ham

o'zining ziddiyatini

shoyon qiladi. (1,136)

Inson – tabiat farzandi. Uning bir bo'lagi. Ona tabiat – borliq va inson bir-biriga nechog'lik chambarchas bog'liq. Biroq *nafsig ruju qo'yib*, borliqni egallamoqchi bo'lgan odamga "*borliq ham o'zining ziddiyatini shoyon qiladi, ya'ni ko'rsatib qo'yadi.*" Ziddiyatki:

Qani

qo'lingdan,

nima kelarkin degan

zimda,

asnoda:

zilzilami,

olovmi,

toshqinmi,

quyunmi,
jazirami,

qahratonmi,
borliq

ko'rsatib

turadi. (1,137)

Ayni misralarda tabiat – borliq qudratini teran mushohada eta oladigan shoir tafakkurining kengligi akslanadi. Shoir ziddiyatli dunyo ozorlarini badiiyatga singdirar ekan:

Buning barisi,
shubhasiz
nish sanchganining
xun sochganining
nishonasi(1,147)

degan falsafiy xulosaga keladi. Shu o'rinda o'z davrining ulug' faylasuflaridan birining "Sen tabiatga to'pponcha qadasang, tabiat senga zambarak bilan javob qaytaradi", degan mashhur iborasi yodga tushadi. Tanish iboraga hamohang satrlar dostonning umumiy ruhi va ta'sir kuchini yana-da oshirgan. Asar xotimasining so'nggi jumlasida shoir xulosasi boshlanmadagi misralar takrori bilan beriladi. Bu o'rinda urg'u *mutloq* so'ziga tushadi:

... Og'ish jumboqlarga
mutloq
jumboqdir...(1,138)

"O'zbek tilining izohli lug'ati"da keltirilishicha, *mutloq* so'zi – (arabcha) biror narsa bilan cheklanmagan, cheksiz, shak-shubhasiz, shartsiz, hech, aslo, absolyut degan tushunchani ifodalaydi. (6,114). Anglashiladiki, shoir *mutloq* so'zi talqinida borgan sari yer yuzi – dunyo – borliq ham, undagi odamlar ham og'ish vaznida halokatga yaqinlashib bormoqda; kun sayin odamzodning iymon, e'tiqod tushunchalariga putur yetmoqda. Nafsig qul bo'lgan kishi nafaqat o'z-o'zini, balki, shak-shubhasiz, borliq – olamni ham mahv etib, nest-nobud qilib yuboradi. Bu holatga qachonki, inson cheksiz – tizginsiz istaklarini jilovlay olsa, o'zini, o'zligini anglasa, kangul manzillarining har bir to'xtamida, har bir nafasida ezgulikka tashnalik hissi uyg'onsagina chek qo'yish mumkin, degan falsafiy g'oyani ilgari suradi.

Xulosa qilib aytganda, Ikrom Otamurodning "Og'ish" dostoni mehr va mehrsizlik, e'tiqod va e'tiqodsizlik, diyonat va xiyonat, baxt va baxtsizlik, ofiyat va ofat oralig'ida yashayotgan odamlarni bir zum hushyor torttiradi, hayot va o'lim, bandalik va g'aflat, iymon va inson, suvrat va siyrat, moziy va kelajak haqida tafakkur qilishga undaydi.

Foydalanilgan adabiyotlar ro'yxati:

1. Ikrom Otamurod. *Sopol siniqlari*. – Toshkent: Ganjina. 2022.
2. Do'stmuhammad Xurshid. *Ijod – ko'ngil munavvarligi*. – Toshkent: Mumtoz so'z, Toshkent, 2011.
3. *Qur'oni karim: ma'nolarining tarjima va tafsiri* (Tarjima va tafsir muallifi: A. Mansur). – T.: Toshkent islom universiteti, 2004.
4. Muhammad G'azzoliy. *Til ofatlari* /Tarjima va izohlar muallifi Shayx Alovuddin Mansur. –T.: Toshkent islom universiteti, 2011.
5. Shermuxamedova N. A. *Falsafa*. (2-nashri.) –T.: Noshir, 2020.
6. O'zbek tilining izohli lug'ati. IV jild. [www. ziyouz.com.kutubxonasi](http://www.ziyouz.com.kutubxonasi)

DILBAR XALILOVA,
filologiya fanlari nomzodi, dotsent

O'ZBEK NASRI VA JAHON DETEKTIV ADABIYOTI AN'ANALARI: ADABIY TA'SIR VA MUSHTARAKLIK

Annotatsiya. Mazkur maqolada ta'sir va mushtaraklik hodisalari ayni vaqtda jahon adabiyotining muhim va salmoqli tarkibiy qismi o'zbek adabiyoti, jumladan, o'zbek realistik nasri uchun ham xos bo'lgan ilmiy haqiqat ekanligi haqidagi masalalar bayon qilingan. Jinoyat va jazo motivi bilan bog'liq o'zbek nasri asarlari F.Dostoyevskiy asarlari bilan muqoyasalanib, inson psixologiyasiga xos xususiyatlar tahlil qilingan.

Kalit so'zlar: adabiy-badiiy mushtaraklik, adabiy ta'sir, adabiy parallelizm, psixologik tasvir, jinoyat va jazo, detektivizm.

Аннотация. В данной статье описывается тот научный факт, что явления влияния и общности являются одновременно важным и весомым компонентом мировой литературы, что характерно для узбекской литературы, в том числе узбекской реалистической прозы. Произведения узбекской прозы, связанные с мотивом преступления и наказания, сопоставляются с произведениями Ф. Достоевского, анализируются особенности психологии человека.

Ключевые слова: литературно-художественная общность, литературное влияние, литературный параллелизм, психологический образ, преступление и наказание, детектив.

Annotation. This article describes the scientific fact that the phenomena of influence and community are both an important and weighty component of world literature, which is typical for Uzbek literature, including Uzbek realistic prose. The works of Uzbek prose related to the motive of crime and punishment are compared with the works of F. Dostoyevsky, and the characteristics of human psychology are analyzed.

Key words: literary-artistic commonality, literary influence, literary parallelism, psychological image, crime and punishment, detectiveism.

XX asrda dunyo adabiyotiga xos nasr namunalari paydo bo'lgan o'zbek adabiyotida yuzaga kelgan ijobiy natijalar tizimida ham adabiy an'ana va novatorlik hodisasining ahamiyati, harakatlantiruvchi kuchi o'ziga xos qonuniyat tusini oldi.

XIX asr rus adabiyoti namoyandalari qatorida F.M.Dostoyevskiyning nomi va ijodi, asarlari ham o'zbek xalqi uchun, umuman o'zbekistonlik kitobxonlar uchun yaqindan tanishligini ta'kidlamok kerak. Bu yozuvchining ijod olami o'zbek so'z san'atkorlari uchun o'ziga xos ijod maktabi bo'lib kelayotganligi ham ilmiy-ijtimoiy haqiqat sanaladi. Dostoyevskiy adabiy an'analari yovuzlik va ezgulik kurashi, bechora odamlar g'amini chekish, psixologik tasvir, jinoyat va jazo, insoniy shaxsiyatning shakllanishi yoki yemirilishi, rahm-shafqat, sud-huquq kabi mavzular, g'oyaviy-falsafiy pafos, badiiy san'atkorlik singari jihatlarda kuzatish va o'rganish mumkin.

Adabiy aloqadorlik tizimida Yevropa adabiyotshunosligida tajribadan o'tib sinalgan ilg'or metod – komporativistika usulining o'zbek adabiyotshunosligida ham dadil qo'llanishi adabiy asarlar mohiyatini aniqlashda qo'l kela boshladi. Komporativistika usulidagi adabiy mushtaraklik hodisalari erkin, betaraf va o'zaro tenglik asosida tahlil va tadqiq etiladi. Bu boradagi qiyosiy ishlar Izzat Sulton, Matyoqub Qo'shjonov, Umarali Normatov, Erik Karimov, Ozod Sharofiddinov, Salohiddin Mamajonov, Ibrohim G'afurov, Mahmudali Yunusov, G'affor Mo'minov singari yetuk adabiyotshunoslarning izlanishlari, amalga oshirgan tadqiqotlari e'tiborni tortdi. Masalan, taniqli adabiyotshunos olim Matyoqub Qo'shjonov o'zining "San'atkor va hayot" mavzusidagi doktorlik dissertatsiyasida ulkan so'z san'atkori Abdulla Qahhor romanlari, qissalari va hikoyalarini qiyosiy o'rganishni maqsad qilgan. Bunda olim A.Qahhorning o'ziga xos notakror ijodini jahon adabiyotining ayrim yirik yozuvchilari qalamiga mansub asarlari bilan qiyosan tadqiq etgan.

"Qiyosiy tahlil usulidan foydalanar ekanmiz, bu yozuvchilarni bir-biridan ustun qo'yish niyatini anglatmaydi, – deb yozadi M.Qo'shjonov. – Bu usul faqat bir maqsad bilan – tahlil qilinayotgan asarlarning g'oyaviy-estetik qimmatini yorqinroq ko'rsatish, har bir yozuvchining o'ziga xos san'atkorlik iqtidorini aniqlab berish uchungina amalga oshiriladi" [1.6.].

Atoqli olimning fikrlari, maqsad-muddaosi adabiy asarlarning o'ziga xosligini xolis aniqlash tadqiqot usuli sifatida asli komporativistika kabi dunyo adabiyotshunosligida adolatli usul sifatida namoyon bo'lgan adabiy tekshirish hodisasining o'zbek adabiyotshunosligida ham dastlabki namunalardan biri sifatida e'tiborni tortdi. M.Qo'shjonov o'z tadqiqotida A.Qahhor ijodini Gogol, Chexov, Gorkiy, Genri, Mopassan, Fitrat, G'.G'ulom kabi rus, Amerika, fransuz, o'zbek adiblarining asarlari bilan erkin usulda qiyosan tahlil qilib, bu asarlarga xos notakror g'oyaviy-badiiy fazilatlarini umumlashtirishga muvaffaq bo'lgan.

XIX-XXI asrlarda munosib taraqqiyot darajasiga ko'tarilgan jahon detektiv adabiyoti an'analari va tajribasi o'zbek adabiyoti, xususan, nasri uchun ham foydali natijalar bera boshladi. Detektivizm voqeligi ayni vaqtda asosan o'z bag'rida qotillik hodisalarini o'rganadigan, tekshiradigan va jazoga tortadigan kriminal tizim bilan o'zaro uyg'un xarakterga ega. Odatda, detektiv va kriminal xarakterdagi asarlar negizida asosan jinoyat va jazo mavzui talqin qilinadi. Shuning uchun detektiv, kriminal usul har doim jinoyat va jazo voqeligi bilan birga tasavvur qilinadi. Dostoyevskiyning "Jinoyat va jazo" romani jahon adabiyotida shu mavzu mohiyatini tashiydigan yirik realistik asar strukturasida mavjud bo'lgan mashhur asarlarni eslash mumkin: "Qizil va qora" (Stendal), "Urush va tinchlik" (Tolstoy), "Mehrobdan chayon" (A.Qodiriy), "Kecha va kunduz" (Cho'lpon), "Nur borki, soya bor" (O'.Hoshimov), "Jimjitlik" (Said Ahmad)...

Dostoyevskiyshunos G.N.Pospelovning yozishicha, "Dostoyevskiy – insoniyat ma'naviy olamida ulkan va notakror hodisa. Dunyo adabiyotida ko'plab yozuvchilar Dostoyevskiy adabiy maktabidan unumli foydalanganlar. L.Andreyev, A.Beliy, L.Leopov, M.Gorkiy kabi rus yozuvchilari, shuningdek, R.Marten dyu Gar va A.Jid, G.va T.Mannlar, U.Folkner va J.Andersen, G.Fallada va G.Byoll singari xorijiy ijodkorlar... Bu yo'nalishda, xususan, Dostoyevskiy g'oyaviy dahosiga xos falsafiy-axloqiy masalalar bo'yicha ta'sir ko'lami ancha salmoqlidir..." [2.63.].

Shu kabi masalalar, ta'sir va mushtaraklik hodisalari ayni vaqtda jahon adabiyotining muhim va salmoqli tarkibiy qismi o'zbek adabiyoti, jumladan, o'zbek realistik nasri uchun ham xos bo'lgan ilmiy haqiqat sanaladi.

Pospelov yana muhim bir fikrni ham olg'a surgan. "Dostoyevskiyga taqlid yaramaydi va aslo mumkin emas, – deya ta'kidlaydi olim. – Uning o'zi "oliy darajadagi realizm" hodisasi deya talqin qilgan "hayotning psixologik tasviri" bilan bog'liq adabiy kashfiyoti insoniyatning badiiy-madaniy olamidan mustahkam o'rin olgan. Mana shu sohadagi mahorat ko'lamini o'rganish, qayta ishlash, to'ldirishning o'zi har bir yozuvchi uchun notakror imkoniyatlar beradi" [2.64.].

Darhaqiqat, Dostoyevskiy jahon adabiyotida psixologik tasvir mahoratining ustasi sifatida tanilgan adib. Bechora, ezilgan bandalar ruhiy olami, jinoyatkorlar psixologiyasi, psixologik tasvirning muallif nutqi, tush, portret, tabiat konsepsiyasi – peyzaji tasviri, gallyutsinatsiya, ichki ruhiy iztirobli holatlar kabi turlarini qo‘llashdagi dostoyevskiyona mahorat jahon adabiyoti nasrida o‘ziga xos nufuzli o‘ringa va salmoqli an‘analariga ega. Tomas Manning ijodda ustozlaridan biri deb bilgan Dostoyevskiyning “Jahon adabiyotida birinchi psixolog-adib” [3.3], – deya ta’riflagani o‘z ilmiy qimmatiga ega.

“F.M.Dostoyevskiyning o‘zbek adabiyoti va adiblariga ham ta’siri kattadir, - deb yozadi akademik Akmal Saidov. – Xususan, yozuvchi Tohir Malik hayotligida: “Dostoyevskiy, Tolstoy kabi buyuklarning maktabida umrimning oxiriga qadar tahsil ko‘rishim tayin”, – deya e’tirof etgan [4.47].

O‘zbek nasrida eng yirik, keng ko‘lamli “Shaytanat” roman-pentalogiyasining muallifi Tohir Malikning e’tirofi kriminal mavzuga oid o‘zbek ijodkorlari qalamiga mansub asarlarni ham ko‘z oldiga keltirishiga rag‘batlantiradi. Kriminal-detektiv motividagi yana T.Malikning “So‘nggi o‘q”, “Alvido, bolalik!”, “Murdalar gapirmaydi”, “Charxpalak”, “Talvasa”, “Ov”, “Umidlar dash-ti” kabi bir qator asarlari ham o‘zbek nasrining shu bo‘g‘inini to‘ldirib kelayotganligini ta’kidlash kerak.

Adabiyotshunoslikda jinoyat-jazo motivi ko‘pincha dedektiv-kriminal asarlardan qidiriladi va shu uslubdagi yaratmalarga tayaniladi; aslida esa, jinoyat-jazo motivining hayotiyligini F.Dostoyevskiy, L.Tolstoy, A.Qodiriy, A.Cho‘lpon, A.Qahhor, S.Ayniy qalamiga mansub asarlar misolida o‘rganish o‘zining reallik mohiyatiga ega bo‘lib hisoblanadi.

Jinoyat va jazo motividagi hodisotlar talqinida hayotda jazolanmas jinoyatlar turi ham mavjudligi bilan bog‘liq tasvirining ijtimoiy haqiqatini realistik pafosda qalamga olish, 1861-yil Chor hukumati qabul qilgan ommaviy noroziliklar tufayli krepostnoylik rejimini bekor qilish, dehqonlarni abadiy tutqunlikdan ozod deb bilish haqidagi farmonining aslida yolg‘on ekanligi, xalq tutqunligi avvaligisicha qolganligi kabi tarixiy voqealar asli hukumat bosh jinoyatchi-podshoning o‘zi, podsho boshida turgan adolatsiz yetakchilar ekanligi nazarda tutilganki, tarixan olganda, bunday ulkan siyosiy jinoyatlar rasman jazolanmagan jinoyatlar turkumini tashkil etadi. Dostoyevskiy asarlarida masalaning bu jihatlari matn ortida, voqealar va g‘oyalar tizimida ochiq sezilib turishi – jinoyat va jazo talqinining bunday shakli shunday mavzu bo‘yicha mushtarak an‘anaviy tizimini vujudga keltirgan.

Umuman olganda, Dostoyevskiy ijodidan ta’sirlanish, o‘rganish mumkin bo‘lgan jihatlarni, ulkan yozuvchining asarlariga xos fazilatlarni, o‘ziga xosliklarni quyidagicha mazmunda ifodalash mumkin:

- Dunyo nasrida psixologik tahlilning, psixologizm adabiy-badiiy metodining namoyandasi bo‘lgan Dostoyevskiy psixologik mahorati bilan bog‘liq ibratlari; jinoyatchilarning, jabrdiydalarning ruhiy olamini, psixologik holatlarini tasvirlashdagi san’atkorlik darajasi;

- Jinoyat va jazo mavzusidagi masalalarni ijtimoiy-psixologik romanlarida mantiqan hayotiy hodisot sifatida talqin etish usuli;

- Chor Rossiya bilan bu davr Turkiston ijtimoiy muhitidagi tuzum va hukmdorlar jinoyati “O‘tkan kunlar”, “Mehrobdan chayon” (A.Qodiriy), “Kecha va kunduz” (Cho‘lpon), “O‘tmishdan ertaklar”, “O‘g‘ri” (A.Qahhor), “Qutlug‘ qon” (Oybek), “Sudxo‘rning o‘limi”, “Doxunda” (S.Ayniy) kabi asarlarda ham o‘z ifodasini topgan;

Dostoyevskiy asarlarida (Tolstoy yoki Saltikov-Shedrin kabilarning ijod namunalarida ham) jinoyat-jazo motivining o‘ziga xos bir turi – bu jinoyatlarni tahlil qiladigan, oldini oladigan, ma’lum jazo turlari va jazo hukmlarini belgilaydigan sud-huquq tizimi xodimlarining adolatsiz-

ligi, jazo og'ir-yengilligini manfaat asosida hal etish kabi illatlarga urg'u berish bilan bog'liq holatlarning to'laqonli yoritilganligi bilan xarakterlidir.

Bu yo'nalishda O'.Umarbekovning "Yoz yomg'iri" qissasi, Tog'ay Murodning "Otamdan qolgan dalalar" romani syujeti, mazmun-mohiyati, sud-huquq tizimi xodimlari faoliyati, jumladan, prokuror yoki sudyalarning odil yoki adolatsiz qilg'iliqlari bilan bog'liq tasvirlarining mushtaraklik jihatlarini qayd qilish mumkin. "Yoz yomg'iri"da erining paxta viltiga qarshi preparatni o'g'ir-lab keltirmagani uchun o'ldirilgan Munisxonning qotilini aniqlashda jasoratli izquvar Sobir Aliyev ancha halol faoliyat olib boradi.

"Otamdan qolgan dalalar" romanida esa halol mehnati, paxta yetishtirishda ulkan zahmat chekkan o'zbek dehqonlarining Kreml desantchilari – Ivanov va Gdlyan boshchiligidagi tergov guruhi xodimlari tomonidan o'ta adolatsizlik bilan jazolanishlari badiiy talqin etiladi.

"Otamdan qolgan dalalar" – Dostoyevskiy yoki Tolstoy romanlarida badiiy pafos darajasida ifodalangan bosh jinoyatchi – bu noinsoniy hukumat departamenti ekanligi haqidagi g'oyaning o'ziga xos ko'rinishi sifatida muhim. Yozuvchi bunda nohaqlikka asoslangan sho'ro siyosatining mahalliy mustamlaka xalq boshida tegirmon aylantirgan jinoyatkorona qilg'iliklarini g'oyat dadil milliy jasorat bilan qalamga olgan.

Mana, hibsga olingan o'zbek dehqoniga – yelkasi yag'ir paxtakor Dehqonqulga tergovchi Ivan Ivanovich Ivanovning dag'dag'ali so'zlari:

"... "Qul zona"da Sho'ro hukumati yo'q! "Qizil zona"da adolat yo'q! "Qizil zona"da inson or-nomusi, inson shon-shuhrati, inson qadr-qimmat... yo'q, yo'q! Tag'in yo'q! "Qizil zona" o'z nomi o'zi bilan – qizil, qizil! Qizil rang-qon rang! Qon rang bilan o'ynashma, baran, qon rang bilan o'ynashma! Aks holda, qizil qoningga bo'yalasan! Aks holda, qizil qurbonlik bo'lasan, qizil qurbonlik!..." [7.245.].

Qizil imperiya xo'jalari – misoli XIX asrda Turkistonni qon-qironga botirib zabt etgan Chor amaldorlarining XX asrdagi izdoshlari sifatida mahalliy xalq boyliklariga ega bo'lib, ustiga-ustak, bu serquyosh diyorni "Baraniston" deya, o'zbek mehnatkashlarini "baranlar" deya masxara qilib murojaat qiladi [7.246.]. Nohaq qamoqqa olinadiganlar ahvoli, tushkun sharoiti haqidagi haqqoniy tasvirlar jinoyat va jazo motivi bilan bog'liq asarlarga xos xususiyat Aleksandr Dyumaning "Graf Monte Kristo", Lev Tolstoyning "Tirilish", Fyodor Dostoyevskiyning "Jinoyat va jazo", "O'lik uydan mak-tublar", Tog'ay Murodning "Otamdan qolgan dalalar" kabi romanlarida keng talqin qilingan.

"Otamdan qolgan dalalar" romanida qizil imperiya, sho'ro siyosati zulmlari, jinoyatlari hukm surgan so'nggi yillar manzaralari – o'z mehnatining jabrini tortgan gunohsiz gunohkor o'zbekis-tonliklarning ayanchli ahvoli dadillik bilan qalamga olingan. Asar mohiyatan ramziy yaratma bo'lib, butun mustamlakachi korchalonlar sha'niga bitilgan nihoyatda kuchli aybnoma sanaladi. Romandagi qizil imperiya timsoli – tergovchi Ivan Ivanovich Ivanov bosqinchilik, mustamlakachilik timsoli.

"Ivan Ivanovich! Men senga yuz o'ttiz yil yurtim to'rini berdim, yuz o'ttiz yil uyim to'rini berdim – ammo sen bilan el bo'lmadim!" [7.260-261].

"El bo'lmas" kelgindi bosqinchiga – ulkan jinoyatkor yurt va el qonini so'rgan, bechora mahalliy xalq unga o'zi yemay-yedirgan, o'zi kiymay-kiydirgan, u "Kofir to'q – musulmon tinch" qabilida o'zi doimo yupun yurgan, tishining kirini so'rgan; ammo, yana oxir-oqibatda jinoyatkorlarning "baran" degan tengsiz haqoratiga giriftor bo'lgan. Qamoqda tergovchi tomonidan o'zi umrida ko'rmagan "o'n ming so'm"ni pora sifatida berganligini majburlab yozdirilib, sakkiz yilga kesib yuboradilar.

Jinoyat va jazo motivida o'zbek nasrida yaratilgan eng jasoratli asarlaridan biri hisoblanadigan "Otamdan qolgan dalalar" romani mahalliy xalqlar boshiga eng dahshatli adolatsizlik zulm-

larini solgan sho'ro saltanatining beqiyos katta jinoyatlarining avra-astarini ag'darib tashlagan mukammal asarlar sirasiga kiradi.

Bilamizki, Dostoyevskiy ancha vaqt siyosiy-ijtimoiy shakllanish davrida Gogol va Belinskiylarning hamda qirqinchi yillardagi demokratik ruhdagi insonlarning ta'sirida bo'ladi. Petrashevchilar to'garagiga faol qatnashadi. To'garak a'zolari qatori, podsho tuzumiga qarshi chiqishda ayblanib, sud qilinadi. Umrining to'rt yili katorgada, besh yili yollanma soldatlikda o'tadi. Katorgadagi hayoti uning mavjud adolatsiz tuzum mohiyatini tushunishida muhim rol o'ynaydi. Shu yerda mashhur asari "O'lik uydan maktublar" romanini yaratadi: "Bular haddan tashqari iste'dodli xalq. Ehtimol, ular iste'dodlarning iste'dodlari bo'lishi mumkindir. Ammo ular huquqsiz, qonunsiz ravishda bekordan-bekorga o'lib ketayotirlar. Bunga kim aybdor?" – deya alamli ohangdagi muallif nutqining psixologik tahlili bilan yaratilgan talqinlar asar mag'zini tashkil etadi.

"... kuchli odamlar ham bor edi, ular juda to'g'ri kishilar bo'lib, munofiqlikni bilmasdilar" [5.229-230], – deya alohida ta'kidlanadi ko'p o'rinda.

F. Dostoyevskiy ijodiy tajribalari, mahorat maktabi dunyoning ko'plab yozuvchilari kabi o'zbek ijodkorlari uchun ham ilhom manbai bo'lib kelayotganligi ma'lum adabiy-ma'rifiy haqiqat sanaladi. Yanada muhimi esa, erkni adabiy-ilmiy munosabat nuqtayi nazaridan adabiy-badiiy mushtaraklik usulida Dostoyevskiy va o'zbek yozuvchilari asarlarini adabiy parallellik, o'zaro g'oyaviy, badiiy, shakliy jihatlardan o'xshashlik, ma'naviy-ruhiy hamnafaslik asnosida o'rganish mumkin bo'ladi.

Foydalanilgan adabiyotlar ro'yxati:

1. Кушжанов Матякуб. Художник и жизнь. (Творчество Абдуллы Каххара в аспекте сравнительного изучения). Автореферат на соискание уч. степ. доктора филологических наук. – Ташкент, 1971.

2. Пospelов Г.Н. Творчество Ф.М.Достоевского. Изд. – Москва, "Знание", 1971.

3. Пустовой Т. П.Г. О романе Ф.М.Достоевского "Униженные и оскорбленные" – Достоевский. Униженные и оскорбленные. Роман в четырех частях с эпилогом. Издательство "ИР", – Ордоникедзе, 1977.

4. Saidov A. Fyodor Dostoyevskiy va Ibrohim G'afurov. – Dostoyevskiy F. Aka-uka Karamazovlar. 1 jild. –Toshkent, "Yangi asr avlodi", 2021.

5. Dostoyevskiy F. O'lik uydan maktublar. – Toshkent, "Yangi asr avlodi", 2021.

6. Dostoyevskiy F.M. Jinoyat va jazo. Roman. – Toshkent, "Ilm-ziyo-zakovat", 2021.

7. Murod T. Otamdan qolgan dalalar. Roman. –Toshkent, "Sharq", 1994.

MUYASSAR IBROHIMOVA,
O‘zR FA O‘zbek tili, adabiyoti va folklori
instituti tayanch doktoranti

DUNYO OBRAZINING TARIXIY TAKOMILI VA QADIMIY MANBALARDAGI BADIY IFODASI

Annotatsiya: *Dunyo dastavval, xalq og‘zaki ijodida bizni o‘rab turgan atrof-olam mazmunida qo‘llanilib, so‘ng o‘zida keng ma‘no qatlamiga ega timsolga aylanadi. Mazkur maqolada dunyoning so‘z sifatida paydo bo‘lishi va ushbu so‘zning obraz darajasida shakllanish bosqichlari, lug‘atlardagi ifodasi tadqiq etiladi.*

Kalit so‘zlar: *lug‘at, bitiktosh, doston, maqol, badiiy timsol, xalq og‘zaki ijodi, mif.*

Аннотация: *Вначале мир используется в фольклоре в контексте окружающего нас мира, а затем становится символом с широким смысловым пластом. В данной статье рассматривается возникновение мира как слова, этапы формирования этого слова на уровне образа и его выражение в словарях.*

Ключевые слова: *словарь, эпитафия, эпос, пословица, художественный образ, фольклор, миф.*

Abstract: *At first, the world is used in folklore in the context of the world around us, and then it becomes a symbol with a wide semantic layer. This article discusses the emergence of the world as a word, the stages of the formation of this word at the level of the image and its expression in dictionaries.*

Key words: *dictionary, epitaph, epic, proverb, artistic image, folklore, myth*

Turkiy xalqlar adabiyoti she‘riy obrazlarning ko‘pligi va xilma-xilligi bilan ajralib turadi. Poetik obrazlar orasida, ayniqsa, dunyo timsoli o‘ziga xosligi, real turmush manzaralari bilan bog‘liqligiga ko‘ra ham ajralib turadi. Mumtoz she‘riyatda dunyo ramzining yuzaga kelishi Sharq xalqlari ijtimoiy-maishiy turmush tarzi, ma‘naviy-ruhiy dunyosi, mifologik tasavvurlari bilan uzviy bog‘liqdir.

“Dunyo” asli arabcha so‘z bo‘lib, turkiy tildagi muqobillari ham adabiyotda ancha ilgari paydo bo‘lgan. Masalan, ilk yozma turkiy manbalarda dunyo ajun, ochun, balbal, olam tarzida uchraydi. Bu so‘zning badiiy ijodda, she‘riyatda obraz sifatida shakllanishi xalq og‘zaki ijodidan boshlangan, desak xato bo‘lmaydi. Lug‘atlarda dunyo – borliq, zamona, [1.112] koinot, hayot, boylik, mol-mulk, taqdir, [2.130] kabi bir qator so‘zlar bilan izohlangan. Ammo dunyo kalimasi boshqa ma‘nodoshlariga nisbatan anchayin kengroq ma‘nolarni bildiradi. “Ochun” bilan “getiy”ni hisobga olmasak, “olam” so‘zining ma‘nosini aniqlash uchun uni “koinot”, “jahon” va “dunyo” so‘zlari bilan qiyoslashimiz kerak bo‘ladi. Moddiy va sezish mumkin bo‘lgan tabiiy mavjudotning hammasi koinotga kiradi. Fazo ham muhit sifatida koinot tarkibidadir. “Koinot”ning asl lug‘aviy ma‘nosi bo‘luvchi, ya‘ni vujudga keluvchi narsalardir. Binobarin, koinot azaliy emas, ya‘ni ma‘lum bir vaqtda paydo bo‘lgan va doim o‘zgarishda.

Dunyo deganda inson hayoti bilan bog'liq tabiiy va sun'iy mavjudot tushuniladi. Shuning uchun, dunyo so'zi boylik, mol-u mulk ma'nosida ham qo'llaniladi. "Jahon" so'zida "koinot" bilan "dunyo"ga xos xususiylik yo'q va u "olam" so'zining eng yaqin ma'nodosh sifatida ham ishlatiladi. [3.83] "G'iyos-ul-lug'at"da esa dunyo "ochil", "ufq", "anfus" ko'rinishlarida ham uchralishi yozilgan. Asli shoshilish ma'nosini anglatadigan "ochil" [4.20] mumtoz adabiyotda oxiratga nisbatan ishora mazmunini ham ifodalagan. "Ufq" ekvatoridan Tisin kengligigacha bo'lgan butun dunyoni, ya'ni birinchi iqlimning boshidan yettinchi iqlimning oxirigacha bo'lgan olamni bildiradi. Osmon chekkasi ma'nosini anglatuvchi ufqni keng ochiq maydonda uzoqdan ko'rish mumkin. Ufq, deganda esa ko'rindigan olam, ya'ni dunyo nazarda tutiladi". [4.26] "Anfus" so'zi tashqi, aniqrog'i, ko'rinish turgan olamga nisbatan ishlatiladi. Lug'atda dunyo aslida tamoman boshqa, ya'ni ochko'z va nuqsonli ayol ma'nosida qo'llanishi aytilgan [4.344]. Adabiyotshunos N.Jabborovning yozishicha, "Dunyo" timsoli aksar "ayol" obrazi orqali suvratlanadi. Asli arabcha so'z bo'lgan "dunyo" ayol jinsi (jenskiy rod)ga mansub ekani ma'lum" [5.80]. Dunyoni ayol timsolida gavdalantirish adabiy an'anaga aylangan. Aynan ayol so'zi ishlatilmasa-da, tasvirda uning noz-u ishva qilishi, avval o'ziga og'dirib, so'ng zor-zor yig'latishi kabi istioralarning qo'llanilishi buning yaqqol isbotidir [2.130-131].

Xalq ruhiyati, donishmandligini ifodalagan maqollarda ham dunyoning o'tkinchi, omonatligiga urg'u berilgan: "Bu dunyo o'tar-ketar, yuzi qoralik qolar", "Dunyo – bevafo, mol-dunyo – bebaqo"[6.167-169]. "Torga – tor, kengga – keng dunyo" kabi falsafiy ahamiyatga ega maqollar keyinchalik bitilgan she'rlarga ham turtki bo'lgan. E'tiborli jihati, maqollarda, dunyo bizni o'rab turgan olamdan tashqari ko'chma ma'nolarni ham ifodalab kelgan. "*Devonaga ikki dunyo barobar*", "*Dunyoning kerakligini bozorda bildim, Oxiratning kerakligini — mozorda*". Ushbu maqolda dunyo va oxirat so'zlari ishlatilib zid ma'nolilik yuzaga kelsa-da, olam ko'proq mol-dunyo, boylik ma'nosini ifodalagan.

O'zbek xalq ko'shiqlarida dunyo obrazining ma'nolar ko'lamini yanada kengayib, takomillashgani ko'zga yaqqol tashlanadi. Ularda lirik qahramonning ruhiy holati, ichki kechinmalari ham dunyo poetik obrazi orqali aks ettirilgan. Quyidagi she'riy parchada ifodalanayotgan fikr va ko'tarinki kayfiyat olam so'zi orqali anglashiladi:

*Bu olamga kelib topgan
Mening mehribonimsan.
Senga qilurman fig'on,
Ko'ngil armoni jonimsan .[7.14]*

Bu kabi xalqona qo'shiqlar sodda va ohangdorligi, obrazlar olamining rang-barangligi, xalq orasida keng qo'llanuvchi turli iboralarining ishlatilishi bilan ham kishi qalbiga, shuuriga chuqur kirib boradi.:

*Yorim bergan uch olma,
Uchisi uch bo'lak ekan.
Maqsadimga yetmayman,
Bevafo dunyo ekan .[7]*

Lirik qahramon – oshiq o'z qismatidan norozi. Chunki "bevafo dunyo ekan". Qo'shiqlarda dunyo, makkor, ayyor qiyofada tasvirlanadi. Mana bu lirik parchada esa oshiqning sevgilisi unga rozilik bildirsa, "dunyo turguncha turishini" ya'ni umri uzun bo'lishini tilaydi:

*Ariq labida yulg'in,
Sen mening yorim bo'lg'in.
Sen mening yorim bo'lsang,
Dunyo turguncha turg'in .[7]*

Qo‘shiqalarda inson ruhiy holati va kayfiyati turli badiiy vositalar yordamida ochib berilgan. Badiiy tasvir vositalarini qo‘llash orqali ta‘sir kuchi, mazmun yanada kengaytirilgan. Diqqatga sazovor tomoni shundaki, o‘zbek xalq og‘zaki ijodida dunyo obrazi vaqt va zamon ma‘nolarini ham yuzaga chiqargan.

*Oq olma, qizil olma pishmaydikan,
Ikki yaxshi bir yerga tushmaydikan.
Ikki yaxshi bir yerga tushib qolsa,
O‘tgan dunyosini sira bilmaydikan . [7.170]*

Boshqa bir o‘rinda umrning qisqaligi, o‘tkinchiligiga urg‘u berilib, inson hayoti qushning parvozigaga tenglashtiriladi: dunyo kaptarxonaga qiyoslanadi. Mumtoz adabiyot namunalarida dunyoning rabot, karvonsaroy, mehmonxonaga o‘xshatish ko‘p uchraydi. Bu esa xalq og‘zaki ijodi va yozma adabiyotdagi dunyo timsoliga xos badiiy tasvirlarning bir-biriga yaqinligidan ham dalolat beradi.

*Dunyoning aslini bilgin ko‘hnadir,
Aqlini bilgan odam donodir...
Bu dunyosi bir kaptarxonadir,
Biri uchsa, biri kelib qo‘nadir .[7.223]*

Dunyo obrazining makon va zamon, inson qismati, ijtimoiy-maishiy mazmunlar bilan uyg‘unlashuvi, ayniqsa, xalq dostonlarida o‘ziga xos ifoda topgan. Xalqimizning nodir durdonasi sanalmish “Alpomish” eposida ham dunyo ramziy-majoziy ma‘nolarda talqin qilingan. Dostonda keltirilgan “foniy dunyo”, “bebaqo dunyo” poetik birikmalari qahramonlarning ruhiy kechinmalarini yanada yorqinroq ifodalagan.

*Qiyg‘ir degan qush o‘ltirar qiyoda,
Ne ko‘rib kechirding foniy dunyoda,
Qiz bo‘lsang ham qilgan ishing
Bir nechadan ziyoda . [8.168]*

Ma‘lumki, og‘zaki nutqda qiyg‘ir shaklida uchraydigan qirg‘iy – yirtqich qushlar turiga kiradi. U turli jonzotlarni ovlab kun kechiradi. Qiyo – qiya, ya‘ni bir tomoni pastlik bo‘lgan tepalik, qoya. Bu qush shu yerda turib, o‘ljasini kuzatadi. Bu o‘rinda o‘xshatish badiiy sa‘ati vositasida fikr jonli ifodalangan. Qirg‘iy qushi o‘limga ham ishora qilgan.

Ko‘rinadiki, dunyo so‘zining yozma adabiyotda badiiy obraz darajasida shakllanishida xalq og‘zaki ijodi namunalarining ham o‘ziga xos o‘rni bor. Badiiy so‘z ma‘nosining kengayib borishi, badiiy didning o‘sishi, turmush tarzidagi o‘zgarishlar xalq og‘zaki ijodida yaratilgan obrazlarga ham o‘z ta‘sirini o‘tkazgan. Qadimda og‘zaki ijodda yaratilgan dunyo obrazi vaqt o‘tgani sari poetik tamoyillar asosida shakllanib yozma adabiyotda g‘oyaviy-badiiy jihatdan yuqori obrazlar sirasidan o‘rin oldi.

Yozma adabiyotda dunyo obrazi uchragan eng qadimgi manba bu O‘rxun-Enasoy bitiktoshlaridir. Jumladan:

*Yuzada ko‘k tangri,
Ostda qora yer qilindi,
Ikkisi ora kishi o‘g‘li qilindi .[9.111]*

Aslida, mazkur parchalarda dunyo, olam, jahon kabi so‘zlar alohida bir tarzda uchramasa-da, mazmun va fikr yo‘nalishidan dunyo haqida so‘z borayotganini anglashiladi:

Alp erini balbal qisdi .[9.111]

O‘tmishda turkiylar qabrtoshlarni balbal deyishgan. Bu o‘rinda balbal taqdir, inson qismati, dunyo, zamon ma‘nolarini ham ifodalagan.

Olam, uning mohiyati, yaralishi haqidagi qarashlar qadim zamonlardan oq insonlarni qiziqtirib kelgan. Buni qadimgi yozma yodgorliklar, xalq ogʻzaki ijodi namunalarida keltirilgan dunyo-ning yaralishi bilan bogʻliq xilma-xil tasavvurlar misolida kuzatdik. Markaziy Osiyo xalqlarining mushtarak yodgorligi boʻlgan “Avesto”da esa bu dunyo va narigi dunyo haqidagi koʻplab mulohazalarga duch kelamiz. Asarda dunyo Miynu va astumand¹ shaklida uchraydi: Miynu va astumand (moddiy) olam ashavanona tirikligini boshdan-adogʻ madh etamiz. [10.158]

Kuzatishlarimizdan maʼlum boʻladiki, Sharq xalqlari adabiyotida dunyo obrazi shakllanish tarixi, ayrim poetik xususiyatlari, semantik strukturasi, ifoda tarzi kabilarga koʻra umumiy jihatlariga ega boʻlsa ham, oʻzbek mumtoz adabiyotida yaratilgan mazkur namunalar turkiy xalqlar ijtimoiy-maishiy turmush madaniyati, ogʻzaki ijodi va adabiyoti bilan bevosita bogʻliqdir. Xalq ogʻzaki ijodidagi dunyo obrazi qoʻllagan maqollar, xalq qoʻshiqlari, dostonlari fikrimizning yorqin isboti boʻla oladi. Ularni ilmiy jihatdan tadqiq qilish esa mumtoz sheʼriyatimizdagi dunyo obrazi mohiyatini yanada teranroq tushunishga, qolaversa, turkiy adabiyotning oʻziga xos timsollar tizimi, ularning yuzaga kelishi va badiiy imkoniyatlarini atroflicha tahlil qilishga ham yoʻl ochadi.

Foydalanilgan adabiyotlar roʻyxati:

1. *Alpomish. Aytuvchi Fozil Yoʻldosh oʻgʻli. – Toshkent: Oʻzbekiston, 1992. 168-bet.*
2. *Avesto. Fors tilidan Asqar Mahkam tarjimasi. – Toshkent: Gʻafur Gʻulom nomidagi nashriyot-matbaa ijodiy uyi, 2015. 608-bet.*
3. *Jabborov N. Maoniy ahlining sohibqironi. Adabiyot. – Toshkent – 2021. B-80.*
4. *Muhammad Gʻiyosuddin. Gʻiyos-ul-lugʻot. Iborat az 3 jild. Jildi 2. – Dushanbe: Adib, 1987. B-20.*
5. *Oq olma, qizil olma. Oʻzbek xalq qoʻshiqlari. – Toshkent: Fan, 1972. 14-bet.*
6. *Qayumov A. Qadimiyat obidalari. – Toshkent: Gʻafur Gʻulom nomidagi adabiyot va sanʼat nashriyoti, 1972. 111-bet.*
7. *Rustamov A. Soʻz xususida soʻz. – Toshkent: “Yosh gvardiya” nashriyoti, 1987. 83-bet.*
8. *Shavkat Rahmatullayev. Oʻzbek tilining etimologik lugʻati. – Toshkent: “Universitet” nashriyoti, 2003. 112-bet.*
9. *Oʻzbek tilining izohli lugʻati. Ikki tomlik. 1 tom. M., 1981. 130-bet. 34. 5.*
10. *Oʻzbek xalq maqollari. Ikki tomlik. 1 tom. – Toshkent, 1987. 167-169-betlar.*

¹ Qarang: Avesto. Fors tilidan Asqar Mahkam tarjimasi. – Toshkent: Gʻafur Gʻulom nomidagi nashriyot-matbaa ijodiy uyi, 2015. 608-bet, 39-izoh: Miynu – “Avesto”da “maynyu” yo “maynu”. Pahlaviyda “mayxun” maʼnosi – oʻzga olam yoxud moddiy olam yaralishidan burungi olam. Miynu yo maynyu moddiy olam tugab, koʻpgan lahzada yana bino boʻladi. Bizning tushunchamizdagi behisht yoxud firdavs miynuning mazmuniga mos keladi. Manbalarda kelishicha, har bir jonli, jonsiz narsa hali moddiy olamga kelmasdan burun miynu olamida mavjud boʻlgan. Sharq adabiyotida bu tushuncha ruh, javhar kabi hodisalarni ifodalagan. Miynu yolgʻiz insonlargagina xos hodisa emas, balki jonivorlar, gilyohlar hatto jonsiz jismlar va hokazolar miynu olamida oʻz miynulariga ega boʻlganlar. Ahuraviy olam ijodkori yoxud yaratguvchisi Spinga Maynyu, Ahrimaniy olamning xoliqi Angar Maynyu (Ahriman)ning har bir xilqatning alohida-alohida miynusidir. Gohlarda, “Yangi Avesto”da va boshqa bir qator manbalarda bu ikki hodisa xilqatning birlamchi miynulari yoxud ikki egiz (hamzod) miynu sifatida tilga olinadi. Shuningdek, amshosipandlarning har biri, ilohlar nimaningdir miynusi hisoblanadi va moddiy olamda moddiy-dunyoviy jismga kiradi. Avestoshunos Mehrdod Bahor olamning yaralishi xususida mazdaparastlar falsafasini tahlil qilgan ekan, shunday yozadi: “Avvalda zamon chegara bilmasdi, bepoyon, yaʼni azaliy va abadiy edi. Jahon ikki – yorugʻlik va zulmatdan iborat boʻlib, yorugʻlik yohud nur olamiga Hurmuzd (Ahura Mazda) va zulmat olamiga Ahriman hokim edi. Hurmuzd Ahrimanni jamuljam zulmat, qorongʻilik sifatida bilardi. Biroq u oʻzini zulmatning bosimidan yoxud tajovuzidan himoya qilish uchun cheksizlik zamonidan chegaralangan zamonga yuz burdi va 12 ming yillik zamonni yaratdi. U paytda zamonning oʻzidan boshqa hech bir xilqat mavjud emas edi. Hurmuzd chegaralangan vaqt-zamonni yaratganini koʻrgach, u ham shunday qilishga azm etdi. Bu oʻn ikki ming yilning uch mingi jahon miynusini yaratmoqqa ketdi: amshosipandlar, ilohlar va moddiy olam miynulari – osmon, suv, zamin, gilyohlar, hayvonlar va odamlar yaratildi. Uch ming yillik soʻngida Ahriman yorugʻlik olamiga hujum qildi va muqaddas “Ahunavar” (“Yasa ahu Vayryu”) qoʻshigʻini eshitgach taqqa toʻxtadi-da zulmat qoʻriga choʻkdi. Shundan keyin Hurmuzd ikkinchi uch ming yillik ibtidosida moddiy jahon miynulariga tanvujud bahsh etdi...”

NILUFAR CHO'LIYEVA,
O'zMU doktoranti

NAZAR ESHONQUL HIKOYALARIDA SHAHAR MAKONINING BADIY TALQINI

Annotatsiya: Ushbu maqolada Nazar Eshonqul hikoyalarida shahar makonining badiiy talqinlari haqida so'z boradi. Maqolada adibning "Tobut", "Xaroba shahar surati", "Xayol tuzog'i" hikoyalari tahlilga tortilgan.

Kalit so'zlar: badiiy makon, badiiy zamon, mikromakon, ramziy-majoziy tasvir, mavhum-begona makon, uslub.

Резюме: В данной статье речь идет о художественных интерпретациях городского пространства в рассказах Назара Эшанкула. В статье анализируются рассказы автора "Гроб", "Фото разрушенного города", "Ловушка воображения"

Опорные слова и выражения: художественное пространство, художественное время, микропространство, символически-образный образ, абстрактно-чуждое пространство, стиль.

Summary: This article talks about artistic interpretations of urban space in the stories of Nazar Eshankul. In the article, the author's stories "Coffin", "Photo of a Ruined City", "Imagination Trap" are analyzed.

Key words and expressions: artistic space, artistic time, micro space, symbolic-figurative image, abstract-alien space, style.

Nazar Eshonqul hikoyalarining aksariyatida "shahar" toponimi va uning tasviri mavjud. Mazkur makon asarning badiiy-g'oyaviy jihatini ta'kidlovchi va zamonning belgilarini o'zida mujassam etishi bilan diqqatlidir. Ayniqsa, "Tobut", "Xaroba shahar surati", "Xayol tuzog'i" kabi hikoyalarida bu makon badiiy voqelikni anglash vositasi va yaxlit, shu bilan birga, alohida xususiyatga ega, mavhum bir manzil sifatida aks ettirilgan.

"Tobut shahar" xikoyasida noma'lum shahar kishilarining o'latga chalinishi, qirilib keta boshlashi fojiasi tasvir etiladi. Buning sababini topa olishmaydi. Adibning ushbu hikoyasini adabiyotshunosligimizda Kamyuning "Vabo" romani bilan mengzashadi. Ya'ni har ikki asar voqealarining asosini muayyan, makondagi noma'lum kasallikka qarshi kurash tashkil etishi, vabo fashizmning, tobut sho'ro mafkurasining ramzi ekani ta'kidlanadi. Ammo aytish kerakki, Kamyu asarida o'latning chekinishi insoniyatning vabo (fashizm)ga bo'lgan kurashininggina emas, balki o'z-o'ziga qilgan isyonning natijasidir. Zero, Kamyu ta'biri bilan aytganda, isyondan "... maqsad – o'zgarishga yuz tutish. Inson aslida kim bo'lsa, shundayligicha qolishni istamaydigan yagona mavjudotdir" [2]. Nazar Eshonqulning "Tobut" hikoyasida esa bashariyatning muayyan ta'sirlar turtkisida tanazzulga yuz burishi va bu tanazzulga mahkumligi tasvirlanadi.

Yana shuni aytish kerakki, "Tobut"dagi makon muayyan, ammo ayni paytda konkretlik belgilaridan holi abstrakt makondir. Hikoya matnida makonning geografik joylashuvi, xususiyatlari ko'zga tashlanmaydi. Noma'lum shahar va uning ufunatli fojiasiga urg'u beriladi. Mazkur

hikoyadagi shahar makoni va uning talqini haqida muallifning o'zi shunday yozadi: "...shahar (e'tiqod, g'oya, fikr, o'zlik)ning o'limga mahkum etilishiga sabab nima degan savolga javob izlaganman va keyin asli uni boshidanoq o'limga mahkum qilib, tobut shaklida qurishgan, shuning uchun hamma narsadan tanazzul anqib yotibdi, bu shaharda tanazzul taqdirdir, mahkumlikdir..." [4:216]. Bu mahkumlik borasida ham Kamyuga murojaat qilsak, uning qahramoni Sizif duchor etilgan mahkumlik g'oyasidan farq qiladi, albatta. Ya'ni Sizif dumalatayotgan xarsangtosh manziliga yetolmaydi, u doim harakatda. Bu adog'i yo'q, besamar harakat Sizif uchun mahkumlik. Demak, Kamyu o'z asarida harakat (shaxsiy ikir-chikirlar)ni aslida, harakatsizlik, absurd ekaniga ishora qilmoqda. "Tobut" hikoyasida esa muallif asar qahramonini u duchor bo'lgan, aniqrog'i, mahkum etilgan tanazzul, absurd fojiani anglab yetgan inson qiyofasida tasvirlaydi: "U xonamga kechqurun kirib keldi: juda horg'in edi, ko'zlarida dahshat aralash junun o'ynardi. – Butun shahar tobut shaklida qurilgandi. Men buni loyihada ko'rdim. Biz shuncha kun tobutni kezib yurgan ekanmiz..." [5:193]

Hikoyadagi makon – shahar g'oya, fikr va o'zlikning ramziy ifodasidir. Asli o'limga mahkum etilgan mazkur ma'naviy unsurlar makonning ramziy ifodasigina bo'lib qolmay, zamon belgilarini ham o'zida mujassam etadi. Shu jihatdan asar qahramonlarining taqdiri bevaqt o'limga mahkum etilishida tanlangan badiiy makon vosita qilib olinadi.

Rus adabiyotshunosi Baxtinning ta'kidlashicha, har qanday asardagi badiiy makon va zamon konsepsiyasida dunyoning ramziy qiyofasi aks etadi. Har qanday makon va zamondagi inson va predmetlar ramziy-majoziy xususiyatga ega bo'ladi. Bu fikrlar, albatta, real makon va zamonga nisbatan olinganda barcha badiiy asarlar uchun umumiydir. Ammo adabiyotimizda shunday asarlar borki, badiiy zamon va makonning mavjud matngagina xoslangan ramziy-majoziy ma'nosi ifoda etiladi. Nazar Eshonqul asarlarining aksariyati ayni shu xarakterdagi san'at namunalaridir.

Adibning "Xaroba shahar surati" hikoyasidagi qahramonning xaroba shaharning o'z ruhiyatiga yaqin olishidan payqash mumkinki, u o'z ruhiyatini, umuman o'zini vayron qilgan mavjudlik va, yoki mavhumlik nima ekanligini anglashga urinadi. Asar qahramoni tanazzulga yuz tutganligini ko'ra olgan, o'zligini qidirgan insonlar tipidir. Hikoyadagi professor, taniqli shoir obrazlari esa insoniyatning abadiy yashamoq haqidagi asriy orzu va aqidalarini unutib, o'z maqsadlarini o'tkinchi tirikchilik tashvishlari asosiga qurgan yoki shu tashvishlarning sarhadsiz makonida o'zini, o'zligini yo'qotgan insonlarning badiiy umumlashmasidir. Yaratganning ulug' yezgu umidining aks sadosi bo'lgan insonni U g'oyat go'zal qilib yaratdi. Unga go'zal jannatdan makon qildi. Inson esa nafs va xatolari bilan bu go'zallikni poymol etdi. Asardagi shahar makonining belgilari badiiy vaqt nisbatida tarixiy-rivoyaviy usul orqali beriladi: "har tong azon o'qiladigan", "yashil bog'lari, zangor osmoni, ...minorolari, shahardan uzoqlarda ham hidi ufurib turadigan... nafis va durkun gullari, hilol bilan birga hilpiraydigan tug'lari" [6:51] bo'lgan Tursoriya shahri ayni shu go'zallikning nishonasi bo'lsa, uning vayron etilishi esa insoniyat qilgan xatolarining timsolidir. Xarob etilgan shahar tasvirida "...qandaydir g'alati, tahdidli ulkan oyoq izlari"ning aks etishi, go'zallikni toptashi esa odamzot shu kungacha qilgan xatolarining, gunohlarining in'ikosi yoki bu xatolarning ilk yaratilgan Inson – Odam Atodan "meros" bo'lib kelayotganining, muttasilligining ramzi sifatida tajassum topadi. Shuningdek, hikoyada "...shuncha yong'ину alg'ov-dalg'ovdan so'ng ham hali bus-butligicha to'xtab qolgan tegirmon par-pari ko'rinar: parrak hali mustahkam edi va bu o'lik shaharga faqat shu parrakkina umid bag'ishlab turganday edi" degan jumlarlar bor. Shu o'rinda, "Qissasi Rabg'uziy" asaridagi quyidagi voqea yodimizga tushadi. Nuh alahissalom " – To'fon va'dasi qachon bo'lur?", deb so'raganlarida " – Qachonki, tandiring ichidan suv chiqsa, balki azob kelgan turur", degan xitob keladi. Nuhning kofir xotini non pishirayotgan chog'da tandir ichidan suv chiqadi [3]. "Qissasi Rabg'uziy"dagi bu holat qiyomatning qoyim bo'lishi insoniyatning bu

dunyodan rizqi uzilishi bilan boshlanishiga ishora qiladi. “Xaroba shahar surati”dagi tegirmonning qulab tushishi esa inson tirikligining me’zoni bo’lgan ma’naviyatning tanazzuli, aylanuvchi parrak esa putur yetmas vaqt uzviyligi ramzidir. Zero, har bir inson muayyan vaqt birligida o’z umri shahrini bunyod etadi. Hikoyadagi xaroba shahar makoni esa tanazzulga yuz tutgan, parchalanayotgan inson ruhiyasining ham, butun insoniyatning shu kungacha bilib-bilmay qilgan xatolarining ham ramziy tasviridir.

Baxtin yunon romanlari zamon va makonini o’rganar ekan, shunday yozadi: “Yunon romanlar olami – mavhum-begona dunyo, boshdan-oxir shu darajada begonaki, bunda muallif o’z dunyosining qaysi nuqtasida turib, qaysi davr kengliklari aro uni tasvirlagani bilinmaydi” [1:64]. Shu jihatdan qaralganda, “Xayol tuzog’i” hikoyasi qahramoni ham noma’lum, mavhum makonga ravona bo’ladi. Voqif ismli yigitning o’zligidan, yolg’on g’oyalarga aldanganidan voqif bo’lgach, izsiz yo’qolishi asarning tugunidir. Hikoyadagi qahvaxona va noma’lum bino mikromaknlari voqea-tavsilotlar uchun vosita vazifasini bajaradi. Voqifning shahar markazidagi noma’lum bino haqidagi esdaliklari esa binoning mavhumligi qadar makonni ramziy ma’no ko’lamiga hissa qo’shgan. Ya’ni noma’lumlik va yo’qlik sari yuz burgan yigit o’z anglagan haqiqatlari (“zavolga yuz tutgan qalb”)ni ham shular qa’riga olib ketadi. Hikoyadagi noma’lum shahar va undagi bino asar oxirigacha mavhum bo’lib qoladi. Natijada, ma’nolar ko’lami, angamlar chegarasi kengayadi. Umummakoniylik va umumzamoniylik hikoya poetikasiga xos xususiyat bo’lib ko’zga tashlanadi.

Xullas, Nazar Eshonqul hikoyalarida tanlangan shahar badiiy makoni ramziy ma’no-mazmuniga ega bo’lib, mazkur hikoyalar matnida fikr, yolg’on e’tiqod, sobiq mafkura, ijtimoiy notenglik va ziddiyat kabilarni ifodalagan. Bu adabiy jarayon esa muallifning badiiy asar g’oyasini yaxlitlovchi vosita ekanini va o’ziga xos uslubini ko’rsatadi.

Foydalanilgan adabiyotlar ro’yxati:

1. Baxtin M. *Romanda zamon va xronotop shakllari*. – Toshkent: Akademnashr, 2015. – 288 b.
2. Mamadiyorova S. *Alber Kamyu publisistikasida inson omili. (Elektron manba)*. URL: <http://www.kh.davron.uz>
3. Rabg’uziy Nosiruddin. *Qissasi Rabg’uziy. (Elektron manba)*. – URL: <http://www.ziyouz.com>
4. Eshonqul N. *Mendan “men”gacha*. – Toshkent: Akademnashr, 2014. – 512 b.
5. Eshonqul N. *Saylanma. 2 jildlik. I jild*. – Toshkent: Akademnashr, 2022. – 512 b.
6. Eshonqul N. *Saylanma. 2 jildlik. I jild*. – Toshkent: Akademnashr, 2022. – 512 b.
7. Eshonqul N. *Yalpiz hidi. Qissa va hikoyalar*. – Toshkent: Sharq, 2008.

GO‘ZAL MATYOQUBOVA,
O‘zR FA Alisher Navoiy nomidagi
Davlat adabiyot muzeyi tayanch doktoranti

RAUF PARFI SHE‘RIYATIDA INKOR VA RAD ETISH

Annotatsiya: Ushbu maqolada shoir she‘riyatida inkor va iqrор tushunchalarining talqini nimalardan iborat ekanligiga alohida to‘xtalgan. Shoirning tuzum talabi bilan yozilgan she‘rlari va ularning keyingi yillardagi nashrida kiritilgan ma’no o‘zgarishlari haqida atroflicha to‘xtalgan.

Kalit so‘zlar: she‘r, inkor, rad, tuzum, shoir, tuyg‘u, kechinma, jamiyat.

Аннотация: Данная статья посвящена трактовке понятий отречения и исповеди в поэзии поэта. Детализируются стихи поэта, написанные по требованию режима, и смысловые изменения, внесенные в их издание в последующие годы.

Ключевые слова: стихотворение, отрицание, неприятие, система, поэт, чувство, опыт, общество.

Annotation: This article focuses on the interpretation of the concepts of denial and confession in the poet’s poetry. The poet’s poems written at the request of the regime and the changes in meaning introduced in their publication in the following years are detailed.

Key words: poem, denial, rejection, system, poet, feeling, experience, society.

She‘r inson tuyg‘ularining tarixidir. Biroq u tuyg‘uning o‘zidagina kamol topadigan badiiy mahsulot emas. She‘r uchun estetik tamoyillar har qanday zamonda, har qanday holatda muhim hisoblangan. Badiiy ma’no tovlanishlari, kayfiyat dahliligi, holatlar harakati, bir ichki nigoh orqali ko‘rilgan go‘zallikning ifsho etilishi, obrazlar dinamikasi va tashbehlarning qalbdagi aks-sado berishi – bularning har biri zehniyatimizni axloqiy tamoyillardan ko‘ra ildamroq egallab oladi. Deylik, shoir “Avval xayol eding, bir xayol, xolos” der ekan, axloqiy tamoyillardan burun u shuurimizga go‘zallik tushunchasini eltadi. She‘rning “Kimga?”, “Nimaga?”, “Qayerda?”, “Qachon?” kabi savollariga tutilmay turiboq, undan ruhiyatimizga oqib kiradigan go‘zallik epkini, nafasat shitiri, kayfiyat yuqtirish hodisasi birlamchi fazilati ekanligini anglaymiz.

Shunday ekan, she‘rga bugun axloq kodeksi normalaridan turib munosabatda bo‘lish haqida biroz o‘ylab ko‘rishga to‘g‘ri keladi. Chunki hislarimizni go‘zalikka, nafasatga, ozodlikka, nazokatga boshlayotgan har qanday she‘r bir vaqtning o‘zida ham estetik, ham axloqiy tushunchalarni o‘z ichiga oladi. Shu uchun ham shoirning she‘rdagi inkori iqrор, rad etishi bog‘lanish, ishtibohi ishonch o‘rinda kelishi mumkin.

“O‘zbek tilining izohli lug‘ati”da “inkor” so‘ziga shunday izoh berilgan: INKOR [a. jliil – rad etish, tan olmaslik, qabul qilmaslik] Tan olmaslik, qabul yoki tasdiq etmaslik; rad.

Demak, inkor, tan olmaslik, rad etishlikning bugungi o‘zbek she‘riyatida ko‘rinishi qanday? She‘riyatimiz bugun kimni, nimani yoki qanday qarashlarni inkor etmoqda, rad etmoqda?

Biz Jadidlar davri adabiyotini kuzatar ekanmiz, ko‘proq tuzumni, davrni, zulmni rad etish ruhi

ustuvorlik qilganini ko‘ramiz. Cho‘lpon, Fitrat, Abdulla Qodiriy (Ahvolimiz) she‘rlarida uchratish mumkin. Bu Abdulla Oripov, Erkin Vohidov she‘rlarida esa nolish va hasratga aylanadi.

Bu jihatni Rauf Parfi she‘riyati timsolida ko‘rib chiqmoqchimiz. Rauf Parfi she‘riyatida rad va inkor etish bo‘rtib ko‘zga tashlanadi. Bu rad etish Nitsshening “Tangri o‘ldi, uni biz o‘ldirdik” kabi psixologik hujumidan farqlidir. Shoirning nigilistik ko‘zoynagi ko‘proq o‘z-o‘zini rad etish orqali ko‘zga tashlanadi. Ya‘ni shoirning inkorlari, radlari quyidagi ko‘rinishlarda ko‘zga tashlanadi:

1. O‘z-o‘zini, o‘zining tuyg‘ularini, kechinmalar zalvorini, ruhoniyl kengliklarini rad etish;
2. Jamiyat zo‘ravonliklarini, zulmni rad etish (nolish emas);
3. Ulug‘ tushunchalarni rad etish, qoliplarni sindirish, irratsional g‘oyalarni ilgari surish.

Rauf Parfi she‘riyati o‘ziga xos ruhiyat kartinasi hisoblanadi. Avvalo, rad etish va inkor etish ba‘zi bir shoirlar uchun tezroq tanilish, ko‘zga tashlanish va buyuklik pillapoyasida odimlashning o‘ziga xos dastxati bo‘lib xizmat qilgan bo‘lishi mumkin. Chunki Allohni, yaratgan zotni madh etmay, sevmay inkor etish xatarli ommaboplikdir. Biroq Rauf Parfi she‘riyatida bu kabi maqsadli inkor va maqsadli rad etish ko‘rinmaydi. Aksincha Rauf Parfida yuqorida keltirganimiz kabi inkor-iqroga, rad-iymonga, gumon-ishonchga aylanadi.

1. O‘z-o‘zini, o‘zining tuyg‘ularini, kechinmalar zalvorini, ruhoniyl kengliklarini rad etish;

Rauf Parfining ruhiy bosim, tuyg‘ular, kechinmalar ta‘sirida o‘zini, yuragini, o‘zining ruhiy idrokini inkor etish hissi tez-tez ko‘zga tashlanadi. Shoirning shunday she‘rlaridan biri “Bugun mening yuragim bo‘m-bo‘sh” she‘ri:

*Bugun mening yuragim bo‘m-bo‘sh,
Na vidosi, na-da tilagi.
Hech bir narsa jalb etmas uni,
Bu kun bo‘m-bo‘sh mening yuragim.*

*Holbuki men ohang istardim,
Musiqi edi-ku har yaproq
She‘r hajrida yonardim kecha,
Bu kun biror qofiya ham yo‘q.*

Shoirning ishq-muhabbat, sog‘inch, ayriliq kabi tuyg‘ular haqida yozgan she‘rlarida bu kabi holatlarga ko‘p duch kelinadi. Ya‘ni goh o‘zini, goh kechinmalarini inkor etadi. Aslida ishqiy mavzudagi she‘rlaridagi har bitta inkor, shoirning ilohiy iqroridir.

Yoki shoirning mashhur “Laylo” she‘rida ham shu kabi kechinmani kuzatsa bo‘ladi. “Laylo, Laylo sening qoshingda, Yaproq kabi ko‘rdim o‘zimni”. Bu ijodkor(lar)da kechadigan surunkali tuyg‘u, surunkali kechinmadir: o‘zidagi bori ichki potentsiyani, ruhoniyl qudratni rad etish, o‘zidagi ojiz va zaif lirik qahramonga bosh urib borish.

2. Jamiyat zo‘ravonliklarini, zulmni rad etish (nolish emas);

Shoir she‘rlarida aynan mana shu jihatni dalillaydigan she‘rlar ko‘pchilikni tashkil etadi. To‘g‘ri Shoirning sobiq sho‘ro tuzumi davrida “Lenin”, “Lenin maqbarasiga gulchambar”, “Aleksandr Ulyanov” kabi she‘rlari bor. Masalan, Lenin she‘rini olaylik. She‘r bir qarashda yasama dahoga bag‘ishlangandek taassurot qoldiradi. Biroq she‘rning tagzamirida kinoya, kesatiq, rad yotibdi. Masalan, she‘r “Kibernetika, miya – qora quti” deb boshalandi.

“Kibernetika” yunonchadan tarjima qilinganda “boshqarish san‘ati” degan ma‘noni anglatadi. Biroq, nega she‘r miyani qora qutiga mengzashdan boshlandi, degan fikr o‘tadi. Bu qora quti oldamzotning boshiga juda ko‘p qora kunlarni solganligi she‘rning dastlabki ikki qatorida aytib

o'tilgandek. "Quyosh nuri", "Erkin-erkin uchgan qushlar", "Yulduzlar – hayotni imlagan" kabi satrlarning har biri insoniyatning yaqin o'tmishidagi mudhish kunlaridan hikoya qilayotgani ko'rinadi. Aslida, mana shu she'rning o'zi Lenin tuzgan qonxo'r jamiyatni alqash emas, uni keskin inkor etishdir. Inson boshidan kechirib kelayotgan sistematik anduhning, tizimga solib bo'lmaz inkori bor edi bu she'rda. Ushbu she'rning sarlavhasi bilan qo'shib hisoblaganda 8 marta "Lenin" so'zi ishlatilgan, biroq bu so'zlarni she'rdan umuman olib tashlash yoki tahrir qilish she'rning mazmun-mohiyatiga ta'sir etmaydi. Bu she'r insoniyat hayotining qop-qora xaritasi bo'lib qolaveradi.

Bu, tushunarli. Mamlakatimiz ahli qullikda kechirgan kunlari haqidagi mungli bir she'r. Biroq shoirning mustaqillikka erishganimizdan keyingi yillarda yozilgan she'rlarida jamiyatda yuz berayotgan zulm-u zo'ravonliklarni, qalloblik va riyozatni fosh etish asnosida inkor she'rlarini uchratamiz. "Qora devor" she'rining o'zi nafaqat 1997-yillarni, balki undan keyingi bir necha yilliklarning mahzun va qayg'uli kayfiyatini belgilaydi.

Qora devor – bu zulmga botgan jamiyat, ishlamayotgan qonunlar, razolat, zalolat, qabohat olamining odamlari haqidagi marsiyadir bu she'r. Davr marsiyasidir. Shoirning yig'layotgan yuragining, bo'g'riqqan vijdonining, so'yilgan tuyg'ularining sasi bor she'rda. Sirti oqlangan-u aslida ichi-qop-qora bu devorning ortida insoniyat botib qolgan botqoqning chirkin qiyofasi chizib berilgan:

*Ey voh, Qora devor sirti oqlangan,
Bo'ynimga chirmashgan iblisni quvdim,
Kavsar chashmasida ming yil poklangan
Tosh bilan qadimiy tanimni yuvdim.*

.....
*Ko'zimning jarida ul Qora devor,
U taraf qorong'u, hech narsa yo'qdir.
U taraf zahardir, xanjardir, o'qdir.
Kecha yo'q. Bu kun yo'q. Erta yo'q. Siz bor.*

Ha, odamzotning qalbiga, xilqatiga singgib ketgan, biroq tosh bilan yuvsa-da ketgan jihatlarining o'kirik kartinasi bor. Jamiyat va insoniyat juftligini shoir bir-biridan ayirmagan holda manzara yaratadi. Biroq she'r oxiri Yorining tobutini quchib yig'layotgan ayol tasviri bilan yakunlanadi. Bu she'rning yakuni muhabbat dunyoni qutqarishiga, qora dunyoni oqlashiga bir tamsildir.

Bundan tashqari Rauf Parfining "Abdulla Qodiriy g'azaliga muxammas", "Abdulhamid Cho'lponga muxammas", "Usmon Nosirga muxammas", "Siyovush", "Tavba" kabi she'rlarning har birida shoirning qalami o'zi yashagan muhitning, tuzumning qiyofasini chizgan. Shoir she'rlaridagi inkor shunchaki inkor yoki nolish bo'lib qolmasdan isyonga, ruhoniyl inqilobga aylanadi.

To'g'ri, Rauf Parfining "Og'riq" she'rida "Yurak deb atalgan og'riq bu – najot, Ko'krak qafasimiz najot qal'asi" kabi she'rlarida shirkning, rad etishning, inkorning sinonimini ko'rgandek bo'lamiz. Axir bizning Najot qalamiz marhamati va muruvvati keng Allohning dargohi emasmi, degan o'y keladi mo'min-musulmon kishining xayoliga.

Shuningdek, shoirning "She'riyat" deb nomlangan she'rida bu hol, bu kayfiyat takrorlanadi, qaytalanadi. Ushbu qo'lyozma haqida №39 arxiv materialida quyidagicha ma'lumot berilgan: "She'riyat!", she'r. Ushbu she'rda she'riyatning paydo bo'lishi, uni taniganning qo'llariga darmon, ko'zlariga nur berganini, uni hayotbaxsh suvda, uchar shamolda, issiq tuproqda bor ekanligi haqida so'z yuritiladi.

Hujjat 20,5 x 29sm. formatli qog'ozga ko'k siyohda yozilgan. She'r matniga tuzatishlar kiri-

tilgan. Varaqning yuqori o'ng burchagida "9,10" raqamlari ko'rsatilgan. Shu joyda Asqad Muxtorning "Seni tanimagan sho'rliklar ayanch" she'riy parchasi keltirilgan. Quyisida "Zarb! Hay-qirar san'atkor! R.Rojdestvenskiy" deb berilgan. Ammo ustidan chiziq tortib o'chirilgan. She'r tugagach, chiziqchali belgi qo'yilgan. Saqlanishi yaxshi."

She'ring qo'lyozma varianti shunday:

SHE'RIYAT

*Seni tanimagan sho'rliklar ayanch.
Asqad Muxtor*

*Eng avval, Odam Ato, Momo Havodan oldin
horg'in kishilarning ruhida bo'lding bunyod, bunyod bo'lding
Yer va Dunyo atalgan Yurtda.
Sen bor eding hayotbaxsh suvda,
uchar shamolda, issiq tuproqda,
sen bor eding Prometey keltirmagan o'tda.
Keyin davrlar, asrlar.
Atom asri keyin...
Dunyoni qayta qurmoq,
ishonchga ishontirmoq mumkin bo'lmasdi seni bilmasdan.
Seni taniganning
qo'llariga darmon berding, ko'zlariga nur.
Bosh otganda ulug'jangda o'limga mag'rur –
o'limi go'zal edi seni taniganning.
O'lim — mangu yashamak kabi tuyuldi u dam...
Lekin yoqa yirtidi, seni unutdi, talvasada baqirdi,
Seni tanimasdan uvol o'tdi olamdan.
O'zi tanho qolib ketdi
quzg'unlarga shirin yemak bo'lib bir burda.
Shu oddiy suv mavjida,
zarrin yaproqlarning ko'ksida Navoiy tug'ilar,
suronlarda Nozimning ovozi.
Gardandan girdob kabi quyular – Elyuar,
vujudimning har bir hujayrasida
so'zlarning sodiq qo'shini –
Tinchlik,
Vladi-Mir,
Jahonni egalla qo'shig'i
Yo'q, hali yo'q.
Mayakovskiy ekvator bo'ylab sening yuragingdan otilgan o'q.
Yuksak orzulari bordir shoirning,
shoirlarda bo'lar faqat ezgu niyat.
Qalam – qalam emas,
bongga zarb ila urilguvchi cho'qmor,
undan taralguvchi sado va aks sado sen, She'riyat.
Zarb!
Oq qog'oz uzra,*

Go'yo yorug' jahon uzra urilar qalam!

Zarb!

Cherkovlar, masjidlar titrar

Juda yomon, juda yomon ollohiga ham.

Zarb!!!

Qasrlar, taxtlar yovuzliklar shaklida yiqildi...

Shoir kuldi,

Allohn tan olmagan Kommunistik bashariyat

Tanib oldi ilohiy deb seni, She'riyat.

Shoirning Alisher Navoiy nomidagi Davlat Adabiyot muzeyida 39 raqam ostida saqlanayotgan Shoir qo'lyozmasida ushbu she'r aynan shu tarzda yozib qoldirilgan.

She'r oxirida tuzum ustidan o'tkir kinoya aks etgan bo'lsa ham, she'rda "Cherkovlar, masjidlar titrar, Juda yomon, juda yomon ollohiga ham." degan satrlar borki, bular ochiq rad etishdir, inkordir. Ushbu she'r shoirning 1986-yilda G'afur G'ulom nomidagi Adabiyot va san'at nashriyotida chop etilgan "Sabr daraxti" kitobida ham aynan arxivdagi ko'rinishda chop etilgan. Biroq 2013-yilda "Sharq" nashriyotida chop etilgan "Turkiston ruhi" va 2022-yilda "Muharrir" nashriyotida chop etilgan "Saylanma"ning 1-jildida boshqa-boshqa ko'rinishda ushbu she'r o'zgarishlarga yuz tutgan.

Qo'lyozmadagi "Tinchlik, Vladi-Mir, Jahonni egalla qo'shig'i" satri, "Turkiston ruhi" kitobida:

"Turkiston, Turkiston, Turkiston..."

Turkiyning dunyoviy qo'shig'i" tarzida o'zgartirilgan. Shuningdek,

"Yo'q, hali yo'q. Shoir ekvator bo'ylab sening yuragingdan otilgan o'q." qatoridagi Shoir so'zi o'rniga asllyatda "Mayakovskiy" so'zi qo'llangan.

Qo'lyozma nusxadagi "Zarb! Cherkovlar, masjidlar titrar, juda yomon, juda yomon ollohiga ham. "Satri esa "Turkiston ruhi" kitobidan tag-tomiri bilan olib tashlangan. 2013-yilda "Muharrir" nashriyotida chop etilgan "Sakina" kitobida va "Saylanma"ning 1-jildida esa "Zarb! Titrar jahon juda yomon, Yer titrar, ona yer titrar" tarzida tahrir qilingan. She'rdagi ushbu o'zgarishlar Shoirning o'zi tomonidan kiritilgan deb faraz qilish mumkin. Biroq "Sharq" nashriyotida chop etilgan ko'rinishida sassiz-samansiz she'r satrlarining olib tashlanishi biroz mulohaza va mubohasaga chorlaydi.

Yuqoridagi o'zgarishlarni kuzatgan holda qo'lyozmani quyidagicha tasniflash mumkin bo'ladi:

a) Ma'noga ta'sir qilmagan o'zgartishlar: "Zarb! Titrar jahon juda yomon, Yer titrar, ona yer titrar", "Turkiston, Turkiston, Turkiston... Turkiyning dunyoviy qo'shig'i."

b) She'r shakliga ta'sir qilgan o'zgartishlar: "Shoir ekvator bo'ylab sening yuragingdan otilgan o'q."

d) Tushirib qoldirilgan satrlar: "Zarb! Cherkovlar, masjidlar titrar, Juda yomon, juda yomon ollohiga ham." ("Turkiston ruhi" kitobida)

Ushbu she'rning qo'lyozma nusxada va shoir o'limidan keyin chiqqan kitoblarda turlicha ko'rinishlarda chop etilishi aslida she'rning na badiiyatiga, na vazniga, na mazmuniga u qadar qat'iq ta'sir etmagan. Aslida, Rauf Parfining boshqa she'rlarida satr emas, bitta so'zni ham o'rnidan qimirlatib bo'lmaydi. Biroq bu she'rdagi tuzum va davr talabi bilan yozilgan satrlarga ko'rinyaptiki, o'zgartishlar na ma'noga, na badiiyatga dahl qilgan emas.

"Biz suv uzra turgan kosaga o'xshaymiz. Kosaning suv ustida oqishi o'z ixtiyori bilan emas, balki suvning irodasi va hukmi iladir. Bu umuman shundoqdir. Biroq ba'zilar suv ustida ekan-

ligini biladi, ba'zilar bilmaydi. Hech shubha yo'qki, barcha kosalar Ollohning qudrati va suvi uzradir". – deydi Jaloliddin Rumiy. Anglashilayaptiki, Rauf Parfining Adabiyot olamidagi yaratqilari kosaning suv ustida oqishi monand beixtiyordir, g'ayb olamiga xosdir. Biroq ulardagi tahrir holatlarini "suv uzra turgan kosa"ga mengzay olmaymiz. Ular turfa vaziyat va holatlarda kiritilgan tahrirlardir.

Biroq bu she'rlarni o'qigan kitobxonni she'rlar kosa monand yana suv ustida oqizadi va bu jarayonda turfa manzaralarni yashab o'tishga chog'laydi.

Biz bugun zamonaviy she'riyatning ba'zi namoyandalari ijodida ochiqchasiga yaratganni inkor qilish, rad etish, shirk keltirish kabi g'oyalarni ko'rar ekanmiz, Rauf Parfini Xudosiz bir jamiyatda yashay turib ham har bir she'rining ekvator chizig'i Allohga munajatdan iborat ekanligiga amin bo'lamiz. Shoir she'rlaridagi "munojot"lar esa alohida bir mavzudir.

Foydalanilgan adabiyotlar ro'yxati:

1. *"O'zbek tilining izohli lug'ati". – Toshkent: "O'zbekiston milliy entsiklopediyasi" Davlat ilmiy nashriyoti, 2006.*
2. *Rauf Parfi "Sabr daraxti" kitobi. – Toshkent: G'afur G'ulom nomidagi Adabiyot va san'at nashriyoti, 1986.*
3. *Rauf Parfi "Sakina" kitob. – Toshkent: "Muharrir" nashriyoti, 2013.*
4. *Rauf Parfi, "Saylanma". – Toshkent: "Muharrir" nashriyoti, 2022.*
5. *Rauf Parfi "Turkiston ruhi". – Toshkent: "Sharq" nashriyot-matbaa aksiyadorlik kompaniyasi Bosh tahririyati, 2013.*
6. *Jaloliddin Rumiy "Ichingdagi ichingdadir". – Toshkent: "Yozuvchi" nashriyoti, 1997.*

MOHIRA OTABOYEVA,

O'zbek tili, adabiyoti va folklori instituti tayanch doktoranti

NONSENS ABSURD...MI?

Annotatsiya: Maqolada Angliya adabiyotiga xos “nonsens” metodi, uning absurddan farqli va o'xshash jihatlari tahlil qilingan.

Kalit so'zlar: nonsens, metod, absurd, Viktorian davri, folklor.

Аннотация: В статье анализируется характерный для англоязычной литературы метод “нонсенс”, его отличия и сходства с абсурдом.

Ключевые слова: бред, метод, абсурд, викторианская эпоха, фольклор.

Annotation: The article analyzes the method of “nonsense” characteristic of English literature, its differences and similarities with absurdity.

Key words: nonsense, method, absurd, Victorian era, folklore.

Adabiyotshunoslar, odatda, Angliya adabiyotidagi Viktorian davri haqida mulohaza yuritayotib, bu davrdagi ijodkorlar asarlarida mamlakat bo'ylab hukm surayotgan sanoatlashish jarayonining insonlarning moddiy va ma'naviy dunyosida aks etishiga urg'u berishadi. Shubhasiz, ayni davrda V.Tekkerey, Ch.Dikens, J. Bronte, E.Gaskell, J.Eliot singari zabardast adiblar romantizmdan uzoqlashib tanqidiy-realizmga ijod qilishar, endi ular inson botinidagi qarama-qarshilik, satiraning achchiq kulgusi ortiga ruhiy evrilishlarni, maishiy turmushdan ezilgan insonning ma'naviy fojiasini berkitishardi. Biroq Viktorian davrida yana shunday adiblar ham adabiy maydonda o'z o'rni va so'ziga ega ediki, ular ham insonning ma'naviy qiyofasiga chizgilar berar va asosiysi bu chizgilar millat folkloridan rang olgan edi. Ana shunday adiblar sirasiga asli kasbi matematik, mantiqshunos bo'lgan dunyoga mashhur ikki ertak – “Alisa Mo'jizalar mamlakatida” va “Alisa Ko'zgu orti o'lkasida” asarlari muallifi Lyuis Kerroll ham kiradi. O'sha davr adabiy muhitida tanqidiy realizmning o'tkir, achchiq kulgusi bilan birga folklorga xos janr, obraz va o'ynoqi ohangni o'zida mujassamlagan nonsens adabiy metodi ham gullab-yashnagan edi.

Kerrollning ertaklarini bilmaydigan, yoshidan qat'i nazar, kitobxon topilmasa kerak. Zero, bugungi global dunyoda adib asarlari allaqachonlar qayta-qayta ekranlashtirilgan. Ertaklarda Alisa ismli qizaloqning ikki g'aroyib olamga qilgan sayohati (tushida esa-da), u yerda ko'rgan-kechirganlari aks etadi va asar qizning uyqudan uyg'onishi bilan yakun topadi. Bir qarashda adib folklorga xos janr, personajlar, syujet liniyasi, qo'shiq-she'r kabilar yordamida bolalarga atab ajoyib cho'pchak aytgandek, nari borsa tilshunoslikka oid bilimlarini ishga solib asar matnida so'z o'yinlari qilgani ham o'quvchiga zavq beradigandek tuyuladi. Biroq matematik olim, mantiqshunos ertakchining nodir asarlariga bunday yondashuv g'oyatda yuzakiligini uning ijodi hamon tadqiq etilayotganini o'ziyoq isbotlaydi hamda bu izlanishlarning barida adib ijodi “nonsens” adabiy metodi konteksida olib borilgan. Chunki nonsens adabiy hodisasini tushunish Kerroll asarlari g'oyasini anglashda “kalit” bo'la oladi.

Angliya adabiy mulki, deb hisoblanilgan nonsens adabiy metodi tahlillari (ular asosan bizga nisbatan tanish rus tadqiqotchilariga tegishli) o'rganilsa, ularda bir bahsli masala yaqqol ko'zga tashlanadi. Bu masala yana shunisi bilan ham ahamiyatliki, uni tahlil qilish asnosida nonsens ada-

biy hodisasi va Kerroll ertaklarning falsafasini tushunish osonlashadi. Zero, qiyosiy tipologik adabiyotshunoslikda o'rganish jarayonidagi to'rt asosiy masaladan birinchisi ijodiy metod, adabiy oqim, yo'nalishlar, adabiy jarayonlardir¹. Taniqli rus adabiyotshunosi akademik V.M.Jirmunskiy ham masalaga bunday yondashuv holatning o'ziga xosligiga (individual, milliy, tarixiy) putur yetkazmasligini ta'kidlab, aksincha, qiyoslash, ya'ni o'xshash va farqli jihatlarini aniqlash yordamida bu o'ziga xoslikni aniq belgilash mumkin bo'lishini² e'tirof etgan.

Masala shundaki, qator tadqiqotlarda "nonsens" adabiy hodisasiga sinonim, ekvivalent sifatida "absurd", "klassik absurd", "lingvistik absurd" atamalaridan foydalaniladi. Bir qarashda, bunda hech qanday ajablanarli jihat yo'qdek, biroq absurd oqimi va nonsens mutloq alohida hodisa, bu ularning paydo bo'lish va rivojlanish tadrijiga ko'ra ham farqli davrlarga to'g'ri kelishida va mazmun-mohiyat jihatdan teng ma'no anglatmasligida ham namoyon bo'ladi. Qolaversa, ikkala adabiy hodisaning o'zaro bog'liqlik, o'xshashlik va farqli jihatlar haqida haqli savollar mavjudki, ularni tahlil qilish orqali nonsensning adabiy oqim sifatidagi mohiyati ochiladi.

Avvalo, "nonsens" adabiy hodisasi faqat Angliya adabiyoti kontekstida o'rganiladigan metod ekanini qayd etish zarur. Nonsens an'alarining asoschisi Edvard Lir (1812–1888) hisoblansa-da, "Ingliz nonsensining kelib chiqishi" nomli tadqiqotida Noel Malkolm nonsensni davr chegarasidan tashqaridagi universal kategoriya va unga misollarni turli madaniyatlardan topish mumkinligini isbotlashga uringan hamda metodga xos bo'rtirilgan satira usullari (fustian, bombast, canting), parodiya, makaronsimon she'rlar (macaronics), impossibilia (narsa va hodisalarning tabiiy tartibini o'zgartirish), uzuq-yuluq nutq (gibberish), tush, esdan og'ish, folklor va karnaval elementlari nemis, fransuz va ispan tilida ijod namunalarida ham uchrashini ta'kidlab, "Bu janr, usul va metodlardan aynan biri nonsens she'riyatining paydo bo'lishiga sabab bo'ldi deyish noo'rin, lekin ularning bari adabiy nonsens foydalangan vositalarning katta qismini tashkil etadi"³ deydi. Nazariyotchi olim Malkolmning qarashlarini inkor etib bo'lmaydi, chunki "nonsens"ning ildizi bevosita folklorga borib taqaladi. Xalq og'zaki ijodidan foydalanish nonsens-asarni, u nasr yoki nazmda bo'lishidan qat'iy nazar, asosiy talablaridan. Kerroll ham ikkala ertagida bunga og'ishmay amal qiladi. Adibning ikkala asari ertak janrida ekani, unga monand bosh qahramonning boshiga turfa g'aroyibotlar tushishi dam kattarib, dam kichrayishi, Cheshir mushugi, Mart Quyoni, Adi-Badi, Yakka shox singari folklorga xos personajlar, maqollar ("xuddi Cheshir mushugidek tirjayarkan" "Mushuklarni qirollarga qarashi ta'qiqlanmagan", "Dengiz chig'anog'idek ovsar"), xalq she'rlarini parodiya qilish kabilardan muallif mahorat bilan foydalangan. Biroq Kerroll ularni shundoqqina ko'chirib qo'yish bilan cheklanmagan, balki ularni keng qo'llaydi, bu ko'pincha butunlay kutilmagan natijalarga olib keladi. Shuningdek, u telba-teskarilikni nafaqat narsa va odamlarga, balki tushuncha va tuzilmalarga ham ishlatadi.⁴

"Nonsens" atamasini so'zma-so'z "ma'nisizlik", "ma'noning yo'qligi" deb o'g'irish mumkin. Bu bejiz emas, albatta. Ayni "ma'nisizlik"ning murakkabliklari asarlarni o'g'irishda tarjimon ham qiynaydi. Biz "ma'nisizlik" deyayotganimizda, shu adabiy hodisagagina xos jihatlarini nazarda tutdik va bulardan ayrimlarini yuqorida Malkolm ham keltirib o'tgan. Ko'p bora va takror-takror xorijiy tillarga tarjima qilingan esa-da, bu ikkala ertak tarjimonlar uchun noqulay asarlar bo'lib bu haqida "Kerrollning Alisasi tarjima qilish juda mushkul bo'lgan asarlardan biridir. "Alisa" ellikdan ortiq tilga o'girilgan bo'lsa-da, (ularning orasida suaxili, esperanto, avstraliya aboregenlari tili kabi kamyob tillar bor) va ko'p tillarga bir necha bora o'girilgan esada, haligacha bu asarni tarjima qilishning aniq tamoyillari ishlab chiqilmagan",⁵ deb yozadi bu ikkala asar tarjimasiga bag'ishlangan maqolasida matematik olim V.Viver o'zining "Alisa talay tillarda" (Alice in many

¹ Qosimov A, Hamroqulov A, Xo'jayev S. Qiyosiy adabiyotshunoslikka kirish. O'quv qo'llanma. 2018. 5-bet

² В.М. Жирмунский. Сравнительное литературоведение. Восток и Запад. Избр. труды. – М.: Наука, 1979. – С.77.

³ Noel M. The Origins of English Nonsense. London, 1998.

⁴ Демурова Н.М. Льюис Кэрролл. Очерк жизни и творчества. – Москва: Наука, 1979.

⁵ Демурова Н.М. О переводе сказок Кэрролла. – Москва: Наука, 1991. Стр-5.

tongues) nomli essasida. Rus lingvistlaridan biri aytganidek, til bilan o'yin o'ynash bu haqiqiy "falsafiy o'yin" bo'lib, bu Kerroll metodining asosini tashkil etadi. Qayd etish zarurki, nonsens asar o'yin ustiga quriladi. Bu o'yin siz-u biz bilgan ma'nodagi o'yin bo'lib, Alisaning Mo'jizalar mamlakatidagi sarguzashtlari karta o'yini ichida kechsa, Ko'zgu ortidagi kechmishlari shaxmat o'yinida ro'y beradi. Rus adabiyotshunosi V.Charskaya-Boyko o'zining "Yevropa madaniyatida absurd va nonsens konsepsiyasi masalasi" maqolasida nonsens asarlarida o'yin birlamchi omil ekaniga urg'u berib: "... o'yin nonsens mualliflariga o'ziga xos tashkiliy unsur sifatida ham kerak. U doim qandaydir shartlarni taqozo etadi. Natijada uning qo'llanilishi muallifga reallik sharoitini yaratishga, absurd voqealarni an'anaviy, kitobxonga tanish shaklga solishga yordam beradi. Masalan, Alisa haqidagi Kerroll asarlarida qahramonlar nafaqat o'quvchiga tushunarsiz, o'zlari-ning "bema'ni" dunyolari qonunlariga, balki o'quvchiga ma'lum o'yinlar (qarta va shaxmat)dek, ma'lum qoidalarga amal qilishni ko'zda tutilgan o'yinda ularni buzishga ham yo'l qo'yilmagani muhim"⁶.

"Bu asarlar bolalar uchun ertak, lekin ular boshqa aksariyat ertaklar kabi bolalar haqida emas, muallifning tasavvuri ertakni yozish jarayonida intellektual inversiyaga qarab siljigan. U mantiq dunyosini to'ntarilgan holda ko'radi, boshqa dunyolarga e'tibor qaratmaydi... u logorifm va sillogizmlarni nonsensga aylantirgan"⁷, ingliz faylasufi va yozuvchisi G.K.Chestertonning bu fikrlari Kerroll ertaklari g'oyalari bir necha qatlamli ekanini ko'rsatadi. Ertaklar tahlillari ham shunga monand turfa xil bo'lib, ularga biroz to'xtalib o'tish nonsens adabiy hodisasining mohiyatini tushunishga asqatadi nazarimizda. Adabiyotshunoslikning tarixiy-sotsiologik metodida Kerroll asarlarini talqin qilish tarafdorlaridan biri olim Yan B.Gordon "Alisa Mo'jizalar mamlakatida"ni "tarbiyaviy roman", ikkinchi ertakni esa musavvirning hayoti va kamoloti haqidagi roman deb talqin qiladi. Boshqa bir tadqiqotchi Jon Xolyender, aksincha, "Alisa Ko'zgu orti o'lkasida" ertagida ritserlik romanlaridagidek sarguzashtlarni ko'radi. Adabiyotshunos Shan Leslin esa Kerroll asarlari mohiyatini o'rganishda tarixiy metoddan foydalangan. Shu bois ham uning tadqiqoti o'sha davrdagi tarixiy shaxslar, jamiyat hayotida yetakchi mansabdorlar nomi bilan to'la. Masalan, tadqiqotchi o'zining "Lyuis Kerroll va Oksford harakati" maqolasida "Alisa"da kelgan diniy qarama-qarshilikning shifrlangan tarixini topadi. Uning talqinicha, asardagi apelsin murabbosini solingan idish – protestantizm ramzi. Bu xulosaga esa murabbo rangi to'qsariqligi (оранжевый), apelsin Vilgeym Oran va oranjistlar bilan bog'lab kelgan. Leslinning maqolasida yana Oq va Qora Ritsarlar o'rtasidagi jang – ikki ingliz yepiskopi Semual Uilberfors va ingliz olimi va yozuvchisi Tomas Geksli o'rtasidagi mashhur kelishmovchilik, Ipak Qurti esa taniqli ingliz olimi "Injilni interpretatsiyasi" ilmiy ishi bilan shov-shuvga sabab bo'lgan Jovett Benjamin, Oq Qirolicha – kardinal Jon Genri Nyumen, Qora Qirolicha esa yana bir kardinal Nikolas Patrik Stiven, "Jabbervok" balladasini britaniyaliklarning papaning diniy rahnamonligiga munosabatini bildiradi, deb izohlagan. Adib asarlari talqinlari ichida, ayniqsa, psixoanalitika yo'nalishidagi tadqiqotchilar qarashlari so'nggi ellik yillikda mashhur bo'ldi. Ayrim psixoanalitiklar yozuvchining "oral tajovuz"i (ya'ni uni ichimlik va ovqat haqidagi xayollarga to'beligi) haqida fikr bildirsa, boshqalar bu ertaklarda "sadizm belgilarini" topadi. Yana kimdir muallifdagi Edip kompleksi haqida bong uradi. Kerrollshunoslar orasida M.Gardnerning tadqiqoti alohida e'tirof etiladi, boisi esa tadqiqotchi adib ijodini "nonsens" adabiy hodisasi bilan birga tahlil qiladi. M.Gardner o'z ishi – "Annotatsiyalangan Alisa"ni 1960-yili nashr ettirdi va N.Demurova qayd etganidek, bu Kerroll asarlarining tadqiqotlari ichida o'ziga xos klassikaga aylandi. Gardner "...ichida yashiringan gapga tushunmasangiz, hech bir hazil kulgu uyg'otmaydi; ba'zan shu yashirin gapni tushuntirishga to'g'ri keladi"⁸ deb boshlaydi o'z tadqiqotini. Bu tahlil shunisi bilan boshqalardan ajralib turadiki, ertaklarni talqin qilishda Gardner

⁶ Чарская-Бойко В.Ю. 2: 216-217

⁷ Chesterton G. K. The Spice of Life and Other Essays. – Beaconsfield. 1964.

⁸ Gardner M. – The Annotated Alice. New-york. Clarkson N, Poier Inc. 1960.

faqat asarlarni matni bilan cheklanib qolmagan. Chunki Kerrollning ayrim hazillari faqat Oksfordda istiqomat qiluvchilarga tushunarli. Bu haqidagi faktlarni tadqiqotchi annotatsiyada keltirar ekan, boshqa kesatqlar esa yanada tor doiraga – rektor Lidellning qizaloqlarigagina taalluqligini ham eslatadi. “Annotatsiyalangan Alisa” muallifi matematik olim asarni sharxlashda ikki xil – allegorik va psixoanalitik talqinlardan qochganini avval boshdan tan oladi va “bunga sabab ularning qiyinligi va e’tiborga arziemasligi emas, balki aksincha, o’ta osonligi va tasavvuri bor har qanday kitobxon ularni o’zi ham yoza olishi bilan bog’liq” deya izohlaydi. Ma’lumki, “Odissey” kabi inson dahosining boshqa buyuk ijod namunalari singari Alisa haqida kitoblar ramziy yo’sindagi har qanday – siyosiy, metafizik, freydcha va boshqa mutolaa yo’siniga mos tushadi. Bunaqa ilmiy talqinlar esa olimning kulgusini qistashini tan oladi u o’z tadqiqotida. Shu bilan birga u har qanday nonsensda psixoanalitik talqin uchun qulay ramzlar shunchalik ko’pki, muallifga nisbatan u yoki bu ehtimolni ilgari surib buni quvvatlovchi misollarni hech qiynalmay topish mumkin, deydi va bu Kerroll asarlarni psixoanalitik metod orqali o’rganib yozuvchi shaxsiyatiga tegishli noo’rin xulosalarni berilayotganini izohlaydi. Gardner o’z tadqiqotida Kerroll ertaklaridagi metofoforaning so’nggi darajasi quyidagidan iborat: hayot, agar unga idrok bilan, xomxayolsiz nazar solinsa ham, ahmoq matematik aytib berayotgan ma’nisiz qissaga o’xshaydi, deya xulosa qiladi.

Darhaqiqat, ma’no va ma’nosizlik o’rtasidagi muvozanat – nonsens adabiyotining eng yorqin jihati. Bunday asarda o’quvchi ko’ziga birinchi bo’lib matnni boshi berk ko’chaga olib kiruvchi bir qator usullar, atay hosil qilingan tildagi buzilishlar yangi ma’nolarni yuzaga kelgani tashlanadi. Kerroll ertaklari chuqurroq tahlil qilinganda ularda davr, borliqni, so’zning shakl va mazmunini anglash masalalari qo’yilganini anglaymiz. Nonsens jamiyatdagi barcha qonun-qoida, chegaralarga qarshi, haqiqiy hayotga mutlaqo o’xshamagan dunyo. Bu olamda ijtimoiy farq nimaligini bilishmaydi, pul va foyda haqida o’ylashmaydi, gunohdan holi bo’lishga harakat qilishmaydi, cherkovga borishmaydi, ikkiyuzlamachilik qilishmaydi, o’limdan qo’rqishmaydi. Yana yashash uchun zarur ovqat, ichimlik, bo’y-bast, harakat va uyqu haqida qayg’urishmaydi. O’lim, kasallik va jarohatlar haqida real dunyodagidan mutlaqo boshqacha o’ylashadi. Nonsens odobga chaqiradigan ham, diniy janr ham emas, aksincha undagi ko’p narsalar o’n to’qqizinchi asrdagi diniy-axloqiy, ijtimoiy odatlarning teskarisini ko’rsatishga qaratilgan. Mavjud reallik, jamiyatdagi munosabatlardagi mantiqsizsizliklar, inson umrini ma’nosizlikdan iborat deb hisoblash nonsensda telba-teskari personajlar tabassumi ortida mujassam va bu bizga absurd tarafdorlarining inson o’zining nima uchun yashayotganligini ham anglab yetmaydi, degan anglamini eslatadi. Shu nuqtayi nazar nonsens absurdga qardosh hodisa⁹, degan xulosaga qo’shilishga asos bo’ladi. Nonsens va absurdning yaqinlashtiruvchi jihatlar qatoriga ular o’ziga xos qonuniyatlar asosida yaratilgan, ko’pincha voqelikka qarama-qarshi realliklarini yaratish jarayonida avvaldan mavjud ma’nolarni buzmay, mantiqsizlikka intilmay, balki ularni transformatsiya qilishini ham aytish joiz. Absurd tadqiqotchisi O.D.Burenika fikriga ko’ra, absurd paralel reallikni yaratadi. Shundan kelib chiqib, Burenika absurdni ikkita fazaga ajratib ko’rsatadi destruktiv (buzg’unchi) va kreativ (yaratuvchi). Uning ta’kidlashicha, absurd vositasida biror nimani vayron etuvchi musavvirlar doim yangi bir nimani yaratadi yoki ochadi. S.Bekket o’z pesasida faqat o’zigagina xos mantiq yordamidagina tushuniladigan olamni yaratdi. Kerrollning Alisasi ham shunaqa o’ziga xos olamlarga tushib qoladi.

Ma’lumki, absurd-yozuvchilar zamondoshlari “sog’lom fikrga to’g’ri kelmaydigan hech nima” ko’rmaydigan g’oyalarning asosidagi xatoni inkor etishga harakat qilishadi. Masalan, Kafka o’z qahramonlari hayotini insoniy emas, diplomat, yurist va boshqa “idora” ishchilari xohlagan byurokratik qoidalar asosiga quradi. Oqibatda, fikrlashga qodir inson yashay olmaydigan absurd dunyo qaror topadi. Nonsens esa dunyoni to’g’ri yo’lga solish yoki to’g’irlashga harakat qilmaydi. U g’oya va ma’lumotlarni buzmaydi, inson hayotining salbiy tomonlarini yoritmaydi. K.Farrell

⁹ Чарская-Бойко В.Ю. К вопросу о концепции абсурда и нонсенса в Европейской традиции//Известия Российского государственного педагогического университета им. А.И.Герцена. 2009. Стр 215.

o'zining "Sinaptik Budjumlar: Lyuis Kerroll, lingvistik nonsens va kiberpank" (1998) nomli doktorlik dissertatsiyasida "adabiy mexanizm sifatidagi nonsens – bu o'quvchi va yozuvchi, qahramon va o'quvchi, shuningdek, qahramon va yozuvchi o'rtasidagi o'yin"¹⁰ deydi. Ikki tushunchaning navbatdagi farqi esa nonsens faqat adabiy, absurd esa falsafiy, axloqiy, psixanalitik hodisa ekanida namoyon bo'ladi. Absurd abstrak (noaniq) tushuncha bo'lib, ko'proq falsafiy kategoriya darajasida keladiki, bu absurd adabiyotining aynan falsafiy g'oyalar, jumladan, ekzistensializm g'oyasi vositasida o'rganishni taqozo etadi. Absurd nonsensdan ko'ra voqelikka ancha qattiq bog'langan, lekin aslida voqeliksiz bu ikki tushuncha ham mavjud bo'la olmaydi. Bu holatda Kerroll asarlariga sharh yozgan Piter Xitdan iqtibos keltirish o'rinni: "Nonsens va absurd o'rtasidagi farq shundaki, ulardan birinchisi umum qabul qilgan mantiq, til qoidalari, o'zini tutush normalari va sabab-oqibat aloqalariga daxl qiladi, ikkinchisi bularga haddan tashqari beriladi. Xuddi, nonsens yozuvchisidek shartlardan yengiltaklik bilan bo'yin tovlash o'rniga, absurdchi bu shartlar ma'nosini yo'qotgan taqdirda ham ularga qaysarlik bilan amal qilaveradi va oqibatda yuzaga kelgan bema'nilikka e'tibor bermaydi". Absurd va nonsens o'rtasidagi tavofutni sanay turib, nonsensni bemalol ajratish mumkin bo'lgan va shakllangan adabiy metajannr (nonsens har xil janrlarda: lirik, roman, poema, drama va boshqalarda aks etishishi mumkin) ekanini unutmaslik kerak, bu borada absurd ancha murakkabroq ekanini e'tirof etmay iloj yo'q.

Ikkala adabiy hodisaga doir tadqiqotlarni o'rgana turib ularning farqli jihatlari talay esa-da, ikkovining falsafasidagi umid hamohangligi ajablanarli. Bu ayniqsa A.Kamyu tarafdori bo'lgan, Jan Pol Sartr absurdiga zid yo'nalishida yanada yaqqolroq aks etadi. Kamyu nazdidagi ming mash-aqqatlar bilan, baribir yana dumalab ketishini bilib turib toshni yuqoriga olib chiqish jazosiga muhtalo Sizifning holati bu absurd dunyo bo'lsa, Kerroll esa telba-teskari personajlar, ajabtovur maxluqot, mantiqsiz qarorlar-u, beqarorlik avjiga chiqqan olamni – nonsens (bema'nilik) deydi. Biroq Kamyu isyonkor, ayyor, aqlli Sizifning abadiy jazosida ko'rgan umidni, biz hukmdorlar oldida tilini tiya olmagan o'jar, tinimsiz savol beraveradigan, boshqalardan o'xshamaslikdan qo'rqmaydigan, tuturiqsizlikni ko'rib jim ketolmaydigan qizcha – Alisaning kechmishdan (tushdan) uyg'onishida ko'ramiz. Aynan umid (harakatdagi, ishonchga yo'g'rilgan) – bema'ni, absurd umrga baxt shamolini olib kiradi, lekin bu uchun qahramon Alisadek atrofidagi ma'nisizlikka isyon qilishi, tinmay o'ziga ham atrofdagilarga ham savol berib izlanishi, Sizifdek toshni – qismatini o'z qo'lida ekaniga ishonmog'i lozim.

Foydalanilgan adabiyotlar ro'yxati:

1. Демурова Н.М. Льюис Кэрролл. Очерк жизни и творчества. – Москва: Наука, 1979.
2. Жирмунский В.М.. Сравнительное литературоведение. Восток и Запад. Избр.труды. -М.: Наука, 1979.
3. Чарская-Бойко В.Ю. К вопросу о концепции абсурда и нонсенса в Европейской традиции//Известия Российского государственного педагогического университета им. А.И.Герцена. 2009.
4. Qosimov A, Hamroqulov A, Xo'jaev S. Qiyosiy adabiyotshunoslikka kirish. O'quv qo'llanma. 2018.
5. Noel M. *The Origins of English Nonsense*. London, 1998.
6. Farrell J. K. *Synaptic Boojums: Lewis Carroll, Linguistic nonsense, and cyberpunk: дис. на соис. учен. степени д-ра философ. наук.* 1998

¹⁰ Farrell J. K. *Synaptic Boojums: Lewis Carroll, Linguistic nonsense, and cyberpunk: дис. на соис. учен. степени д-ра философ. наук.* 1998.

FOLKLORSHUNOS OLIM METIN EKIJİ OLTMIŞ YOSHDA

Doç. Dr. Pınar FEDAKAR¹**Araş. Gör. Gökçe EMEÇ²**

FOLKLORGA BAXSHIDA UMR

Prof. Dr. Metin Ekiji 1963-yilda Denizlining Chal tumanidagi Akkent shahrida tug'ilgan. Onasi Havva Ekiji va otasi Anvar Ekijining uch nafar farzandining o'rtanchasi bo'lib dunyoga kelgan Metin Ekiji dehqonchilik va chorvachilik bilan kun kechirayotgan oila farzandi edi. Boshlang'ich, o'rta va litsey ta'limini Akkent, Chal va Denizlida tamomlagan Metin Ekiji 1980-yili Erzurumdagi Otaturk universitetining san'at va fanlar fakulteti Turk tili va adabiyoti bo'limiga kirish huquqini qo'lga kiritdi. Shunday qilib, uning hayotiga chuqur ta'sir ko'rsatadigan Turkiyaning g'arbiy va sharqiy hududlariga birinchi sayohati boshlandi. Metin Ekiji 1984-yilda Turkiyaning eng qadimgi universitetlaridan biri bo'lgan Otaturk universitetini tamomlagan. 1985-yilda tug'ilib o'sgan shahri Denizli shahriga yaqin joylashgan Izmiridagi Ege universitetining Turk tili bo'limida turk tili o'qituvchisi bo'lib ishlay boshladi. 1987-yilda Dokuz Eylul universiteti Ijtimoiy fanlar instituti turk tili va adabiyotining folklor bo'limida umrini bag'ishlagan va ilmiy hayotini shakllantirgan turk xalq og'zaki ijodi sohasida aspiranturada o'qishni boshlaganida Prof. Dr. Fikret Turkmen bilan uzoq yillar davom etadigan akademik sayohati ham boshlandi.

Magistraturada o'qishni davom ettirar ekan, 1986-yilda Ege universiteti Adabiyot fakulteti Turk tili, adabiyoti va folklor bo'limida ilmiy xodim bo'ldi. 1988-yilda rafiqasi Handan Hanimga uylandi va 1990-yilda o'g'li Alper tug'ildi. 1989-yilda prof. Dr. Fikret Turkman rahbarligida tayyorlagan "Dada Qo'rqu" ta'sirida shakllangan xalq hikoyalari" nomli dissertatsiyani tamom-

¹ Ege Universiteti, Türk Dünyası tatqiqotlar instituti, Türk Xalq og'zaki ijodi bolimi katta ilmiy xodimi.

² Ege Universiteti, Türk Dünyası tatqiqotlar instituti, Türk Xalq og'zaki ijodi bolimi ilmiy xodimi.

lab, o'sha yili ayni universitet va institutda turk folklori sohasida doktorlik ta'limini boshlagan (9: 12).

Metin Ekiji ning "Dada Qo'rqu" hikoyalari ta'sirida shakllangan xalq hikoyalari" kitobi 1989-yilda tugatgan magistrlik dissertatsiyasining nashr etilgan kitob versiyasidir. Kitob 1995-yilda Turk Til Qurumi nashriyoti tomonidan nashr etilgan. 167 sahifadan iborat bu asarda "Dada Qo'rqu" qissalari ta'sirida ochib berilgan yettita hikoya tadqiq etilgan. Bu hikoyalar: "Boyrek Bey qissasi", "Shoh Yusuf qissasi", "Oshiq G'arib qissasi", "Xurluqoyi Hamra qissasi", "Izzat bey qissasi", "Gul qissasi va malomat", "Hiloliy va Saharxon qissasi" kabilar hisoblanadi. Bu hikoyalardan oltitasi Anado'liga oid xalq ertaklari bo'lsa, biri Anado'lidan tashqaridagi turk qabilalariga oid xalq ertaklaridir.

Kitobda hikoyalar qisqacha tanishtiriladi, matnlar o'rganiladi, o'rganishda qo'llanilgan usul va hikoyalar asosini tashkil etuvchi tizim ochib beriladi, hikoyalar haqida umumiy baho aytiladi. Metin Ekiji qalamiga mansub bu asar "Dada Qo'rqu qissalari"ning turk dunyosidagi boshqa rivoyatlarga katta ta'sirini ko'rsatishda muhim ahamiyatga ega.

Matnga asoslangan tadqiqot mahsuli bo'lgan ushbu kitobda hikoyalar qisqacha tanishtirilib, matn tahlil qilinadi. "Dada Qo'rqu qissalari"dagi epizod tuzilishi aniqlanib, shu epizodik tuzilishga qarab namuna sifatida olingan 7 hikoya asosida "Dada Qo'rqu qissalar"i tekshirildi. Tahlilga asoslangan epizod strukturasi asarda to'rtta asosiy bo'limga bo'lingan;

1. Tayyorgarlik qismi
2. "Oshiq bo'lish" epizodi
3. Istak va to'siqlar bo'limi
4. Yakunlovchi (To'y yoki O'lim) epizod

"Dada Qo'rqu qissalari" va bu yetti xalq ertaklari solishtirilib, "Dada Qo'rqu qissalari"ning xalq ertaklariga ta'siri ochib berildi (1: 23).

Metin Ekiji magistrlik darajasini tugatgandan so'ng, 1989-yilda Ege universiteti Ijtimoiy fanlar instituti Turk folklori bo'limida PhD ni qo'lga kiritdi, ammo bu sohada o'qiyotganda, Viskonsin shtatining "Yaqin Sharq tadqiqotlari va folklor dasturi" ga qabul qilindi. 1991-yilda Madison universitetida YÖK stipendiyasi sifatida Amerika Qo'shma Shtatlariga borib, u yerda doktoranturada o'qishni davom ettirdi. 1996-yilda "Go'ro'g'li hikoyalarining Anadolu sikli" nomli doktorlik dissertatsiyasini tamomladi va "PhD (Ph.D.)" unvonini oldi. 1997-yilda Ege universitetiga qaytib, Adabiyot fakulteti Turk tili va adabiyoti bo'limi xalq og'zaki ijodi bo'limiga "Yordamchi professor" etib tayinlandi. 1998-yilda "Dotsent" ilmiy unvonini oldi. 1999-yilda yana AQShga borib, Texas Tech universitetining "Turk og'zaki hikoyasi arxivi"da mehmon o'qituvchi bo'lib ishladi. 1999-yilda Ege universiteti Turk dunyosi tadqiqotlari instituti turk folklori bo'limiga "Dotsent" etib tayinlandi.

2002-yilda Metin Ekiji ning birinchi tarjima qilingan kitob tadqiqoti nashr etildi. "Turk qabilalarining dostonlari: urf-odatlar, shakllar, she'r tuzilishi" nomli Karl Rayxl qalamiga mansub asar, Metin Ekiji tomonidan ingliz tilidan turkchaga tarjima qilingan va 2002-yilda Turk Til Jamiyati nashriyoti tomonidan Anqarada nashr etilgan. Turkiy doston an'analari bo'yicha tadqiqotlar uchun muhim bo'lgan bu asar 10 bobdan iborat. Birinchi qismda turk qabilalari, shevalari va o'tmishi haqida ma'lumotlar berilgan. Ikkinchi bo'limda turklarning eng qadimgi qabul qilingan hujjatlari O'g'uz Xon, Devoni lug'otit-Turk va Dada Qo'rqu haqida ma'lumot berilgan. Uchinchi bobda dostonchilar, shomonlar, turk dunyosida doston uchun qo'llanilgan atamalar, oshiqlar, shoirlar haqida so'z yuritiladi. To'rtinchi bobda doston hikoyasiga asoslanib, doston aytish jarayonida marosim xususiyatlari, marosim holatlari, doston aytishning musiqiy xususiyatlari, hikoya qiluvchi va tomoshabin haqida ma'lumotlar berilgan.

Kitobning beshinchi bobi “Janr” deb nomlanib, doston, nazm va nasr, muhabbat qissasi, qahramonlik she’riyati va qahramonlik hikoyasiga bag’ishlangan. Oltinchi bobda hikoya naqshlari ko’rib chiqildi. Yettinchi bobda epik she’riyatdagi rasmiy ifoda va iboralarning rang-barangligi haqida so’z boradi. Sakkizinchi bobda formal ifodalari va ifoda shakllari doston ijrosida matn va ijroga ta’siri haqida so’z boradi. To’qqizinchi bobda ritorik uslub va ifoda texnikasi ko’rib chiqiladi. O’ninchi bobda epik rivoyatning zamon va makonga ko’ra o’zgarishi haqida ma’lumot berilgan (10: 400).

Metin Ekiji 2004-yilda Ege universiteti Turk dunyosi tadqiqotlari instituti turk folklori bo’limiga “professor” etib tayinlangan. Uning “Turk dunyosida Go’ro’g’li (Birinchi ustun) – Imtihonlar va matnlar” nomli kitobi professorlik ishi sifatida nashr etilgan, o’sha yili bu kitob Turkiyada to’plash bo’yicha eng muhim tadqiqotlardan biri va eng muhim qo’llanma hisoblangan. Bugungi kunda Turk folklorshunosligiga ham rahbarlik qiluvchi “Xalq adabiyoti” kitobi ham nashr etildi.

Prof. Dr. Metin Ekiji ning “Folklor (folklor) to’plash va tahlil qilish usullari” asari 2004-yilda An’anaviy nashrlar tomonidan chop etilgan. Ekiji bu asarida folklor nima, folklor tushunchalari, jamlashdan oldin, davomida va undan keyin nimalar olinishi va qilinishi kerakligi, jamlash usullari, tuzilganlarini qanday tekshirish kerak, qayerda va qaysi nazariya va usullar kabi savollarga javob berdi. Folklorshunos folklor asarlaridan foydalanishi va uni qanday himoya qilishi kerak degan savollarga ham javob olish mumkin. Bundan tashqari, kitob so’ngida “Ilova” bo’limida janrlar bo’yicha kompilyatsiya jarayonida beriladigan namunaviy savollar berilgan. “Folklorshunos bo’lish uchun nima qilish kerak?”, “Qanday qilib yaxshi tuzuvchi bo’lish kerak?” kabi folklordagi birinchi darajali savollarga ham javob beradigan mukammal qo’llanmadir. Bu kitob folklor tadqiqotchilari va turk tili va adabiyoti talabalari uchun dala tadqiqoti texnika va usullariga oid eng muhim manbalardan biridir (2:, 2004).

Prof. Dr. Metin Ekiji ning 2004-yilda nashr etilgan yana bir asari “Turk dunyosida Go’rog’lu (Birinchi Ustun) – “Tahlil va matnlar” kitobidir. Ushbu ish Akchag’ nashriyoti tomonidan nashr etilgan va besh bobdan iborat. Birinchi bo’limda Go’ro’g’li haqida Turkiyada, Turk dunyosida va Turk dunyosi tashqarisida olib borilgan tadqiqotlar o’rin olgan. Ikkinchi bo’limda turk dunyosidagi doston, qissa va Go’ro’g’li hikoyachilari haqida ma’lumot beriladi. Uchinchi bobda Go’rog’lining paydo bo’lishi haqida fikrlar berilgan. To’rtinchi bobda Go’ro’g’lining sharq-g’arbiy versiyalardagi birinchi ustun hikoyalari solishtiriladi. Beshinchi bobda Go’rog’lining Turkmaniston, Qozog’iston, O’zbekiston, Sharqiy Turkiston (Uyg’ur), Ozarbayjon va Turkiya turklari haqidagi matnlari berilgan. Go’ro’g’lishunoslikning asosiy manbalaridan biri bo’lgan bu tadqiqot Turk dunyosining mushtarak meroslaridan biri bo’lgan Go’ro’g’li rivoyatlarining keng tarqalganligi va ta’sirini ochib berish nuqtayi nazaridan ham qimmatlidir (3: 43).

Prof. Dr. Metin Ekiji 2004-yilda “Xalq adabiyoti qo’llanmasi” kitobida bo’lim muallifi sifatida ishtirok etdi. Bu tadqiqot Turkiyada folklorshunoslikka yo’nalishtirilgan nuqtayi nazardan muhim ahamiyatga ega. “Turk xalq adabiyoti qo’llanmasi” deb nomlangan asarning birinchi nashri 2004-yilda nashr etilgan va bu kitobga prof. Dr.M.O’jal O’g’uz muharriri edi. Kitobning 2020-yildagi 17-nashridagi mualliflar orasida M.Öjal Og’uz, Metin Ekiji , Seljan G.Teke, Evrim O’lchar O’zunal, Dilek Turkyilmaz, Ali Duymaz, Halil Ibrahim Shahin, Aktan Muge Yilmaz, Pinar Fedakar, Dilaver Duzgun, Nihanggul Dashdan, Mustafa Arslan, R.Bahar Akarpinar, Gulin O’g’ut Eker va Tuba O’zkan kabilar bor edi. Metin Ekiji , Graphicer Publications nashriyotida chop etilgan ushbu asarida Seljan Gulchayir Teke bilan birga “Nazariyalar va metodlar” va “Yig’ish usullari va texnikalari”ni yozgan. A.Muge Yilmaz, Evrim O’lchar O’zunal va Pinar Fedakarlar bilan birga esa “Anonim xalq adabiyoti” bo’limini yozgan.

Prof. Dr. Metin Ekiji tomonidan yozilgan “Nazariyalar va usullar” bo’limida u folklorshunos-

likda matnlarni tahlil qilishda qo'llaniladigan matn markazli va kontekst yoki ijroga asoslangan nazariya va usullar tushuntiriladi (Ekiji, 2004s).

Seljan Gulchayir Teke bilan birga "Tuzish usullari va metodlari" bo'limini yozgan Ekiji, folklorshunoslikning asosini tashkil etuvchi to'plam, tuzuvchi va manba shaxsning kimga tegishli ekanligini tushuntiradi. Unda sharh qanday, qayerda, nima, nima uchun va qachon berilishini ham o'rgatadi va kompilyatsiya paytida foydalaniladigan kuzatish va suhbat kabi usullar va metodlarni ham yozdi (5:45).

"Anonim xalq adabiyoti" bo'limida mif, rivoyat, ertak, doston, xalq ertaklari, latifa, matal, ibora, olqish va chalg'ituvchilarning atama va ta'riflari, tasniflari keltirilib, ularning o'ziga xos xususiyatlari ifodalanib, tadqiqotlar o'tkazilgan (7: 287-398.).

2019-yilda prof. Dr. Metin Ekiji "Dada Qo'rqu"ning uchinchi nusxasini topdi. U bu nusxani Jahon merosi Dada Qo'rqu xalqaro simpoziumida e'lon qildi. Ushbu nusxa 2019-yilda Istanbuldagi O'tukan nashriyoti tomonidan "Dada Qo'rqu: Turkiston/Turkman nusxasi: 13-chi bo'lim: Yetti boshli ajdahoning o'ldirishi Salur Qozoni" nomi bilan chop etilgan. 2019-yilgacha Dada Qo'rquning ikki nusxasi ma'lum edi: Vatikan va Dresten nusxalari, Ekiji uchinchi nusxaning asl matnini va matnning Turkiya turkchasiga tarjimasini ushbu kitobda nashr etdi. Bu ish Dada Qo'rqu tadqiqoti uchun katta ahamiyatga ega (6:120).

Prof. Dr. Metin Ekiji; 2001-2018 yillarda Ege universitetida Turk tili kafedrasini mudiri, 2014-2018-yillarda Ege universiteti Turk dunyosi tadqiqotlari instituti direktori, Turk dunyosi adabiyotlari kafedrasini mudiri lavozimlarida faoliyat yuritgan. 2001-2012-yillar orasida Ege universitetida Turk dunyosi tadqiqotlari konfrensiyasiga boshchilik qilgan.

Prof. Dr. Metin Ekijining turk xalq og'zaki ijodi sohasida nashr etilgan 4 ta kitobi, 20 dan ortiq qo'llanmalari, 10 dan ortiq kitob muharrirligi, xalqaro va milliy jurnallarda chop etilgan 50 dan ortiq maqolalari, Turkiya va xorijda o'tkazilgan xalqaro kongress va simpoziumlarda turk va ingliz tillarida chop etilgan maqolalari mavjud. 60 dan ortiq chop etilgan maqolalari, tashkiliy qo'mita raisi bo'lgan 6 ta kongress, 9 ta loyiha rahbari va 10 dan ortiq loyiha tadqiqoti, 19 ta magistrlik dissertatsiyasi, 18 ta bitirgan doktorlik dissertatsiyasi maslahatchisi, 5 ta milliy va xalqaro mukofotlarga ega bo'lgan.

Prof. Dr. Metin Ekiji 2006-yildan buyon "YUNESKO Turkiya Milliy Komissiyasi-Nomoddiy madaniy meros qo'mitasi"ning "Vitse-prezidenti" lavozimida ishlab kelmoqda. Bundan tashqari; "Turk madaniyati tadqiqot instituti" va "Nomoddiy madaniy meros instituti uyushmasi", "Izmir ilmiy platformasi", "Izmir dengizliklar uyushmasi" kabi turk madaniyati va turk folklorshunosligi bo'yicha ilmiy tadqiqotlar olib boradigan milliy va xalqaro tashkilotlar a'zosi.

Prof. Dr. Metin Ekiji ilmiy izlanishlari uchun ko'plab mukofotlarga loyiq deb topilgan. 1995-yilda AQShda tayyorlagan doktorlik dissertatsiyasi bilan Vashingtondagi "Turkshunoslik instituti" tomonidan "Dissertatsiya yozish granti"ga sazovor bo'ldi. 2013-yilda Motif jamg'armasi tomonidan "Turk folklor xizmati mukofoti", 2017-yilda TURKSOY tomonidan "Turk dunyosiga 25 yil xizmat mukofoti", Valeh Hojilar xalqaro ilmiy-madaniy tadqiqot fondi tomonidan "Turk dunyosi xizmat mukofoti" bilan taqdirlangan. 2019 va 2022-yili İKSAD tomonidan "13. Fan mukofoti" bilan ham taqdirlangan.

Prof. Dr. Metin Ekiji hozirda Ege universiteti Turk dunyosi tadqiqotlari instituti Turk folklori bo'limida professor-o'qituvchi bo'lib ishlaydi va shu kafedra mudiri sifatida faoliyat yuritmoqda. Prof. Dr. Metin Ekiji; Aspiranturada "Folklor nazariyalari", "Madaniy meros", "Turk dostonlari", "Turk dunyosi xalq adabiyotidagi shakl va tiplar" fanlaridan talabalarga va folklor ixlosmandlariga dars berib kelmoqda.

Adabiyotlar:

1. Ekici, Metin. (1995). *Dede Korkut Tesiri ile Teşekkül Eden Halk Hikâyeleri*. Ankara: Atatürk Kültür Merkezi Yayını.
2. Ekici, Metin. (2004a). *Halk Bilgisi Derleme ve İnceleme Yöntemleri*. Ankara: Geleneksel Yayınları, (17. Baskı 2020).
3. Ekici, Metin. (2004b). *Türk Dünyasında Köroğlu -İlk Kol İnceleme ve Metinler-*. Ankara: Akçağ Yayınları.
4. Ekici, Metin (2004c) “Araştırma Yöntemleri.” *Türk Halk Edebiyatı El Kitabı*. (Haz. M. Ö. Oğuz vd.), Ankara: Grafiker Yayınları; ss. 69-112 (“Kuramlar ve Yöntemler” 17. Baskı, 2020).
5. Ekici, Metin. (2004d) “Derleme Yöntem ve Teknikleri.” *Türk Halk Edebiyatı El Kitabı*. (Haz. M. Ö. Oğuz vd.), Ankara: Grafiker Yayınları; ss. 417-438. (Selcan Gürçayır Teke ile birlikte, 17. Baskı, 2020).
6. Ekici, Metin. (2019). *Dede Korkut: Türkistan/Türkmen Sahra Nüshası: 13. Boy: Salur Kazan’ın Yedi Başlı Ejderhayı Öldürmesi*. İstanbul: Ötüken Neşriyat.
7. Ekici, Metin, Ölçer Öznünel Evrim, Fedakar, Pınar vd. (2020). “Anonim Halk Edebiyatı.” *Türk Halk Edebiyatı El Kitabı*. (Haz. M. Ö. Oğuz vd.), Ankara: Grafiker; ss. 287-398.
8. Fedakar, Selami; Duranlı, Muvaffak (Editörler). (2022). *Prof. Dr. Metin Ekici Armağanı*. İzmir: Ege Üniversitesi Yayınları.
9. Fedakar, Pınar; Emeç, Gökçe. (2022). “Türk Dünyası Benim Evim- Türk Dünyası’na ve Türk Halk Bilimine Adanmış Bir Ömür”. *Prof. Dr. Metin Ekici Armağanı*. Ed. S. Fedakar, M. Duranlı, İzmir: Ege Üniversitesi Yayınları.
10. Reichl, Karl. (2002). *Türk Boylarının Destanları: Gelenekler, Şekiller, Şiir Yapısı*. (Çeviren: Metin Ekici). Ankara: TDK Yayını, (2. baskı 2013, 3. Baskı 2018).

METIN EKİJİNİN İLMİY FAOLİYATIGA OID BIBLIOGRAFIYA

KITOBLAR

1995

Dede Korkut Tesiri ile Teşekkül Eden Halk Hikâyeleri. Ankara: Atatürk Kültür Merkezi Yayını.

1996

The Anatolian Cycle of Köroğlu Stories (Köroğlu Hikâyelerinin Anadolu Dairesi). Wisconsin-Madison/A.B.D. (Yayınlanmamış Doktora Tezi).

2002

Reichl, Karl. *Türk Boylarının Destanları: Gelenekler, Şekiller, Şiir Yapısı*. (Çeviren: Metin Ekici). Ankara: TDK Yayını, (2. baskı 2013, 3. Baskı 2018).

2004

Türk Dünyasında Köroğlu -İlk Kol İnceleme ve Metinler-. Ankara: Akçağ Yayınları, 2004.

Halk Bilgisi Derleme ve İnceleme Yöntemleri. Ankara: Geleneksel Yayınları, (17. Baskı 2020).

2019

Dede Korkut: Türkistan/Türkmen Sahra Nüshası: 13. Boy: Salur Kazan’ın Yedi Başlı Ejderhayı Öldürmesi. İstanbul: Ötüken Neşriyat. (2. Baskı 2020).

TO'PLAMLAR

1995

“Orta Asya ve Balkan Destanları Arasındaki İlişkiler.” A. B. Lord’tan Çeviri. Türk Kültüründe Nevruz Bilgi Şöleni Bildirileri Kitabı. Ankara: AKMB, ss. 273-308.

2004

“Araştırma Yöntemleri.” Türk Halk Edebiyatı El Kitabı. (Haz. M. Ö. Oğuz vd.), Ankara: Grafiker Yayınları; ss. 69-112 (“Kuramlar ve Yöntemler” 17. Baskı, 2020).

“Derleme Yöntem ve Teknikleri.” Türk Halk Edebiyatı El Kitabı. (Haz. M. Ö. Oğuz vd.), Ankara: Grafiker Yayınları; ss. 417-438. (Selcan Gürçayır Teke ile birlikte, 17. Baskı, 2020).

2005

“Türk Sözlü Geleneğinde Anlatıcılar ve Anlatmalar Arasındaki ilişkiye Art Zamanlı (Diyakronik) ve Eş Zamanlı (Senkronik) Bir Bakış.” Prof. Dr. Fikret Türkmen Armağanı. İzmir: Kanyılmaz Matbaası. ss.225-229.

2007

“Destanlar.” Türk Edebiyatı Tarihi. (Haz. T. S. Halman vd.), Ankara: Kültür ve Turizm Bakanlığı Yayınları, ss. 83-109.

“Köroğlu.” Türk Edebiyatı Tarihi. (Haz. T. S. Halman vd.), Ankara: Kültür ve Turizm Bakanlığı Yayınları, ss. 403-416.

2011

“Kafkaslar, Anadolu ve Balkanlarda Kaçak, Efe ve Haiduk Hikâyelerinin Yapısal Bir İncelemesi.” Bilge Seyitoğlu Kitabı. (Haz. D. Düzgün vd.), İstanbul: Dergâh Yayınları, ss. 197-203.

“Somut Olmayan Kültürel Miras Geleneksel Sohbet Toplantıları: Ahilik, Yaren, Sıra Gecesi, Kürsübaşı ve Barana.” Somut Olmayan Kültürel Miras Barana Dursunbey-Balıkesir. (Ed. M. Ekici), İzmir: Ege Tan, ss. 19-26.

2012

“Celali İsyancıları ve Köroğlu.” Prof. Dr. Fikret Türkmen Kitabı. İzmir: E.Ü. Basımevi, ss. 37-53.

2013

“TÜRKSOY Üyesi Ülkeler SOKÜM Seminerleri.” Somut Olmayan Kültürel Mirasın Geleceği Türkiye Deneyimi. (Haz. M. Ö. Oğuz, E. Ölçer Özünel, S. Gürçayır Teke), Ankara: UNESCO Türkiye Milli Komisyonu, ss. 19-23.

“Kültürlerarası Yakınlaşma İçin Çok Uluslu Dosyalar: Nevruz, Hıdırellez, Nasreddin Hoca.” Somut Olmayan Kültürel Mirasın Geleceği Türkiye Deneyimi. (Haz. M. Ö. Oğuz, E. Ölçer Özünel, S. Gürçayır Teke), Ankara: UNESCO Türkiye Milli Komisyonu, ss. 25-30.

“Evliya Çelebi Seyahatnamesinde Sözlü ve Yazılı Metin İlişkisi.” Kent ve Seyyah: Evliya Çelebi’nin Gözüyle İzmir ve Çevresi-III. (Haz. M. Ekici, T. Gökçe), İzmir: E.Ü. Basımevi, ss.3-10.

2014

“Âşıklık Geleneğinin Yaşatılması İçin Öneriler.” İzmir’de Yaşayan Âşıklar Antolojisi. (Haz. M. Ekici, P. Fedakâr, M. Gültekin, S. B. Tutu), İzmir: İzmir Valiliği İl Kültür ve Turizm Müdürlüğü Kültür Yayınları, ss. 265-270.

2015

“Anonim Halk Edebiyatı.” Türk Halk Edebiyatı El Kitabı. (Haz. M. Ö. Oğuz vd.), Ankara: Grafiker; ss. 133-238.

2016

“Türksoy’un Düzenlediği Somut Olmayan Kültürel Miras Seminerleri ve Kırım Tatarları.” Eskişehir de Kırım Tatarları Diaspora Kültürel Miras ve Kimlik. (Ed. M. A. Yolcu), Eskişehir: Tepebaşı Belediyesi Kültür Yayınları, ss. 87-97.

2017

“Renkler.” Türk Dünyasında Ortak Kültürel Değerler: Ortak Miras. Ankara: Kültür ve Turizm Bakanlığı Popüler Medya, ss. 73-93.

2018

“Korkut Ata Geleneği: UNESCO Sözleşmeleri ve Dede Korkut Kitabı.” Türk Dünyası Korkut Ata Âşıklar Kervanı. Osmaniye: Avrasya Kültür Sanat Yayınları. ss.9-59.

2019

“Türk Kültüründe Kardeşlik Kavramı ve Halk Anlatımlarında Kardeşlik.” Toroslardan Tanrı Dağlarına Türk Halk Biliminin Ulu Çımarı: Prof. Dr.

Ali Berat Alptekin Armağanı. Konya: Kömen Yayınları. ss. 487-494. “Yunus Emre’de Şehir Kavramı.” Yunus Emre Araştırmaları-III. (Ed. Ü. Şenel), Manisa: Yunus Emre Belediyesi Yayınları. ss. 113-135.

2020

“Derleme Yöntem ve Teknikleri” (S. Gürçayır Teke ile birlikte), Türk Halk Edebiyatı El Kitabı. (Haz. M. Ö. Oğuz vd.), Ankara: Grafiker; ss. 109- 140.

“Anonim Halk Edebiyatı.” (Evrin Ölçer Özünel, Pınar Fedakar vd ile birlikte), Türk Halk Edebiyatı El Kitabı. (Haz. M. Ö. Oğuz vd.), Ankara: Grafiker; ss. 287-398.

“Kuramlar ve Yöntemler.” Türk Halk Edebiyatı El Kitabı. (Haz. M. Ö. Oğuz vd.), Ankara: Grafiker; ss. 65-108.

“Türk Dünyası Destancılık Gelenekleri, Dede Korkut Mirasının yazmaları, UNESCO Kültürel Miras Sözleşme ve Programı.” Mitolojinin Elçisi Kamal Abdulla Armağanı. İstanbul: Türk Edebiyatı Vakfı. ss. 261-268.

“Turkish Folk Culture in Rhodes and İstanköy (Kos) Islands According to Evliya Çelebi’s Travel Book.” Turkish Culture in Rhodes and Kos. (Ed. M. Kaymakçı, C. Özgün), Konya: Eğitim Yayınları. ss. 171-183.

“Giriş: Kuşadası, Gelenek ve Geleneksel Meslekler Hakkında.” Alın Teri, El Emeği, Göz Nuru: Kuşadası’nda Yaşayan Geleneksel Meslekler ve Ustaları. İzmir: Ege Üniversitesi Yayınları. ss.1-10.

“Vücut Yaşlansa da Gönül Yorulmaz: Ayakkabı Tamircisi.” Alın Teri, El Emeği, Göz Nuru: Kuşadası’nda Yaşayan Geleneksel Meslekler ve Ustaları. İzmir: Ege Üniversitesi Yayınları. ss.141-150.

“Bir Nasibi Paylaşmak: Balıkçı, Kayaf ve Balık Lokantası.” Alın Teri, El Emeği, Göz Nuru: Kuşadası’nda Yaşayan Geleneksel Meslekler ve Ustaları. İzmir: Ege Üniversitesi Yayınları. ss.177-192.

2021

“Âşık Sümmani’nin Vatan ve Millet Anlayışı.” Doğan Kaya Armağanı: 70. Yaş Hatırası. (Ed. S. S. Yılmaz, H. Çelikten, E. K. Çelikten). İstanbul: Vilayet Kitabevi, ss. 635-648.

“Dede Korkut Etiği.” (İngilizceden Çeviri), Dünyada Dede Korkut Araştırmaları. (Ed. F. Türkmen, G. Pehlivan), İstanbul: Ötüken Neşriyat, ss. 351-388.

NOSHIRLIK FAOLİYATI

2006

Halk Biliminde Kuramlar ve Yaklaşımlar-1. (Ed. M. Ö. Oğuz, M. Ekici, G. Öğüt Eker), Ankara: Geleneksel Yayınları.

2011

Somut Olmayan Kültürel Miras Barana Dursunbey-Balıkesir. (Ed. M. Ekici), İzmir: Ege Tan. 2013

Kent ve Seyyah: Evliya Çelebi'nin Gözüyle İzmir ve Çevresi I-II-III. (Ed. M. Ekici, T. Gökçe), İzmir: Ege Üniversitesi Basımevi.

Zeybek Ateşi İkinci Ulusal efe Kurultayı: Türk Tarihinde Efe ve Zeybek Sempozyumu Birleştir. (Ed. M. Ekici, G. Güneş), İzmir: Ödemiş Belediyesi Kültür Yayınları.

2014

İzmirde yaşayan Âşıklar Antolojisi. (Ed. M. Ekici vd.), İzmir: İzmir İl Kültür ve Turizm Md. Yayınları.

2018

Çerikan, F. Uğur. Türk Kültüründe Demir. (Ed. M. Ekici), Ankara: Grafiker Yayınları.

2019

Kuzay Demir, Gonca. Kosova Türk Masalları. (Ed. M. Ekici), Ankara: Grafiker Yayınları.

Batır Matyokubov, Sedat Tamay. Timur ve Beyazıt Destanı: Destan MetniNotalar-Müzik Analizi. (Ed. M. Ekici), Ankara: Gece Yayınları.

2020

Alın Teri, El Emegi, Göz Nuru: Kuşadası'nda Yaşayan Geleneksel Meslekler ve Ustaları. (Ed. M. Ekici), İzmir: Ege Üniversitesi Yayınları.

MAQOLALAR

1989

"Batı Anadolu Köy Odaları." Türk Kültürü Dergisi, S. 332, ss. 744-751.

"Ege Üniversitesi, Türk Dili ve Edebiyatı Bölümü Tezler Bibliyografyası." E.Ü. TDEB Dergisi, S. 5, ss. 141-152.

"Türk Halk Hikâyelerinde Ad Verme Geleneği." Palandöken Dergisi, S. 4, ss. 12- 18.

1997

"Anadolu Sahası Köroğlu Kollarının İsim ve Tasnif Meselesi." E.Ü. Türk Dünyası İncelemeleri Dergisi, S. 2, ss. 235-240.

"Şartlar ve Çevre İçinde Folklorun Yeni Bir Tanımına Doğru. (Toward a Definition of Folklore in Context)." Milli Folklor Dergisi, S. 33, ss. 74- 87, (İngilizceden Çeviri).

1998

"Dede Korkut Kitabı ve Sözlü Gelenek." Bilge Dergisi, S. 15, ss. 18-23. (Bu makalenin ilk şekli 28-30 Ağustos 1998, Oş-3000: Fergana Vadisi Dostluk ve İşbirliği ve Dede Korkut Sempozyumu'nda sunulmuştur.)

"Geleneksel Kahraman (The Hero of Tradition)." Milli Folklor Dergisi, S. 37, ss. 126-138. (İngilizceden Çeviri).

"Halk Kimdir (Who Are The Folk)?" Milli Folklor Dergisi, S. 37, ss.139-153. (İngilizceden Çeviri).

"Gülmede Yeni Bir Teori (A New Theory)." Milli Folklor Dergisi, S. 38, ss. 88- 105. (İngilizceden Çeviri).

"Metin, Doku ve Konteks (Text, Texture and Context)." Milli Folklor Dergisi, S. 38, ss. 106-119. (İngilizceden Çeviri).

"Halk Bilimi Çalışmalarında Metin (Text), Doku (Texture), Sosyal Çevre ve Şartlar İlişkisinin Önemi." Milli Folklor Dergisi, S. 39, ss. 25-34. (I. Balıkesir Kültür Araştırmaları Sempozyumu Bildirileri, Balıkesir: BÜFEF Yayınları, 1999, ss. 109-117). "Nikolay Feodoroviç Katanov ve Es-erleri." Türk Kültürü Dergisi, S. 423, ss. 409- 424.

“Dede Korkut Kitabı ve Slav Destanları.” Türk Dili Yıllığı Araştırmaları Yıllığı Belleten, Cilt 46, S. 1, ss. 51-60.

1999

“Anadolu Sahası Köroğlu Anlatmalarında Kadın Tipler.” Milli Folklor Dergisi, S. 44, ss. 10-17.

2000

“Halk, Halk Bilimi ve Halk Bilgisi Üzerine Bir Deneme.” Milli Folklor Dergisi, S. 45, ss. 2-8.

“Kırgızistan Sanatları: Kökleri ve Gelişmesi (Arts of Kyrgyzstan: Origins and Development).” Türksoy Dergisi, S. 1, ss. 35-39. (İngilizceden Çeviri).

“İki Masal Tipi Kataloğunun Karşılaştırmalı Listesi: Eberhard-Boratav; (TTV=EB)-Aarne-Thompson; (TF=AT).” Milli Folklor Dergisi, S. 46, ss. 22-39.

“Popularization of Köroğlu’s Epic Stories.” Ege İngiliz ve Amerikan İncelemeleri Dergisi (Özel Sayı), E.Ü. Ed. Fak. Yayınları. ss. 43-49. (Ege University 5th Annual Cultural Seminar: New Cultural Perspectives in the New Millenium. May 10-12, 2000, Çeşme-İzmir’de sunulmuştur)

2001

“The Birth of Hero in Turkic Epics (Türk Destanlarında Kahramanın Doğumu).” Milli Folklor Dergisi, S. 49, ss. 16-26.

“Sözlü Anlatımda Ara Söz: Türk Hikâye Anlatıcılarının Şahsi Mülâhazalarına Ait Bir Durum İncelemesi (Digression in Oral Narrative: A Case Study of Individual Remarks by Turkish Romance Tellers).” Milli Folklor Dergisi, S. 50, ss. 86-104. (İngilizceden Çeviri).

“Türk Dünyası Araştırmaları Dergisi IV; Osmanlı İmparatorluğu’nun 700. Yılına Armağan.” Türk Kültürü Dergisi; S. 458, ss. 383-384.

“Celali Revolts and the Epic Story of Köroğlu.” Milli Folklor Dergisi, S. 51, ss. 15-27.

“Dirse Han Oğlu Boğaç Han Anlatmasında Bireysellik ve Toplumsal Bütünlük.” Milli Folklor Dergisi, S. 52, ss. 50-59.

2002

“Tire Yöresi Yağmur Duası Gelenekleri Üzerine bir İnceleme.” Milli Folklor Dergisi, S. 56, ss. 46-52.

“Destan Araştırma ve İncelemelerinde Kullanılan Bazı Terimler Hakkında-I.” Milli Folklor Dergisi, S. 53, ss. 27-33.

“Destan Araştırma ve İncelemelerinde Kullanılan Bazı Terimler Hakkında-II.” Milli Folklor Dergisi, S. 54, ss. 11-18.

“Altay Destanları: Er Samır, Ak Tayçı, Kökin Erkey, Altay Buuçay, Malçı Mergen, Kozın Erkeş, Közüyke.” Türk Kültürü Dergisi, S. 470, ss. 376- 377.

“Ödemiş Yöresi Manileri Üzerinde Bir İnceleme.” Motif Halk Oyunları Dergisi, S. 31, ss. 24-27. (Mutahhar Şerif Başoğlu Anısına Ödemiş Sempozyumu, 11 Eylül 2002, Ödemiş/İzmir’de sunulmuştur)

2003

“Halk Bilimi Araştırmalarında Üçüncü Boyut.” Milli Folklor Dergisi, S. 60, ss. 72- 77.

“Halk Bilimi (Folklor) ve Antropoloji.” Milli Folklor Dergisi, S. 58, ss. 162-170. (İngilizceden Çeviri).

“Selim Sırrı Tarcan’ın Bir Makalesi: ‘Yeni Zeybek Raksı.’” Milli Folklor Dergisi, S.57, ss.10-25.

2004

“Bir Sempozyumun Ardından: Somut Olmayan Kültürel Mirasın Müzelenmesi.” Milli Folklor Dergisi, S. 60, ss. 5-12.

2005

“Bergama Yöresi Hıdırellez Geleneklerinde Toplum ve Çevre Bilinci.” Türk Dünyası İncelemeleri Dergisi, C. 5, S. 1, ss. 53-60. (Osman Bayatlı Anısına Bergama Sempozyumu, 16 Nisan 2002, Bergama/ İzmir’de sunulmuştur).

2007

“Halk Kültürü Çalışmaları: Dün, Bugün, Yarın.” Motif Akademi Dergisi, S. 48, ss. 47-59. (3. Halk Kültürü Araştırma Sonuçları Sempozyumu, 27-29 Aralık 2004, Ankara’da sunulmuştur).

“Halk Bilgisinin (Folklorun) Bağlamı: İmalat ve Beklentiler (The Context of Folklore: Implications and Prospects).” Milli Folklor Dergisi, S. 76, ss. 232-243. (İngilizceden Çeviri).

2008

“Karagöz’ün Kültür ve Eğitim Hayatımızdaki Yeri.” Muradiye Dergisi, Cilt 5, Ankara, S. 16, ss. 48-53.

“Geleneksel Kültürü Güncellemek Üzerine Bir Değerlendirme.” Milli Folklor Dergisi, S. 80, ss. 33-38.

2012

“Diyarbakır Yöresi Alevi Ocakları Üzerine Bir Değerlendirme.” (B. Akın ile birlikte), Türk Kültürü ve Hacı Bektaş Velî Araştırmaları Dergisi, S. 63, ss. 231-246. 2013

“100 Yılında Türk Halk Bilimi Çalışmaları ve Türkiye Kültür Politikalarına Eleştirel Bir Bakış.” Milli Folklor Dergisi, S. 99, ss. 41-50.

“Ege Üniversitesi Deneyimleriyle Somut Olmayan Kültürel Mirası Yaşatarak Koruma.” (P. Fedakâr ile birlikte), Milli Folklor Dergisi, S. 100, ss. 50-60.

“First Serum Treatment of Ocular Surface Disease in Written Literature.” (S. Eğilmez ve O. Gözen ile birlikte), Journal of Ocular Pharmacology and Therapeutics, Newyork-USA, Vol. 29, pp. 288-289.

“A Cultural Study on the Themes of Hunger and Poverty in Turkish Proverbs.” Journal of Altaistics and Turkology. Almatı-Kazakistan, pp. 80-89.

2014

“Gelenek Aktarma Dönüşüm ve Kültür Endüstrisi Bağlamında Nazar ve Nazar Boncuğu.” (P. Fedakâr ile birlikte), Milli Folklor Dergisi, S. 101, ss. 40- 50.

2016

“Türk Kültüründe Al Renk.” Türk Dünyası İncelemeleri Dergisi, S. 16, ss. 103-107.

2018

“UNESCO SOKÜM Temsili Listesinde Türkiye’nin Çok Uluslu Dosyaları.” Milli Folklor Dergisi, S. 120, ss. 81-89.

2019

“13. Dede Korkut Destanı: ‘Salur Kazan’ın Yedi Başlı Ejderhayı Öldürmesi’ Boyunu Beyan Eder Hanım Hey!” Milli Folklor Dergisi, S. 122, ss. 5- 13.

“Dede Korkut ‘Türkistan Nüshası’ ve Yeni Bir Dede Korkut Boyu: Salur Kazan’ın Yedi Başlı Ejderhayı Öldürmesi.” Turkolgiya, S. 2, ss. 83-91.

2020

“Türk Destanları İncelenirken Nelere Dikkat Edilmeli?” Milli Mecmua, S. 16, ss. 22-40.

2021

“Tebriizli İran Türklerinde Masal Anlatıcısı Tipolojisi ve Kültürel Kimlik” (S. Sarpkaya ile birlikte), Milli Folklor Dergisi, S. 130, ss. 58-69.

2022

“Polonya, Litvanya ve Belarus Tatarlarında Kültürel Miras, Gelenek ve Kimlik” (E. Temizkan ile birlikte), Milli Folklor Dergisi, S. 135, ss. 33-45.

ILMIY LOYIHALARGA RAHBARLIGI

2007-2008

İzmir’de Yaşayan Âşıklar ve Âşıklık Geleneği. Ege Üniversitesi Bilimsel Araştırma Projesi ve Kültür ve Turizm Bakanlığı Projesi.

2009-2010

Somut Olmayan Kültürel Miras: Karagöz Öğreniyorum. Ege Üniversitesi Bilimsel Araştırma Projesi ve Kültür ve Turizm Bakanlığı, UNESCO Türkiye Milli Komisyonu Projesi.

2010-2011

Barana: Balıkesir-Dursunbey Geleneksel Sohbet Toplantıları. Ege Üniversitesi Bilimsel Araştırma Projesi ve Kültür ve Turizm Bakanlığı Projesi.

2011-2013

Kent ve Seyyah. Evliya Çelebi’nin Gözüyle İzmir ve Çevresi. Ege Üniversitesi Bilimsel Araştırma Projesi ve Kültür ve Turizm Bakanlığı.

2014-2015

Zaman Zaman İçinde Somut Olmayan Kültürel Miras Masal Anlatıcıları Eğitimi Projesi. Ege Üniversitesi Bilimsel Araştırma Projesi ve UTMK Komisyonu Projesi.

2013-2016

Diyarbakır Yöresi Alevi Ocakları Üzerine Bir Araştırma. TÜBİTAK Projesi.

2016-2017

İran Türklerinin Köroğlu Anlatmalarının Tespiti, Derlenmesi ve Yazıya Geçirilmesi. Ege Üniversitesi Bilimsel Araştırma Projesi. Tebriz Türk Masallarının Tespiti Derlenmesi ve Yazıya Geçirilmesi. Ege Üniversitesi Bilimsel Araştırma Projesi.

İzmir Efsanelerinin Derlenmesi ve İncelenmesi. Ege Üniversitesi Bilimsel Araştırma Projesi.

“ADABIY MEROS” JURNALIGA QABUL QILINADIGAN MAQOLALARGA QO‘YILADIGAN TALABLAR

Nashrga original, ilgari nashr qilinmagan maqolalar va jurnal mavzusiga mos keladigan materiallar qabul qilinadi.

Original maqolaning hajmi (annotatsiya, kalit so‘z va so‘z birikmalari hamda foydalanilgan adabiyotlar ro‘yxati bundan mustasno) 1 intervaldan 10-12 betdan oshmasligi kerak.

Matn – Microsoft Word.

Format – A4.

Matnning ikki yonida qoldiriladigan o‘lcham – 2 sm.

Shrift – Times New Roman.

Shriftning kattaligi – 14.

Qatorlar oralig‘i – 1. xat boshi – 1,25.

Maqolalar o‘zbek, rus, ingliz, turk tillarda qabul qilinadi.

Maqolaning tuzilishi quyidagicha tavsiya etiladi:

Qo‘lyozmaning nomi:

Maqola va boshqa materiallar sarlavhasi qisqa, Mazmunga muvofiq va 12 so‘zdan oshmasligi kerak.

Mualliflar:

Mualliflarning to‘liq nomlari quyidagi tartibda qayd etilishi kerak: ismi, otasining ismi, familiyasi, ikki yoki undan ortiq mualliflar bo‘lsa, vergul bilan ajratiladi.

Muallif(lar)ning ish joyi:

Ushbu ma‘lumot quyidagi tartibda taqdim etilishi kerak: kafedra, institut, shahar va mamlakat.

Yozishmalarga javobgar muallif:

Ismi, otasining ismi, familiyasi; bo‘lim, muassasa, mamlakat, to‘liq pochta manzili, telefon raqami, faks raqami, elektron pochta manzili keltirilgan bo‘lishi kerak.

Maqolaning sarlavhasi (ingliz, rus va o‘zbek), muallif (mualliflar) haqidagi ma‘lumotlar lotin alifbosi (transliteratsiya)da beriladi.

Annotatsiya va kalit so‘zlar:

Annotatsiya – ilmiy xarakterdagi maqola hajmidan tashqari berilgan ingliz, rus va o‘zbek tillaridagi qisqacha bayon.

Annotatsiyada maqolaning asosiy jihatlarini bayon etishda quyidagilarga e‘tibor beriladi:

Tadqiqotning asosiy ma‘lumotlarini qamrab olishi va ishda mavjud bo‘lmagan faktlar bo‘lmasligi lozim;

Maqolaning tuzilishi annotatsiyada takrorlanadi: kirish, maqsad va vazifa, usullar, natija/ muhokama, xulosa/mulohaza;

Natijalar aniq va lo‘nda bo‘lib, uzviylikda beriladi;

Annotatsiyada maqola sarlavhasi takrorlanmaydi, keraksiz izohlar, “kirish jummalari” (Muallif maqolada shuni nazarda tutadiki...) bo‘lmasligi lozim;

Annotatsiyada iqtibos keltirilmaydi;

Annotatsiya matnining hajmi 250–300 so‘zdan iborat bo‘lishi lozim.

Annotatsiya ostida “Kalit so‘z va so‘z birikmalari” (8–10 ta) yozuvi joylashtiriladi. Kalit so‘zlar maqolaning asosiy mazmunini ifodalab, asosan, sohaga doir muhim tushunchalardan tashkil topgan bo‘lishi lozim.

Kirish:

Maqolada tadqiqotning maqsadi va maqola yozilishi vaqtida ilmiy muammoning holati aks etishi kerak.

Maqsad va vazifa:

Maqolaning mazmun-mohiyati maqsad va vazifalaridan kelib chiqqan holda tizimli ravishda ochib beriladi.

Usullar:

Tadqiqot usullari batafsil tavsiflangan bo‘lishi lozim.

Natijalar va mulohaza:

Natijalar va mulohazalar kengaytirilgan shaklda taqdim etilishi kerak (ba‘zi o‘rinlarda jadvallar va tasvirlar yordamida), shuningdek, ilgari nashr etilgan natijalarning qiyosiy tahlili va talqini beriladi.

Xulosa:

kirish qismida qo‘yilgan savollarga javoblar, xulosalar aniq ko‘rsatilishi kerak.

Foydalanilgan adabiyotlarning berilish tartibi:

Adabiyotlar ro‘yxati lotin alifbosiga transliteratsiya qilinadi.

Ro‘yxatga kiritilgan adabiyotlar soni 10 tadan kam 50 tadan oshmasligi kerak.

Maqola matni ichida adabiyotlar quyidagicha berilishi lozim: [Muallif familiyasi, nashr yili: sahifa].

Masalan, 1. Familiya, ism (nashr yili). asar nomi, nashriyot nomi, shahar, sahifa.

НАУЧНЫЙ ЖУРНАЛ “ЛИТЕРАТУРНОЕ НАСЛЕДИЕ”

Требования к оформлению статьи

К публикации принимаются оригинальные, ранее не публиковавшиеся статьи и материалы, относящиеся к тематике журнала.

Размер исходной статьи (без аннотаций, ключевых слов и словосочетаний, а также списка использованной литературы) не должен превышать 10-12 страниц в 1 интервале.

Текст – MicrosoftWord.

Формат – А4.

Размер слева от текста – 2 см.

Шрифт – TimesNewRoman.

Размер шрифта – 14.

Межстрочный интервал – 1.

Абзац – 1.25.

Статьи принимаются на узбекском, русском, турецком и английском языках.

Рекомендуемая структура статьи следующая:

Название рукописи:

Название статьи и других материалов должно быть коротким, актуальным и не более 12 слов.

Авторы:

Полные имена авторов следует записывать в следующем порядке: имя, отчество, фамилия, через запятую, если авторов два и более.

Место работы автора:

Эта информация должна быть предоставлена в следующем порядке: отдел, институт, город и страна.

Автор корреспонденции:

Имя, отчество, фамилия; отдел, учреждение, страна, полный почтовый адрес, номер телефона, номер факса, адрес электронной почты.

Название статьи (английский, русский и узбекский), сведения об авторе (авторах) даются латинским алфавитом (транслитерация).

Аннотация и ключевые слова:

Аннотация представляет собой краткое изложение научной статьи на английском, русском и узбекском языках, прилагаемое к объему научной статьи.

Обобщая основные положения статьи, нужно обращать внимание на следующее:

аннотация должна охватывать основные данные исследования и не содержать фактов, которые отсутствуют по делу;

в аннотации повторяется структура статьи: введение, цель и задача, методы, результаты / обсуждение, заключение / обзор;

результаты ясны и лаконичны и даны согласованно;

аннотация не должна повторять название статьи, не должна содержать лишних комментариев, “вводных предложений” (автор подразумевает в статье...);

аннотация не цитируется;

размер текста аннотации должен составлять 250-300 слов.

Ключевые слова и фразы должны быть размещены под аннотацией (8-10 слов). Ключевые слова должны выражать основное содержание статьи и состоять в основном из важных понятий, относящихся к данной области.

Введение:

Статья должна отражать цель исследования и состояние научной проблемы на момент написания статьи.

Цель и задачи:

Содержание статьи должно быть раскрыто систематизировано, исходя из целей и задач.

Методы:

Следует подробно описать методы исследования.

Результаты и отзывы:

Результаты и отзывы должны быть представлены в развернутой форме (с использованием таблиц и рисунков, где это необходимо), а также должны включать сравнительный анализ источников и литературы по тематике исследования.

Вывод:

Ответы на вопросы, поставленные во вводной части, выводы должны быть четко указаны.

Порядок оформления использованной литературы:

Библиография транслитерируется латинским алфавитом. Перечисленные публикации должны быть не менее 10 и не превышать более 50.

2023-YIL 1-SON (7) / ILMIY JURNAL

[illegible]

ISSN 2181-2500

ع. سۇلەيمان.

مه تبو عا تيمز .